

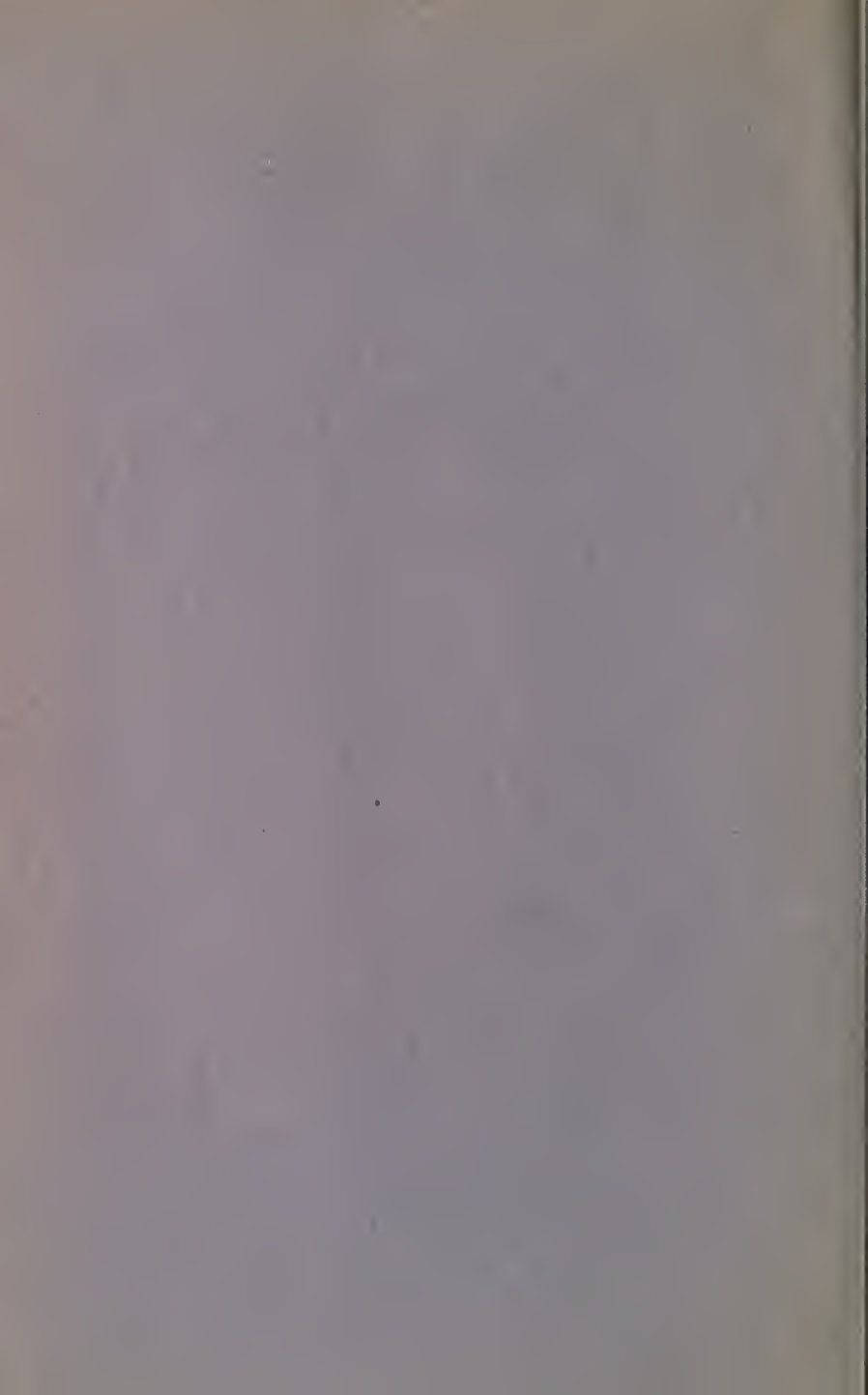

В. ВИННИЧЕНКО

Т О М

III

БОРОТЪБА

В. ВИННИЧЕНКО

ТВОРИ

ТОМ ТРЕТІЙ

ВИДАННЯ ТРЕТЄ

КИЇВ — ВІДЕНЬ

1919 р.

З друкарні А. Гольцгаузена у Відні.

Друковано 15 тисяч примірників.

В. Винниченко.

БОРОТЬБА

й інші оповідання.

БОРОТЬБА.

(З листів студента, засланоного в салдати.)

«Не бійтеся тих, що тіло убивають, душі не можуть убити.»

ЛИСТ ПЕРШИЙ.

Щиро прохаю вибачення, що так довго не писав, але, прочитавши сей мій зшиток, що посилаю тепер, зрозумієте все. Та ще вибачайте, що про самого себе, не дивлячись на Ваше прохання, пишу мало, але мушу сказати, що з мною тепер мало чого і трапляється цікавого. Ну, не буду розмазувати, із зшитка про все довідаєтесь.

У нас іде тепер досить цікава боротьба. З одного боку — дисципліна, «кнут», карцер, голод, холод, і командир роти: з другого — дух народу, сила віри, сила вистражданих народним життям ідеалів і «рядової» салдат Микита Кравчук. Кожного дня ми чекаємо з якимось холодом у грудях кінця боротьби й боїмось і бажаємо його певимовно. Всі інтереси зсунулись кудись у бік і хіба тільки традиційна «порція» має ще свій інтерес, але й то вже не такий, як уперед. Навіть ненажерливий Мазюрин, про якого я вже писав вам, не з таким запалом віддається тепер процесу паїдання: буває, навіть, що й не зразу зїдає свій шматок розвареного, смердючого мяса, а, захопившись загальною балачкою, обережно засуває «порцію» в кишеню і аж увечері витяга її звідти й разом зо всім сміттям, що поналізло на неї, з смаковитим чваканням провадить у рот.

Напруження що-дня в казармі страшенне. Чується, що боротьба ся повинна скінчитись, але як, чим вона може скінчитись — важко уявити собі.

«Салдатики» вже на всі боки обсужують це питання, але розв'язати його не можуть. Не раз чуєш де небудь у кутку свого «взвода» таку розмову:

— Убе!... Мабуть убе... — задумливо кидає високий, довготелесий Макуха, мій сусід по койці. — Побачите!

— «Убе», голова! — з погордою, палко шопочучи, повертається до його маленький, товстенький Шабатуров. — Як же він може вбити, коли його віра не дозволяє убивати... Та й не то що убивати, а, братця мої, і торкнути когось не можна. «Убе!» А закон? Віш, брат тобі від закону он як (показує на кінчик чорного, зашмаленого цигаркою пальця) не одступить! Штунда! Мальованець, одно слово! Він і мухи не вбе, а то... «Статую!» Сказав!...

— Ну, а як же?

— «А як же»... А чорт його зна як!... Коли-ж їм не можна крови проливати. Такий закон!... Он памятаєш, як він ненароком якось штовхнув Крисина, а той у кров носа розбив? Бачив, як перелякався?

«Бра... бра... братіку, — дуже подібно до «Штунди», товстим голосом перебиває Дудка Шабатурова. — Я... не... хотів...

Інтонація «Штундового» голосу остільки удається, що всі проти волі регочуться і задоволено лають Дудку. (Се той самий Дудка, що, памятаєте, написав гостру сатиру незграбним віршем на салдацький обід і якого не тільки наш «взвод», але й вся рота слухає завше з реготом. Він же і капітанові дав це дотепне назвисько «Статуя» після одного якогось полкового свята, коли всю роту водили в музей.)

— Ну, а що-ж він зробить? — знов кидає Макуха з якоюсь пильною думкою на своїм довгообразім лиці, не дивлячись на Шабатурова.

— Ось що зробить! — раптом проводить Дудка всею долонею йому по лиці і хутко ховається за Шабатурова.

— А ну!... к чорту! Бо як дам!...

— А ну? — сміючись і піддразнюючи його, виставляє своє рябовате і гостреньке лице Дудка.

Іншим часом Макуха напевне не витримав би, кинувся би спершу за Дудкою сердито, потім десь би за щось ганяючись, зачепився, упав, весело зареготався разом зо всіма і, сміючись, піймав би нарешті Дудку, і вся рота втішалась би їхнім борюванням, доки-б їм самим не надокучило, або не розігнало якесь «начальство».

Тепер же Макуха тільки сердито і похмуро дивиться кудись у бік і пильно думає.

Провадиться отся боротьба з потайним невидним зверху, але глибоким завзяттям. Почалась вона вже з тої самої хвилі, як із рідного повітря київських лісів Кравчук уступив у цю прокляту, мертву атмосферу дисципліни, муштри та кулака. «Солдатики» оповідають (мене-ж тоді ще не було), що коли його ввели в казарму, високого, могоутного, з кужелем жовтого волосся на широкій голові, їм «аж плакати, братця мої,» захотілось.

Чого саме «плакати», ніхто не міг сказати, але навіть троє підтвердили.

Звичайно, «старі», салдати зустрівають некрутів глузуючи, з насмішками ніби то інстинктивно висловлюючи ненависть до всіх «вільних», навіть до тих, що тільки що були такими. А Кравчука «якось язик не повертався зачпати». Дивно було бачити його спокійну, поважну по-стать серед несмілих, паляканих, змучених морально і фізично некрутів, що завше, як вівці, товпляться і туляться одне до одного. Дивно побачити чоловіка, який

іде на певну смерть і спокійно, ясно дивиться їй в очі. Таке, я певен, робив вражіння і Кравчук своїм спокійним і твердим виглядом серед юрби переляканих, жалких некрутів. Се, розуміється, зараз же і не подобалось «Статуї».

— Як звуть? — оглядаючи їх, зупинився він біля його і озирнув усього неприхильним і холодним поглядом.

— Микита Кравчук.

— Кравчук Микита! — поправив капітан.

— Все одно! — спокійно згодився Кравчук.

— Не «все одно», а треба говорити, як слід. Звідки?

— З Київської губернії.

— Хахол.

— Малоросіянин.

— Все одно!

— Не все одно, бо то лайка «хахол» — усміхнувся спокійно Кравчук.

Капітан знов пильно озирнув його і строго промовив:

— Мовчать... Твоє діло відповідать, що питають. Православний?

— Мальованець.

— Хто?

— Мальованець.

— Я не розумію. Католик? Магометанин?

— Не католик і не магометанин, а мальованець.

— Що він говорить? — не розуміючи повернувся капітан до фельдфебеля.

— Мальованець, ваше високоблагородіє, то все одно що штунда. Такі штунданти собі, ваше високоблагородіє.

— злегка усміхнувся фельдфебель і трошки вирівнявся...

— Он я-ак? — здивовано протягнув капітан. Так ти ще це смієш заявляти мені прямо в очі? Та ти не знаєш, що я тебе під суд віддам за твою штунду?

— Я не штунда, я мальованець, — спокійно одповів Кравчук.

— Все одно!

— Не все одно, бо штунда...

— Та що ти, слухай — перебив його страшенно здивований капітан — дурний, чи божевільний? Та як ти смієш говорити зо мною так?

— А як же я говорю? — здивувався і Кравчук.

— Еге-ге! Та з тобою, я бачу, прийдеться «балакати»!... Ти видно з тих, що хоч дурні та хитрі... Взять його на увагу! — перестерігаючи повернувся він до фельдфебеля і, ще раз озирнувши Кравчука пильним, сталевим своїм поглядом, рушив далі.

І «балачка» почалась і ведеться ще їй тепер, але вона вийшла не такою вже легкою як, певне, гадав собі з початку капітан. Чи ви знаєте, що се — «балачка»? Се — муштра: уважна, пильна муштра. А знаєте, що таке муштра? Се — гіпноз; систематичний, постійний, чисто-науковий гіпноз. А гіпноз (говорить наука) є рабство одної волі у другої, цілковите, безроздільне рабство, через яке можна примусити загіпнотизованого на найстрашніше злочинство для користи свого гіпнотизатора. А найелементарніший підручник психології говорить, що для гіпнотизування індивіду найкращим засобом є забиття всяких думок, бажань, почувань; забиття всього живого, надзвичайного, ріжномалітного; все повинно бути однамітним, рівним, правильним і мертвим. Це все в муштрі є! Починаючи з одежі і кінчаючи чим хочете, все цілком відповідає сим науковим вимогам.

І починаючи з одежі, гіпноз вступив до боротьби з здоровою, живою силою Кравчука.

Чого вимагає гіпноз від одежі? Щоб вона не викликала думок, не заціпала бажань, не ворушила життя, щоб ні кольором, ні формою, не зупиняла погляду, не перешко-

дідала його впливу. І Кравчук зараз же запротестував проти затягування поясом до задихання, зараз же висловив своє незадоволення сіримн одноманітними шинелями, чорним мундіром і перепічкуватими картузами. І хоча його зараз же за це посадили під «строгий арешт на 5 суток», але й досі ні унтери, ні капітан не можуть вибити з його сеї огидливости до каззонної одіжи. Кожного разу перед муштрою його шильно оглядає фельдфебель і тикаючи кулаком у живіт, підтягує і засупонює його.

Чого вимагає гіпноз від рухів? Вони повинні бути рівні, постійні, правильні і одноманітні. Всякий рух неправильний будить прибиту сею одноманітністю думку й вадить гіпнозові.

І Кравчук із самого початку інстинктивно запротестував усею своєю натурою проти сього постійного убивання життя. Ось мало не чотири місяці, як тягнеться гіпнотизування, а Кравчука все таки не можуть ні карами, ні хитрощами примусити рівно зо всіма ступати, не повертати голови в строю, коли його кусає, наприклад, комар, не кашлянути, коли йому потрібно.

Чого вимагає гіпноз від обстанови життя? Воно повинно бути без змісту, без кольору. Помешкання, наприклад, повинно містити в собі тільки те, що найпотрібніше для того, щоб не померти. Все, що більше сього, гіпнозові перешкожає.

І Кравчук інстинктивно протестує проти сих товстих, сірих, голих стін, проти рівного, одноманітного ряду ліжок із вивісками над кожним, і більше любить бувати на дворі, ніж у казармі. Що ж до ліжка, то за його він завше має або штовханів і ляпасів по лиці, або арешт за те тільки, що не кладе рушника на подушку, як роблять «по правилам» усі.

Куди, словом, не киньте, все зарані продумано, обмірковано, все пристосовано до того, щоб убити всяке

життя і покорити волю до останку. Дозволяється тільки те, що не вадить головній меті всього гіпнозу — убиванню людей. Тут уже і навішані скрізь малюнки, на яких одна яка небудь сіра, правильна юрба різє, рубає другу, синю, або чорну, і дозволяються пісні з такими, наприклад, думками: «бийте, різте, не жалійте бусурменів-ворогів»; і читаються книжки в яких оповідається, що який небудь ловкий гіпнотизатор або просто божевільний в одну ніч перебив тисячі людей і дістав за се велику славу; і навіть штука-музика іде на послугу і утворює такі мелодії, які підіймають нерви і забивають розумну думку. Дозволяється і дурман різного роду: тютюн, горілка. Чи дозволило б, наприклад, начальство напиться юрбі горожан і з дикими піснями, безчинствами, з галасом та бійками ходити по улицах серед ночі і п'яно зачіпати всіх і вся?

А некрутам можна, бо се — дурман, перший грубий дурман, без якого важко приступати до наукового гіпнозу. Все, все посить дух і печать його, все контролюється провіряється як треба, ніщо не сховається від погляду гіпнотизатора. Та й де там сховатись, коли «по правилам» кожний салдат повинен всяке своє бажання, всяку свою думку передавати своєму «отдельноному», а той вже далі старшому гіпнотизаторові, а той ще далі. Балачки про щось, що не торкається убивання людей, забороняються по спромозі.

І Кравчук одним навіть видом своїм протестує проти цього всього. Скільки, наприклад, уже за моєї пам'яті кар дістав він за те, що не вмів відповідати «по правилам». Салдатові-ж дозволяється з начальством говорити тільки казньонними готовими виразами; їх усього, здається, дев'ять, ось вони: «так точно; нікак нет; слухаю; віноват; не могу знать; рад стараться; покорно благодарю (але се дуже рідко); здравія желаю і счастливо оставаться». Біль-

ше цього — уже вільнодумство, а вільно думати є дуже шкідливим гіпнозові, через це карається. І Кравчук завше помиляється, говорячи до начальства звичайною людською мовою і завше забуває додавати чин начальства, якому відповідає.

Чи свідомо бореться Кравчук, чи ні, напевне не скажу вам, бо він ні з ким не балакає, завше похмурий, суворий, мовчазний.

Він навіть рідко сміється на жарти Дудки, який чогось любить його дражнити й зачіпати. Вільними часами щось пильно і глибоко думає, або читає Євангелія, яке капітан боїться однімати. Не знаю також, чи захоплений він хоча би так цією власною боротьбою, як ми нею, чи ні. Про капітана можу сказати, що він навіть живе теною боротьбою. Нема вже тепер ні одного руху, ні одного погляду Кравчукового, якого б він не знав, не продумав і не освітив його перед ротою, яка хилитається то туди, то сюди після «інспекторського огляду».

Вийшло се так. Ви знаєте що таке сей «інспекторський огляд?» Не знаєте, певно. Се після свят, звичайно, коли вплив гіпнозу може десь поменшався за короткі часи гуляння з «вільними» людьми, приїзжає якийсь генерал, або щось подібне до цього, і відновляє його. Приїзжає, розуміється, генерал ніби для того, щоб милостиво розпитати «братиків», (яких уперед вимунтровують, як відповідати), чи не мають вони на кого «жалоби», чи не обіжав їх хто з начальства, чи не мають вони якої потреби. Розуміється «жалоби» майже ніколи не буває, всі бувають вдоволені, а як і знайдеться коли такий сміливий, що за тиждень наперед скаже якомусь начальникові, що має на його скажитись, коли витримає всі можливі муки за сей тиждень, то його «жалоба» матиме тільки ті наслідки, що йому витягнуть потім усі жилки, а тому, на кого він скаржився, найбільше прочитають для виду потацію.

Вже за тиждень ми не мали покою. Кожного дня ми щось скребли, мили, чистили, кожного дня ми десь ганяли по «цейхавзах», канцеляріях, з ранку до вечера ми щось шили, стругали, їли нашвидку і падали мертві від утоми. Спали не більше чотирьох годин, схоплювались, знов мили, скребли, чистили, знов десь ганяли і знов вимучені падали на ліжко. За цілий тиждень я не мав вільного часу прочитати листа. Ви можете думати, що се гіперболя, але я вам серйозно се говорю. Коли наставав вечір, я більш нічого не бажав, як упасти де попало і хоч годину заснути. Досить того, що ми не обїдали, а на ходу гїтали «порції» і ще діставали в потилицю, коли довго жували. Як би й був справді який вплив «вільних» людей, то за сей тиждень, я можу ручитись, він вилетів би як дим.

Аж ось настав сей величний день. Ще з вечера ми розклали свої розїбрані до останнього винтика рушницї, повикладали свої салдацькі річи (щїтки, молотки, ваксу, білизну, чоботи), а рано о сьомїй годинї вже ходили з напруженими нервами і страхом у серці. «А що — думалось кожному — як у мене буде десь на мундирі плямка, а я не побачу її, а побачить інспектор». І холодно ставало. Розуміється, Статуя прибігла вже о пятїй годинї і зараз же почала робити з нами ріжні проби, — як стояти, що говорити, як кричати і навіть як смїятись, коли сього треба буде. «Жалоб» піхто ніяких не думав виставляти інспекторові.

О девятїй ми вже стояли в мундірах «першого строку», що смерділи невимовно нафталїном, у нових картузах, які топирчилились на головах, як сковороди, і «в повній амуніції», се-то: на плечах скочена шинеля, рапець повний всякої дранї, з боку мішок і з ним же, лопата, сокира, підсумок і в руці рушниця.

Довго ми так стояли. Аж ось о десятій годині гримнув оркестр, і з'явився інспектор. З маленькою, старенькою голівкою, подібною до підмерзлої картоплини.

— Здорово, братци, — прорипіло тоненько із картоплі.

— Здрав... желей... ваш... всок... прев... ство-о. — дружнo гучно одповіла сотня молодих здорових голосів.

Картопля пожувала губами, озирнулась до ротного, що трохи блідий ішов позаду, і зупинилась. Зупинилась і вся юрба офіцерів, які несміло товпились довгим рядом за ними. Поговоривши щось, вони знов рушили.

А по довгому, рівному як нитка ряду салдацької маси хоч би вам заворушилось що.

Почалось обдивляння усього; Картопля ходила, дивилась у льорнет, рипіла щось, але очевидячки не тямилась нічого і навіть не старалась удавати, що тямить. Вона робила те, що їй наказали робити: ходила, дивилась і видом своїм гіпнотизувала роту. Вона б і не зуміла грати комедії.

Довго вони ходили. Зробили для виду де які помітки, накричали на когось, потім цинічно розгляділи кожного з нас до голого тіла і спочили трохи. Потім інспектор попрохав все начальство вийти з роти в канцелярію. Се ніби для того, щоб залякані, забиті істоти не соромились скарижитись про тих, хто їх залякав і забив. Ми zostались з генералом на самоті.

— Ну, е... е... братци, я... е... та підійдіть ближче! — скомандував він, поводячи і носом і тим місцем, де бувають брови, примостивши льорнета.

Ми вже раніше повторяли сей «номер», а через те дуже рівним і правильним колом обступили його.

— І так... братци, ми зібрались тут... ем... ем... І ви... еп... еп... і я... Тепер ви — діти, а я... еп... еп... батько... Не начальник, а батько.

«Картопля» заморгала місцем над бровами, задвигала сухим, кістлявим гудзяком-носом, умостила пенсне; що почало зізжати, на майже білих оченятах і пожувавши синіми губами, зарипіла далі:

— Так що ви мене, братці, ем... еп... не бійтесь... Коли вас хто... еп... еп... із начальників ваших обідив... ви е... не ховаючись. За Богом служба... еп... еп... а за царьом... молитва... чи як то... ем... ем... не пропадають. Зрозуміли?

— Так точно, ваш... всок... прев... ство-о! — громом розкотилось дружно і весело.

— Дуже... е... е... дуже мені се... еп... еп... приємно. Хто-ж із вас... ем... ем... має жалобу?

— Нікак нет, ваш... всок... прев... ство-о! — ще веселііше ревнули ми як один і знов картопля, пожувавши губами, хотіла щось вимовити, але раптом із заднього ряду густо і глухо почулося:

— Мене обіжали.

Наче громовина пройшла по всіх салдацьких головах, так вони зразу повернулись на той грубий, суворий голос.

— Що? — не розчув і не зрозумів генерал, здивовано дивлячись навкруги.

— Мене обіжали, — голоснііше і ще наче густііше почувся голос.

— Обіжали... Кого? — ще таки не розумів інспектор, якому десь і на думку не могло прийти, що його слова мають якийсь зміст і що хтось може серйозно прийняти їх.

— Мене... Я хочу жалобу подати, — висупив трохи вперед Кравчук, суворо дивлячись перед себе своїми твердими невеличкими очима.

«Картопля» навіть злякалась трохи.

— Стій... стій...! Куди-ж ти? Стій... еп... еп... собі на місці... Жалобу? Ем... ем... на кого?

— На фітьфебиля і на ротного командіра... Сильно бють... А бити не можна, не...

— Бют? ем... Ротний командір?

— І фітьфебель.

Дідок розтерцяно озирнувся і певне не знав, як бути. Нарешті він ще раз подивився на Кравчука, що стояв не стуливши тісно ніг, не випнувши грудей, і наче знайшов вихід.

— А ти ем... ем... братіку, салдат... Чи... А ти, братець, е... е... не по формі стоїш... Так... жалобу подавати... еп... е... Не можна... такої жалоби... еп... братець... еп... не прийму... еп... Іди... е... на місце...

— Мене били, говорю правду... як батькові, — не поправляючись і не звертаючи навіть уваги на його слова, знов бовкнув Кравчук і знов картопля змішалась, але пожувавши губами, знов знайшлась:

— Я еп... е... запишу... Іди.

І вона справді вийняла з бокової кишені якусь книжечку, примостила пенсне, яке два рази спадало і два рази улаштувалось на носі, і почала дійсно щось записувати тремтячими червоно-синіми пальцями.

Ми-ж стояли нерухомо і ні одним рухом не сміли виявити того скаженого напливу думок, гадок і почувань, які вибухли у нас після «жалоби».

— А більше... ем... ніхто не жаліється?

— Нікак нет, ваш... всок... прев... ство-о.

— Усім задоволені?

— Так точно, ваш... прев... ство-о.

Але на сьому «батьківський огляд» і скінчився. Зараз же було викликано ротного, офіцерів (які, розуміється все чули і бачили), прочитано їм «жалобу» і... перш усього зпроваджено Кравчука під арешт за «неформенное поданне жалоби». Потім ще його покарали за те, що він не сказав наперед фельдфебелеві і ротному, що хоче на них

скаржитися, перевели «в разряд штрафованих», дякуючи чому він мав уже тепер право діставати за якусь провину різки; «жалоба» сховалась «під суїном», а боротьба з того часу закипіла на смерть, вибухами своїми хвилюючи і дратуючи всю роту.

Тепер застається місяця півтора до «присяги», себ то до того дня, коли вже «молоді» салдати будуть до того загінотизовані, що їх можна вже буде більш-менш спокійно посилати убивати людей («усмиряти») і бергти своїх гіпнотизаторів та оруддя смерти. За сі півтора місяця треба зломити, убити всякий рух, всяке життя. І капітан приклада всі сили, напружує всі нерви свої, ось-ось, здається, рота заснула, на віки заснула, але одна яка історія з Кравчуком і думка прокинулася, буває, бється і чогось шукає, чогось допитується. І знов кара суворому, похмурому Кравчукові, знов ніби стихає, і знов рота хвилюється.

Чим, як скінчиться оця боротьба, знов кажу, і уявити не можу. Знаю, що це напруження є, глухе електризування повинно знайти собі якийсь вихід. Чий верх буде, також важко сказати. І з того і з другого боку сили великі. Одно скажу, що більшість роти стоїть на боці Кравчука.

На сьому поки що й кінчаю. Певно, хутко пришло ще зшиток, бо так «без історій» не обійдетьсяя.

ЛИСТ ДРУГИЙ.

Пишу вам просто із карцера. Останніми часами я більше перебуваю тут, ніж у казармі. Наказавши роті не балакати зо мною, присудивши мене на постійне мовчання, капітан все таки боїться, що я одним своїм видом пере-

шкоджатиму його маніпуляціям, а через те за найменшу дрібницю засаджує мене під арешт. Розуміється, мені тільки того й треба і я користуюсь тепер усяким випадком і спішусь сюди. Тут я тільки й можу і читати і писати вам. (Природна річ, що це все робиться потайно від ротного і куплено у «фітьфебеля» по «полтиннику» за кожне сидіння.) Тепер я сижу ось за що. Розкажу вам весь той день.

Ранок. Тільки не гадайте, що це звичайний, людський ранок. Ранок по тутешньому це та доба, коли на дворі ще темно і до світання має бути ще годин зо дві. Се та доба, коли жовтеньке, ледве помітне світло лямпочки боязко крадеться з стіни по брудній, чорній підлозі, з великою натугою проникає в повітря повне диму з тютюну, копоти з ламп, людського дихання, ріжних міязмів, несміло торкається передніх койок, що двома правильними рядами стоять по-над стінами, і збезсилівши, зупиняється і лишає кутки темними і сумними. Тихо в казармі. Майже не чути ні хропіння, ні сонних балачок, навіть діжурний безсило куняє на варті, схиливши голову на брудний стіл. Солодко, смаковито спиться тоді. Вмить там десь у коридорі щось несамовито починає гупати, торохкотіти, з болем стукаючи по стурбованих нервах, і через хвилину розкочується по казармі.

«Барабан уже», пробігає в сонній ще голові і почуваєш, як холодне, тяжке почуття зразу надавлює груди.

— Вставай! Вставай! Перший звод заміталь, убираль, — чується десь за койками хриплий, паний голос фельдфебеля. З злісною рішучістю встаєш, ненависно натягаєш «мундбор» і стаєш у ряд сонних, злих товаришів, що йдуть умиватися.

— Вставай, вставай! — з'являється в нашому зводі коротенька, товстенька постать фельдфебеля і заглядає нам через голови, чи всі повставали.

— А там хто ще копається, — гукає він, зобачивши у кутку на койці щось велике, біле. — Хто там?

— Кравчук, Сидір Максимович... Богу молитесь... — хіхікаючи, відповідає хтось із салдатиків.

— А вмиватись? Він таки знов за своє?

«Салдатики» хіхікають, а Сидір Максимович просовується крізь нас і простує прямо на Кравчука.

— Ти! Харя! — штовха він його кулаком в плече. — Умиватись.

Кравчук навіть не поверта голови і видко тільки при жовтенькому світлі лампи, як він трохи ворушиться від штовхання, та губи щось шепочуть.

— Я кому говорю? Кравчук!

Могутний, суворий профіль Кравчука, освічений жовтеньким світлом, не ворушиться.

— От дивіться на сього чорта, — з потками сміху, дивування і гніву розводить фельдфебель руками, злегка звертаючись до нас. Де хто хіхікає, а більшість напружено слідить, що буде далі.

— Ти! Штунда чортова, — знов штовха він «Штунду» долонею в лоб. Похмура широка голова трохи одкидається назад і знов уперто дивиться просто себе пильним суворим поглядом.

— Богу молитесь... Спасаеться... Ач, святий який! А до ікони? А встать? Ти! — мацає він пальцем по губах Кравчукові, так що вони аж хлипають, викликаючи між нами нервовий хвильовий регіт.

— Сидить таки. Хоч би ж поворхнулись... Ви! Ясно-вельможний пане, — хватаючи двома пальцями за носа і повертаючи до себе нахиляється трохи Сидір Максимович над Кравчуком. — Погляньте-ж хоч на нас... — О, — держачи за ніс і повертаючи його голову сюди, сміється він. — Який хороший.

Картина, справді, до того гостро гидка і zarazом смішна, що проти волі регіт із якимсь нервовим, болісним дріжанням розкочується між нами. А Кравчук так само не ворущається, навіть не двигнувши зложеними на колінах руками, з задертою проти волі головою суворо шепоче щось губами і дивиться кудись через наші голови.

— А до ікони молитись, до ікони, до ікони! — водячи за носа то вправо, то вліво, повчаюче хрипить фельдфебель. — До ікони, штунда проклята. Ну, — однімаючи руку від носа, серйозно вже гукає він і вмить з огидливістю дивиться на свої пальці й витирає об штани.

— Фу! Харя! Чисто замазав пальці об носа. Щоб тебе чорт узяв, стерво... Вставай, тобі говорю, бо я тебе підніму!

Вмить Кравчук глибоко зітхає, перестає шепотіти і встає. Мовчки натягнувши з сопінням мундіра, він незграбно повертається і, зневажливо суворо подивившись на фельдфебеля, важко ступає до нас.

Се мовчання і особливо погляд повний мовчазної зневаги як огнем запалює фельдфебеля.

— Стій! — реве він злісно.

— Стій, тобі говорю! — аж хрипить він, бачачи, що Кравчук навіть не озирається. Той зупиняється і поважно повертається до його, чекаючи.

— Ти що-ж се?! — хутко підходить Сидір Максимович, важко дихаючи і злісно моргаючи своїми вилупленими очима. — Що-ж це ти собі гадаєш, я з тобою жартувати буду? Га?! Ти знаєш (московська лайка), що молитись по православному треба всім разом.

— Я не вмю по команді... Гріх по команді молитись... Фарисеї так робили, — гудить похмуро Кравчук і, одвернувши голову в бік, замовкає.

— Та-а-к?! — скажено-злістно шипить фельдфебель.
— Ми фарисеї? Начальство (московська лайка) фарисеї?
Га?!

Кравчук хоче щось сказати, але в той мент хутко піднімається коротка, товста рука Сидора і з гучним лясканням пада на щоку йому. Між нами проходить глибоке, важке задержане зітхання, ніби всі ми падаємо глибоко, глибоко. Кравчук же тільки хитається, з сопінням зітхає й мовчки стоїть, дивлячись кудись у бік.

— Ми фарисеї?! Га?! Фарисеї, — шипить фельдфебель. — Я тобі покажу «фарисеї»... Марш умиватись! Будеш ти сьогодні ще з командиром балакати. От він тобі ще покаже, які ми фарисеї. Марш!

Ми круто повертаємося, знов глибоко, але вільно зітхаємо й спершу мовчки, а потім раптом палко балакаючи всі разом, ідемо умиватись.

Умиваємося поспішки, недбало, нашвидку витираємо гарячі обличчя і, поглядаючи на двері, розмовляємо з первовим напруженим запалом.

Кравчук також умивається, але мовчки хлюпає холодною водою по червоній щоці і навіть не повертається до нас.

До нашої купки підходить Дудка з рушником на плечі.

— Погано ти, брат, зробив, — підходячи до Кравчука, серйозно промовляє він, лякаючи того зо всеї сили по спині. Кравчук мовчки поверта своє мокре лице з одною яскраво червоною щокою й похмуро викидаючи дивиться на його. Ми тек трохи замовкаємо.

— Йй Богу, погано... — навіть не усміхається Дудка. — Коли він тебе узяв за ніс, було-б шмаркнуть йому повну руку. Не брав-би...

Регіт заглушує його слова і, навіть сам Кравчук, проти волі, сміється і, одвернувшись, умивається далі.

— А їй Богу! — скрикує Дудка. — Що-ж він бере тебе за делікатне місце. Ти не винoven був би. Само.

— Ні, — палко перебива його салдатик з сережкою в усі, прозваний у нас Рлапорлтом за те, що вимовляє «Рл» — замість р. Хиба він має прлаво заборлонять йому молитися? Га? По якому такому прлаву? А як я не вірлю по вашому?

— Та не може бу-у-уть, — злегка насмішкувато протягає повертаючи до його Дудка. — А ти-з узе забув те прлаво, як тебе били по морлді? Га-а?

— Іди к чорлту, дурлню! — огризається незадоволено Рлапорлт. — Ти як, дитина, та нікторлого поняття... Я говорлю по серліозному — серліозно.

— Ша! — вмить торжественно підніма руку Дудка. — Рлапорлт буде рлапорлтувати.

— Дурлак і більш нічого, — сердито повертається Рлапорлт і, плюнувши, іде у казарму під сміх товаришів.

— А я-б, накажи мене Господь, дав би колись здачі фітьфебілю, як би він так чиплявся до мене, як до Кравчука, — задумливо дивлячись перед себе, промовляє Шабатуров, — стоячи з рушником на плечі. — Прямо мучать тай годі (московська лайка)... І кожного дня, кожного дня.

— Що, Кравчук, — знов ляскаючи по спині, поверта Дудка своє худеньке, рябеньке лице до того. — Чуєш, що говорить наша Шабатурка?

— Не можна проливати чужої крові — глухо гудить Кравчук з-понад корита. «Кров брата воієт ко мне —» сказано.

— Еге... — не знаючи, що сказати, маха рукою Дудка. — Що там брата...

Але всі чогось зразу задумуються, потім зразу наче прокидаються і спішать у казарму.

— А того... идола ще нема? — зустріча фельдфебель останніх.

— Умивається, Сидір Максимович.

— «Мордасію» вимиває?

— Так точно.

Кравчука кличуть. Він, не хапаючись, іде, склада свій рушник на подушці й стає в ряд. По команді фельдфебеля глотки одчиняються і дикий спів розлягається по казармі, вигукуючи: «Царю небесний», «Спаси Господи» та інші казюнні молитви.

— Стій! — вмить кричить фельдфебель. Всі разом замовкають і здивовано поводять очима.

— Ти-ж це чого не молишся? — підходячи до Кравчука, хрипить фельдфебель. — Чого не співаєш?

Кравчук мовчить.

— Молись мені зараз, харя штундарська, бо я тебе розірву проклятого!

— Хоч зійте, — байдуже бовкає Кравчук, дивлячись на його.

Фельдфебель на хвилину стовпіє і не знає, що сказати (до речі правда: він мало не завше так стовпіє, коли чує щось таке, що думка його не звикла пережовувати).

— Ага! Ти так?! — розшолопавши, тихо промовляє він. — Ну, добре... Ось прийдуть командір, я доложу їм, як ти відповідаєш начальству... Добре, добре... Начі-і-най! — знов командує він одходячи, і перервана мелодія знов невимовним дісонансом лунає по казармі, дратуючи і так роздратовані нерви.

Після молитви десять хвилин спочинку, потім починається муштра. Тут тако-ж не обходиться без інциденту і, коли вже підходить час, в який звичайно з'являється в казармі ротний, фельдфебель уже кипить ненавистю до Кравчука.

— Смирно-о! Вста-а-ать! вмить як опарений кричить «дневальний» і в казармі стає тихо-тихо. То «сам» іде. Я не раз в таку хвилину дивлюсь на Кравчука, сподіваючись

побачити, яке вражіння робить на нього появлення його головного ворога; але, скільки не придивляюсь, лице його завше суворо-спокійне і кам'янно-тверде.

— Ваше високоблагородіє, в третей роті... — тимчасом рапортує діжурний, вискочивши назустріч ротному з блідим і зляканим лицем... — суздальського пехотного полка... — і, запутавшись, перелякано замовкає й широко розплющеними очима дивиться прямо на «батька», який холодно, не перебиваючи його, слуха, держачи «під козирьок». Хвилину обидва мовчать і в казармі настає тиша, як у домовині.

— Ваше високоблагородіє... В третей роті... — знов починає з початку діжурний і чути, як голос його переривається і вискакує шматками із горла — в третей роті суздальського пехотного полка... во время... діжурства... проісшествій... нікакіх не... случілось... здравія желаю, ваше високоблагородіє.

— Перш усього — спокійно, холодно починає, здіймаючи руку з козирка ротний, — ти нікчемний діжурний. Розумієш? Ти не можеш своїй ротному одрапортувати, як слід. За це ти підеш на 5 суток під арешт. Потім ти нікчемний салдат. Ти не вмієш правильно стояти. Як ти стоїш? Подивись, як ти стоїш? Як носки у тебе?

Діжурний нахилив голову й з жахом бачить, що носки йому розійшлись і певно на палець, як не більше. Він підводить голову і знов мовчки дивиться в холодні карі очі ротного, що сталевим, гострим поглядом пронизують його з ніг до голови.

— За це ти підеш ще на пять суток під арешт. І третє ти — боягуз. Розумієш? За се підеш не в чергу в караул. А тепер повернись, зроби десять кроків, вернись назад і одрапортуй знов. Тільки гляди: маленька хиба — ще 5 суток. Марш!

Діжурний повертається, робить дев'ять, а не десять кроків і йде назад. Не доходячи п'яти ступнів, зупиняється і, взявши під «козирьок», починає:

— Ваше високоблагородіє:

— Отставить! — перебива його ротний.

Діжурний замовкає.

— Ти скільки зробив кроків?

— Десять, ваше високоблагородіє.

— Значить, ти ще до того всього і дурень: не вмієш до ладу десяти порахувати, за се ти підеш іще на двоє суток. Ступай ще раз. Марш.

Той повертається і знов іде. І мені виразно видно його веснянкувате, несимпатичне лице, яке дріжжачими губами пильно рахує ступні і по десяти кроках круто щезає, і від мене похитуючись одходить вирівняна вузька спина його.

На сей раз рапорт кінчається щасливо і ротний іде далі.

— Здорови, братці! — як брязкотіння ножа об камінь, чується за його ходю біля кожного зводу, і після кожного разу двадцять п'ять грудей разом вигукують:

— Здрав... желай... ваш... висок... бродіє.

— Ну, Кравчук, готовсь, — штовхаючи того ліктем у бік, шопоче Дудка, дивлячись, як фельдфебель зникає за ротним у канцелярії.

Кравчук глибоко зітхає, як віл, і ніби справді готується.

Проходить дві хвилини, три, п'ять, ні фельдфебеля, ні ротного не видно.

— Рлапорлтує, — шопоче Дудка, але ніхто й не усміхнеться.

Аж ось двері з канцелярії рипають і в роті з'являється командир, а за ним фельдфебель. Ми витягуємося і камяніємо.

— Кравчук, — не дуже голосно і занадто спокійно промовляє капітан, зупиняючись проти нас. — Ходи сюди.

Кравчук робить де кілька важких, незграбних кроків і зупиняється перед ротним. Той хвилину стоїть задумливо і дивиться нам під ноги, ніби не добачаючи велетенської постаті. Очі його, обведені жилистими торбинками, не одводяться від наших ніг і наче дають нам можливість, не зустрічаючись з його поглядом, роздивитись на знайоме нам до найдрібнішої бородавки гідке, ненависне лице.

Любі мої! Не можу не признатися вам, що в такі хвилини я боюся себе. Як би ви знали, як хочеться кинутись на сю суху, тонку постать з усією тою ненавистю, яка кипить у грудях. З якою, здається, злорадністю я різав би шматочок за шматочком се жовте, гарне лице з сею делікатною гострою борідкою.

Нераз у такі хвилини він хутко підніма голову і дивиться на мене. Чи не чує він мого погляду на собі?

— Бачиш, Кравчук, — поволі підводячи голову і обзираючи того пронизуючим поглядом, тихо починає «батько Ключкин». — Ти знов не покаявся... — і пильно-пильно вдивляється в його. Кравчук стоїть і дивиться через голову ротному, немов і не до його річ.

— Коли до тебе говорить начальство, треба дивитись на його, — не повишаючи голоса, додає Ключкин. Кравчук переводить свій суворий погляд на ротного і сміливо дивиться йому в очі.

— Стояти треба рівно.

Кравчук вирівнюється і трохи випинає живіт.

— Живіт сховати треба.

Живіт ховається, зате спина схиляється.

— Груді вперед.

Мундір злегка тріщить і могутні груди колесом виступають наперед.

— Руки по швам.

Руки мов прилипають до ніг.

Ротний знов обводить пильним поглядом з голови до ніг і починає:

— Ти не послухав наказу свого начальника фельд-фебеля. Він казав тобі встати, а ти не звернув уваги на його слова. Діло не в тому, що ти не встав, а в тому, що ти не послухав. Розумієш? Ти, значить, можеш не послухати і мене і полковника і самого царя. Так?

Кравчук мовчить.

— Так, я тебе питаю? Відповідай же.

— Я молився Богу, — знехотя цідить Кравчук.

— Значить, коли ти будеш молитись Богу, а я тобі щось накажу зробити, то ти не зробиш? Коли прийдуть, наприклад, вороги і будуть нас убивати і я накажу тобі боронитись, а ти в той час молитимешся, то ти не послухаєш?

Хоча «салдатики» стоять нерухомо, але я по кліпанню очей бачу, що сей аргумент зробив те, чого бажав капітан. Він і сам це бачить, хоча тільки раз і зиркає на нас гострим поглядом.

— Ну? Відповідай же.

— Я все одно... не можу убивати нікого.

— Тоді тебе розстріляють.

Кравчук двигає лицем, мов кажучи: «ну, що-ж!»

— Хм! — очевидячки трохи змішавшись перед такою мовчазною відповіддю, але не показуючи ані одним рухом цього, усміхається ніби з жалем до Кравчука ротний. — Не боїшся? Ну що-ж, колись побачиш.

— Це одне... А друге... Ти от стоїш передо мною, ніби страдаєш, ніби тебе мучать, ніби я даремно до тебе чипляюсь... Так мабуть і всі твої товариші думають. Бідний, — такий маленький, обіжають його!...

Якби в строю можна було сміятись, я певен, що ті «товариші», у яких на губах грає усмішка, захіхікали-б. Але ротному досить і усмішок (хоча й цього в строю не дозволяється).

— І ніхто не вступиться за його, ні тато, ні мама. Хоч би братік був.

— Він, ваше високоблагородіє, — хіхікаючи, насмілюється виступити за ротного наперед фельдфебель — так і говорить, що його, значить, обіджають.

А як же! — згожується ротний. — Такий нещасний. Ось подивіться на його! — повертаючи його до нас, ледве усміхається він холодною блідою усмішкою.

Справді, чи можна назвати величезного слона нещаним? А мені раз-у-раз при таких сценах уявляється слон, покритий увесь великими кайданами, спутаний зо всіх боків канатами, але страшний і могутний. Здається, ось ревне він, здрігнеться, і полетять пута, і горе всім фельдфебелям та ротним. Не знаю, чи знає це сам ротний. Чи може дуже вже покладається на кайдани, сплетені із дисципліни? Здається ні. Коли що надає сміливості драгувати цю силу, то, десь, більш усього його упевненість у тому, що пута штундарського світогляду міцно сковують її. Але все таки я не можу не сказати, що мене завше трохи дивує, як він не боїться ходити біля сеї сили, як не боїться так скажено драгувати її. Я почуваю навіть, що починаю поважати його за це, як тільки можна поважати того чоловіка, що навмисне ходить по краєчку безодні і впливається сим холодним заміранням серця, сим божевільним драгуванням нервів. Бувають іноді навіть страшні хвилини. Тоді робиться в казармі так тихо, що заплющивши очі, можна подумати, що стоїш десь у мертвій пустині сам самотою.

Повернувши за рукою ротного до нас, Кравчук бай-
дуже дивиться то на похмурі, то на веселі обличчя товари-
шів і, схилившись, застигає.

— Кравчук! — скрикує ротний, — як стоїш? Рівно
стань.

Кравчук знехотя повертається до його і вирівнюється.

— Я тобі хіба говорив повертатись? Повернись на-
зад... Ну?... Тепер повернись до мене... Так... Тепер по-
вернись до ікони... Куди, куди? До ікони...

Кравчук кидає в його пильним похмурим поглядом і
повертається до рядка темних, якогось брудного кольору
ікон, на яких можна побачити тільки червоні губи святих
та чорні собольові брови св. Миколи. Я не раз бачив, як
іронічна усмішка грала на губах Кравчука, коли він див-
вився на них.

— Тепер склади пальці для хреста і перехрестись.

Кравчук поверта до ротного своє широке, чотирикут-
не лице і мовчки дивиться на його, не піднімаючи руки і
не складаючи пальців.

— Куди дивишся? Перехрестись я тобі наказую...
Кравчук!

— Я не вмію, — глухо говорить Кравчук.

Ротний мовчки повертається до нас, пролітає по всіх
поглядом і зупиняється на мені.

— Іди сюди! — хитає він мені головою.

Я здригаюсь і чую, як в один мент в голові мені про-
бігає клубок думок. Серце стукає до болю. Але я твердо
стукаю чобітьми і рівно підхожу до них. Що я буду гово-
рити, що буду відповідати, я ще не знаю, але, видно,
дивлюсь не дуже покірливо, бо бачу як губи ротного якомсь
так знайоמו злорадно усміхаються і тонкі ніздрі злегка
піднімаються.

— Візьми його руку — не зводячи з мене очей і показуючи рукою на Кравчука, рівно і холодно говорить він — і навчи його хреститись.

— Я не вмію! — виривається в мене якось само собою і я чую, як злість на самого себе зараз-же закіпає в мене у грудях за сю недоладну і трусливу, як мені здається в той мент, відповідь.

— Не вмі-і-єш?! — здивовано протягує ротний. — Студент університета не вміє скласти хреста?

— Не можу! — злістно поправляюся я і, забувши, роблю рукою якийсь рух.

— Як стоїш!? Що за махання руками? Фельдфебель!... На сутки його після учення в карцер...

— Слухаю... — витягується у фельдфебеля пика. (А він, треба вам знати, мій приятель, бо курить мій тютюн, позичає що дня гроші, їсть мій обід, що купую в городі.)

— Се тобі не університет, а казарма! Чуєш? Казарма. Ніяких махань руками не дозволю. Зараз же візьми руку Кравчука і перехрести його. Чуєш?

І хоча голос його не піднімається ні на одну ноту вище, але в йому чується така непохитна, тверда рішучість, що мене проймає холодне, страшне непорозуміння. Не жах, не страх, а таки непорозуміння. По голосу тому я чую, що він не одступиться од свого наказу, але-ж з другого боку я в той мент не можу собі уявити, чим скінчиться все; а скінчитись, пробігає у мене невиразна думка, повинно якось дуже погано, бо за непослух карається тяжко. Якийсь мент я мовчу, а потім відповідаю:

— Я не можу.

В горлі у мене щось першить, я прокашлююся і прямо дивлюсь йому в очі.

— Себ-то не хочеш? — Не хочеш?

— Не хочу.

— Ага. Чудово. От вам: парочка, — вмиль повертається він до роти і кидає головою — проводячи рукою від мене до Кравчука (який, треба додати, ані трошечки не дивувався моїм відповідям та, видно було, й не гадав, що можна було якось инакше зробити «студентові»). — Нещасні обидва. От вам... Тепер ви бачите, що за птиці ці студенти?

Я зразу зрозумів усе. Я зрозумів, для чого він мене, а не кого другого, покликав хрестити, я зрозумів, що мені нічого за се не буде, бо йому тільки сього й треба було. Не кришось, може це і гидко, на хвилину у мене в грудях стало дуже легко. Не можу вам сказати через що саме, чи через те, що я почув, що мені не буде кари, чи через те, що кінчилось те тяжке непорозуміння. Не знаю. Знаю тільки, що за сим у мене так злісно здавило у грудях, так якось стало обидно, що я боявся, як би не кинутись на сю жовту гарно підстрижену потилицю і не впитись у неї зубами.

— Бачите?... — тим часом говорив той далі — він не може, не хоче перехрестити чоловіка. Я знаю, що в моїй роті є люди добрі з чулим серцем. Знаю і хвалю... Се добре. Знаю, що їм було жаль, коли от його (він, не дивлячись на мене, повів у мій бік рукою) привезли до нас... Студент, благородний чоловік і салдат... Правда жаль?... Знаю, знаю. Але не всяке добре почуття корисне. Візьмім такий приклад: піймали мужики вовка в хліві і бють. Він кричить, вигинається, нам видно, що йому болить. Але чи скаже хто з тих мужиків, що йому жаль того вовка? Ні. Так і тут. Вам жаль його (він знов махнув, не повертаючись, на мене рукою) це добре. Це добре. Це показує, що ви добрі люди. Але це знов показує, що ви й дурні. Це вовк. Я навмисне сказав йому перехрестити того другого вовка. Я хотів показати вам, кого жалієте. От вам, ви самі бачили. Вони обидва бояться хреста.

— А хто ще боїться хреста? Діявол. Знайте-ж, кого ви жалієте... Це одно. А друге, до мене дійшла чутка, що ви починаєте в себе обсуджувати, за що беруть студентів у салдати. (Тут фельдфебель байдуже став дивитись десь по стіні, по стелі, по салдатиках і нарешті глянув на мене. Зустрівшись з моїм поглядом, він хутко переніс очі на вікно і знов заблукав по стелі, слухаючи далі.)

— І це теж добре. І це показує, що у вас добре серце. Але знов скажу, що не всяке добре серце до добра веде і не всяке обсуджування потрібне. От ви обсуджуєте і нічого не знаєте. Вам натоворять усього, ви й повірите. А повірите, станете й думати так, а за де які думки можна й життя позбутись. А все через те, що не звертаєтесь до старших, до начальників, що за батьків вам поставлені, а все лукавством хочете. Я не бороню цікавитись. Цікавайтесь, будь ласка, прошу навіть, спрацюйте мозком, допитуйтеся, але знайте, де допитуватись. Вам цікаво...

Він повернувся до нас, кинув спершу на мене поглядом, потім на Кравчука, знов на мене і, звертаючись до скамянілих своїх слухачів, почав:

— На небі є Бог, на землі цар; Бог править людьми з неба, а цар з землі. Це всім відомо і так воно й повинно бути. Так?

— Так точно, ваше високоблагородіє! — нестрійно, але поспішалоучись, здригнулись і крикнули слухачі.

— Так. А знов же не всі й люди рівні, — є багаті, є бідні, є розумні, є дурні. «Іна слава сонцю, іна слава зорям» сказав Ісус Христос. Так?

— Так точно, ваше високоблагородіє!

— Так. Отже є такі люди, що цього не розуміють. Такі люди хотять напасти на богатих, забрати собі їхнє добро і так жити. А що за правдою на землі шильнує цар і не попускає їм, то вони бунтують проти царя. А для цього вони підмовляють от таких як Кравчук. Ви, ду-

маєте, певно, десь про себе: «От який недобрый наш командир, знущається над Кравчуком, мучить його, переслідує даремне». Правда, думали?

— Нікак нет, ваше високоблагородіє! — дружно ревула рота, але він ледве усміхнувся і злегка махнув рукою.

— Ну, ну, не кажіть. Ви люди, у вас також є серце. Не кажу, що я не караю Кравчука, навіть бю иноді; не хочу неправду говорити, караю і строго може караю, але тут... треба подумати ж, за що я його караю. От ви бачили зараз: він не хоче хреститись. Він не признає нічого святого. Що ж можна чекати з такого салдата? Як він служитиме царю і отчизні? Я — ваш батько, мені боляче за кожного з вас, як за свою дитину. Мені й за його боляче, а самі ж знаєте, що й самий рідний батько не завше вчить своїх дітей поцілунками та годує молошною кашею, а иноді і березовою кашкою поचाствує.

Він знов блідо, холодно усміхнувся, а де хто навмисне голосно захихикав. Я глянув на Кравчука. Він стояв собі, байдуже дивлячись у вікно, через яке нічого, крім стіпи казармового муру, цікавого не видно було. Ні обурення, ні тої злости, що кипіла в мені, я не примітив у його ні в очах, ні на суворому лиці. Певно, він і не слухав капітана.

— Приходиться, що-ж робити? — зітхнув ротний. — Хутко до присяги треба вести молодих. Що-ж буде, як він і там хреста не схоче покласти на себе? Не він одповідатиме, а я. Який, скажуть, ти ротний, коли у тебе салдати перехреститись не можуть?

— Не хочуть! — прогудів Кравчук несподівано.

Всі раптом перевели на його очі і замерли. А я мало не кинувся цілувати його, з чверть впливу капітанових слів, я певен був, щезло. Видно, що й той це зрозумів, бо сказано повернувся і навіть підніс голос:

— Мовчать! Як смієш перебивати, коли начальник говорить? Ступай сюди (московська погана лайка).

Кравчук уперед широко хитнувся всім тілом, потім ступив два кроки і зупинився.

— Близче.

Той підійшов зовсім близько.

— Ти що сказав? Га? Що ти сказав, я тебе питаю.

Кравчук ані пари з уст.

— Мовчиш? — ніби заспокоюючись, тихше промовив ротний і, трохи одступивши, розмахнувся і дзвінко ударив того по щоці. Кравчукова голова хитнулась у ліво, але зараз же піднялась ліва рука і ударом одкинула її вправо.

В казармі мов замерло, тільки густо і важко сопів Кравчук, та хтось стукнув необережно рушницею.

— Не хочуть? Не хочуть? — прошепотів капітан. — Ти проти начальства вже?! Ти ще хочеш перечити?! Забю! Чувш? Забю, тобі говорю. Не жартую. Знай. Я жартувати не умію. От вам, — знов наче нічого не було, повернувся він до роти і повів рукою. Я знов подивився на Кравчука. Щоки йому були червоні, навіть кінчик широкого і трохи приплюскуватого носа також почервонів і яскраво видно було між червоними блідніші смужки. Але погляд був той же суворий і спокійний, хоч би ж чим небудь виявив себе. Я не міг вірити, щоб він справді був такий спокійний. Я навіть ненавидів його в ту хвилину, мало не так само як і себе і ротного, який вже також зовсім спокійно говорив:

— Тепер ви бачите, кого ви жалієте? Студент і сей, — то рідні. Бунтують студенти проти царя, бунтують, значить, і от такі, як сей. Жалієте студента, жалієте значить і сього штундаря. А жалієте сього штундаря, значить, і самі можете зробити. От до чого ви можете себе довести своїм добрим серцем..

Вплив таких сцен заставався. Цілий день потім уся рота як наелектризована. Жарти стихають, гармоніка мовчить. Скрізь пошепки і стиха розмови, що в мент перериваються, як тільки побачить хто фельдфебеля.

— А бреше він, що того студенти бунтують! — палко говорить маленький Шабатуров, озираючись своїм звичаєм на всі боки — їй Богу, бреше. Їм прав не дають о... — таємничо випалоє він фразу, яку певно підхопив колись від мене. — Їм, значить, нікоторих прав нема... А що він, значить, не хреститься, так наплювать.

Такий несподіваний кінець трохи дивує слухачів, але ніхто не сперечається і Шабатуров, шепче знов:

— Він думає, що ми йому так і повірили! Та-та! Нема дурних, поженились. Ач, (московська лайка) у батьки лізе! Пішов вон! «Батько». По морді бє. Нема таких прав, щоб по морді бити!...

— Еге! — усміхаючись, махає рукою Макуха — «прав»...

— А що? А ось хай пожаліється знов! І нагорить... За що бє?

— Жалівся вже. Знаємо.

Шабатуров очевидячки не знає, що сказати, але не падає духом і шепоче знов:

— А вони хороші! Самі так і те і те. А салдатові так нічого не можна. «Не молитися». А що справді, як ми по команді молимося, хиба то добре? Овва!

— Ну, а... той... а хиба то добре, що він не хреститься — поважно і задумливо промовляє мрійний Макуха. — Діявол значить у йому...

— «Діявол!» перекривляє його Шабатуров. — Голва...

— А ну-да! — несміливо дивиться той на всіх.

— «А ну-да!» — знов передражнює з погордою Шабатуров, але видно, що й йому це якось ще зрозуміло.

— Ну а що-ж справді? — вмішується хтось із купки, озиралочись назад.

— Що?... Не хреститься, значить така віра... Аджеж він не вбиває цим нікого. Він не грішить так, як ми. Сам же знаєш. Віра така, значить! — вже сміливо додає він. — А як ці, як їх, ну, поляки, так не так же хрестяться, як ми, а християни все ж таки?

— Е... так то-ж Поляки! А як он студент, дак і зовсім не молиться ніколи...

— Студент... Що-ж студент? Та й про студентів він таки бреше! — перескакує знов таки Шабатуров. — Що вони ніби підбивають грабить людей... Бреше, бо у мене був знакомий студент, дак капітан йому в підметки не годиться. О! Ненавижу проклятого; — злісно кінчає він озиралочись.

Всі на хвилину задумливо замовкають та помовчавши іноді й розходяться, щоб по одинці пристати до другої купки й слухати те саме. Тільки, де буває Дудка, там завше брешуть сміх.

І от так минають дні. Зрана муштра, після обід «словесність», потім знов муштра, знов словесність, а поміж сим — спенки... Мене капітан, правда, вже залишив, я для його не такий цікавий і не такий безпечний. Ще якось пожаліюсь, а як не як, а все-ж таки студент, і нагоріти може. Та й мене все одно не зламає. Кравчук же служитиме ще якийсь рік, а чотирі. Кравчук хоч і пожаліється, то те жаління на йому-ж окошиться, Кравчука зломити можна.

І нема того дня, щоб вони не зчепились у чомусь. То Кравчук не так погу поставить, то не оддасть чести офіцерові, то не питаючи нікого, піде собі в місто і приходить о півночі, нікому знов таки нічого не кажучи. І боротьба провадиться завзято, з якоюсь дикою уважністю. Вже не кажу про капітана, який живе тепер сею бороть-

бою, який впливається нею, але й ми всі не можемо одірвати від неї своєї знервованої уваги. Тільки Кравчук один, здається, не хвилюється: завжди суворість, поважність і якась пильна напружена думка на низькому чолі. «Салдатики» кажуть, що такий він став у казармах тільки. Як лише його привели, він хоча й одзначався поважністю, але був більше й балакучий, веселіший, а спочатку навіть оповідав про свою віру та ліси. Тепер же хмуриться, коли хто нагадає йому про Київщину.

Минає день і наступає ніч, а ніч у сих товстих, сірих мурах починається вже з девятої години. Знов молитва, на якій Кравчук стоїть нерухомо і байдуже, знов якась сценка з фельдфебелем, і на одинадцяту годину все замирає. От тоді сумно в казармах, сумно до болю. Лежиш на своїй койці і слухаєш непередавану музику сопіння, хропіння сотні намучених, напівечених істот, музику, яку може розуміти тільки той, хто мав щастя служити царю-батюшці. Тоді нагадується все миле, все рідне, все, що дратує наболіле серце, що робить іще більш самотнім і забутим. Нагадується десь далеко-далеко якийсь інший, живий світ, і з живими людьми, з живим життям. Нагадується велика боротьба, нагадуються вороги... Важко зітхаєш, злісно повертаєшся на твердому матраці і хочеш заснути. Не спиться. Стукає годинник у канцелярії, шарудять миші в сухарях, десь ходить діжурний рівно й одноманітно. Сумно. Нараз у казармі ясніє. З дивуванням повертаєш голову і зразу щось тепле, ніжне і рідне-рідне проходить по серцю. То місяць якийсь прокрався в вузьку щілину, що зветься тут вікном, боязко зазирнув у цей страшний вертеп. І дивно якийсь бачити сей світлий, невинний промінь у сьому царстві злоби, ненависти, в цьому царстві знущання над усім хорошим, у царстві катування духа й тіла. Нерухомо замертвівши, лежиш, мов боячись злякати його, і дивишся, дивишся і слухаєш

той дзвінкій сум, що пронизує душу. А образ за образом, дума за думою вихором летять головою, тягнучи за собою низку теплих, ясних картин. І вмить промінь зникає. Проїшовся казармою, приголубив забитих, торкнувся несміло холодних, залізних рушниць і, чи злякавшись, чи згидувавши, хутко сховався десь за вікном. Тільки сіро в казармі стало. І страшно якось. Непорушні, сірі постаті на койках, низька напів-кругла стеля, голі брудні стіни нагадують больницю божевільних.

Здається, ось вони схопляться з божевільним криком, схоплять рушниці і по команді «колі!» почнуть бити, колоти один одного. Можуть же вони колоти рідного батька по єдиному слову своїх сторожів-офіцерів, можуть же десь загубити людське обличчя і зробитись на-пів звірями, на-пів людьми. В розпаленій голові виразно, яскраво уявляється ніч; з далекого неба світять тепер зорі; велично і спокійно там; а тут унизу, по всій землі розкидано ці казарми, а в казармах душно, важко і важко сплять мільйони задурочених істот; і, може, навіть скрізь так само зазирає боязно місяць і так само хутко ховається в цей же час. І страшно робиться перед тою силою, що веде їх темних сюди, що тримає їх тут, що губить і калічить їх.

Я памятаю одну ніч. Таж само було важко, так само жовтенько світила десь за рушницями лампочка, сопли й хропіли салдати. Виразно памятаю себе і всю сцену. Я тихо з розплющеними очима лежу і, слухаючи ущипливу нудьгу в грудях, дивлюсь у стелю. Місяця вже немає й у зводі сіро й напів-темно. Вмить у кутку щось тихо-тихо починає шепотіти. Хутко повертаюся туди і бачу: на койці сидить якась велетенська постать і, повернувши лице до вікна, щось тихо шепоче. Слів розібрати не можна, тільки іноді напружене вухо ловить: «душе моя»... «тяякко» та млибоке, важке зітхання. Потім шепотіння стихає й у казармі на хвилину наче тихше стає. Вмить

глухе, густе ридання вихоплюється з кутка і зараз же ховається в подушці. Хропіння на хвилину стихають і Кравчуків сусід Дудка починає ворухитись. Кравчук змовкає. Проходить хвилинка, друга, розбуркані салдати знов заводять свою музику, але Кравчук сидить тихо, уткнувши голову в подушку і не ворухитись.

— Ти знов! — тихо, незадоволено чується від Дудки. — Соромився-б, морда! Чорт! Тільки спати не дає. По-можеться щось. Лягай, спи.

Кравчук покійно закидає ноги на койку, шарудить укривалом і затихає. Якийсь час тихо.

— Знов до-дому тягне? — похмуро кидає Дудка.

— Тяжко! — хрипло виривається у Кравчука; і знов замовкають.

— Він хоче душу мою погубить... — вмить тихо, задумливо бовкає Кравчук. — Знущається над вірою...

Дудка мовчить.

— Страшно мені, Дудко. Гнів бере.

— Боїмся?

— Боюсь. Гнів великий маю на його. Кров проллю...

— Не зачіпай Розстріляють.

— Душу погублю.

І знов тихо. Мені страшенно незручно лежати на одній руці, але я боюся поворухнутись і напружено слухаю.

— А хіба вже так таки й не можна перехреститись? — так само похмуро, але з ноткою цікавості шепоче Дудка. — Одмахнув би та й годі. Се-ж хрест...

— Значить з страху з хреста глумитись буду?

— Як же глумитись? Ми-ж хрестимосся?

— Ви сліпі, темні. Не ви одвічатимите, а попи й начальники. А я світ бачу. Не піду во тьму з страху.

— Яка-ж тут тьма? Хрест, то тьма?

— Духом хреститись треба. В душі молитись Богові. Познавши світ у тьму не ідець, токмо біжить із неї...

І вмить замовкає на хвилину, потім знову сумно й навіть з страхом тихше додає:

— Тьма на душу находить, Дудко, гнів мутить... Не бачу вже світа. Все він мені стоїть... Душа мутиться гнівом... Страшно мені, Дудко!

— А ти якось так, не думай, чи що.

— Сниться. У сні приходить. Все хреститися велить і бе мене. А я гніваюся дуже. Молитва одходить. Дух божий покидає мене, Дудко...

І щось жалібно до сльоз, щось таке сумне звучить у його словах, що я чую, як у мене щемить боляче у грудях і дихати важко.

— Мучать вони нас! — ненависно шепоче Дудка. — Служба...

— Діяволіві, Дудко, служба. Йому служимо. Сказано: «не убій». А нас учать убивати. Сказано; «любіть один одного, як я вас возлюбив», вчать нас ненавидіти. Гнів дратують, душу убивають. «Будьте рівні, як діти». А у нас начальство. Хто їх настановив? А попи ще присягати велять. Не присягатиму діяволіві!

— То повісять...

— Тіло погублю, душу спасу.

— Говори! А як потягнуть на шибеницю, заспіваєш ти...

— Я?! — хутко підводиться Кравчук на койці. — Заспіваю?! О, не діждуть, прокляті!! — виривається з його диким скаженим гнівом. — Не діждуть, тіло погублю, а...

— Та цить. Побудиш усіх. Чорт!...

Кравчук вмить стихає й видно, як він бережно схиляється й лягає на подушку.

— Бачиш? — помовчавши трохи, знов похмуро починає він. — Не можу. Нема вже у мене душі. Так гніваюсь, що мені голова крутиться. На всіх, Дудко, гніваюсь. І на вас, салдатиків, гніваюсь. На всіх. А на «їх» найбільше. Нема у мене душі, нема в душі, Дудко, прощення. Не можу я вже прощати. Дома міг прощати, а тут не можу. Убе він мою душу. За що вони, Дудко, нас мучать?!

Дудка трохи мовчить, потім глухо з ненавистю бовкає:

— Начальство. Пани. А ми що? — мужики... Їм усе можна. Вони он по яких квартирах живуть, а ми як та скотина в хліву. Це за те, що ми їм служимо... Нну! буде колись і на вас день! — злісно повертається він на койці, очевидячки, лягаючи на спину.

— Буде, Дудко! Буде! — палко підхоплює Кравчук і підводиться трохи. — Кінець приходить. Чути голос Бога. Возстануть всі, убогі й бідні, і понесуть свій хрест. І настане царство боже на землі. Ми, Дудко, сини божі. З нами дух святий... Не з ними, не з панами! Бо ми, брате, обременені і труждаючі...

— Тихше, побудиш. Ляж, — спиняє несміло Дудка, але Кравчук не лягає й, понизивши голос до шелоту, говорить іще з більшим запалом:

— І настане наше царство. Не буде сильних мира цього. Буде день, коли поклонятимуться всі, Дудко, духом, а не в церквах...

— Та цить, побудиш!...

— Нічого, нехай. Не мішай, Дудко... Моя душа заспокоюється. Не гони, Дудко. Молися... Не треба хреста, не треба ікони, так молись, душею молись, любов'ю молись, за всіх молись. І розрушаться капища їхні, палати, дворці. Дух божий воцариться на землі...

Шепотіння переходить знов у голосну, повну незмірного чуття, повну якоїсь напів божевільної, палкої віри

імпровізацію: Слова гудять і наче одрізуються у його у грудях і вилітають звідти перівно, нервово...

— Ми зробимо, брате, царство! Вони потопили душу у вині, вони зіли її з м'яким хлібом. Бо вони забрали наш хліб і взяли собі. Вони взяли наше горе і виточили з його собі меду. Вони взяли наше тіло і зробили булки. Вони настроїли отсі казарми нашими руками і убивають душу нашу. Горе їм, брате! Горе їм фарисеям і митарям! Настане день суда, покажемо ми Богові нашому свої руки покалічені і скажемо: «Господи, ти знаєш це...» Горе їм! Молись, Дудко! Молись! Чуєш? Над нами Дух божий! Молись...

На Дудковій койці підвелась темна постать і, ваякко дихаючи, стала хреститись. Я теж, наче заразившись, сам почуваю, як щось розпирає мені груди, несе мій дух кудись у безкрайню височінь і кидає мене в дрібне нервове дріжання.

— Молись! Не треба хреститись. Не треба церкви. З нами дух! Слава, слава, слава!...

Я почував, що ніби божеволоію. Ся чадна атмосфера тютюну, людського дихання, цвілих сухарів. Ці суворі, сірі стіни, койки, відблиск місяця, розмова наче вдарили мені в голову. Я також підвівся і, здається, щось заговорив.

Зачувши, мабуть, мій рух на койці, Дудка хутко озирнувся і, зобачивши мене, раптом зігнувся, хутко ліг на койку і, як мені здалось, шарпнув Кравчука. Але той стояв і, не добачаючи мене, імпровізував своє.

— Годі! Лягай спати. К чорту! — злістно пробубонів Дудка. — Ти! Кравчук!... Побудив усіх...

Кравчук затих і теж, певне зобачивши мене, повернувся і став моститись. Мені стало ніяково й чогось дуже соромно. Поволі схиливши голову на подушку, я насунув на себе покривало і замер. Біля них стало так тихо,

немов нічого й не було. Довго я, заміраючи від кожного шарудіння, слухав і чекав. Та, так чекаючи, несподівано й заснув.

А другого дня Дудка ще більше глузував з Кравчука, передражнявав його, реготався і смішив роту. Зустрівшись же з моїм поглядом, дивився на мене так пильно, немаче хотів пролізти в мої думки. Навіть щось вороже було в очах. Я певен, що коли б я хоч натякнув кому небудь про те, що було у ночі, він кинув би мені чим небудь у голову. Але я мовчав і що вечера удавав із себе чоловіка, який спить мертвим сном. Та вже більше нічого не чув і не бачив. Не знаю, може, я не міг дочекатись і засипав, а може вони, справді, більше вже не балакали.

ЛИСТ ТРЕТІЙ.

До присяги всього три дні. В казармі йде іспит гіпнозів. Старих салдатів повигоняли з казарми і все начальство возиться з молодими. Ротний з фельдфебелем позаду ходять із «взвода» в «взвод» і перевіряють, чи вбито вже все людське в сих «молодих» настільки, щоб можна було дати їм назвисько «старих» салдатів. Молоді поручики та підпоручики з щільно прилизаними чубчиками, з перетягнутими як у панночок станами, з бундючними мородочками, також захоплені сим іспитом і навіть приємно заклопотані. Кожному хочеться, щоб його «взвод» був більше задурманий, більше загіпнотизований. Треба тільки подивитись на сих чистеньких розбишак, як вони бояться, щоб не проскочила ні одна іскра життя в сих мертвих, хорих істотах, яких вони так старанно убивали ціле піврічча. Мають, правда, рацію клопотатись. Ні одна рота не ходить так рівно й мертво, ні одна рота з цілої

навіть дивізії не вміє так добре стріляти, як наша: маємо навіть медаль за «отлічну стрільбу», і ні одна рота не кидалась з таким звірством на робітників, що колись страйкували на тутешньому заводі. Певно, що таку справу підтримувати не легко, клопотатися є чого. Правда, вони вже тепер клопочуться більше для конкуренції перед ротним, клопочуться, щоб бути першому, а «салдатики» вже досить загіпнотизовані. Обличчя їм вимучені, дерев'яні, мертві до всього крім голосу своїх гіпнотизаторів, рухи рівні, одноманітні, голос холодно гучний, вимуштрований. Думки, почування? Думок і почувань ніяких. Капітан задоволений.

— Ну? — зупинившись біля якого небудь москалика з товстим, вигодованим обличчям, екзаменує він. — Ти хто такий?

— Молодий салдат второго отделения, первого взвода, второй полуроты, третьей роты, пятнадцатого пехотного Суздальского полка, четвертой дивизии, Иван Буряк, ваше высокоблагородіє! — за одним духом випалює «молодий салдат» і, не кліпаючи очима, випнувши груди й задравши голову «їсть начальника очима».

— Так. А що таке знамя?

— «Знамя есть священная хоругва, которую нужно защищать до смерти! Как отец дает своею благословение сыну, так и государь император дает знамя полку, ваше высокоблагородіє!»

— Так. А який найголовніший обов'язок салдата?

— »Служить царю і престолу, защищать всех до последней капли крови, хотя бы пришлось умереть за них!»

— Так. Ну як би, наприклад, твої батько, е... е... щось замислив проти царя? Що б ти тоді?...

— Убив би, ваше высокоблагородіє! — не думаючи багато, «весело і бодро» вигукує Іван Буряк і камяно дивиться в вічі капітанові.

— Так. Молодчина!

— Рад старатся, ваше високоблагородіє!

— Добрий салдат буде з сього, — одходячи говорить Статуя до фельдфебеля.

— Так точно! — хутко згожується той. — Старанний салдат. Уважний...

— Це чує і взводний офіцер і «молодий салдат», і на всіх лицах відлискується задоволення.

Правда, не всі відповідають так гладко й до ладу, де які плутаються, помиляються, але досить подивитись на те горе і розпуку, які обхоплюють такого не «доброго» салдата після іспиту, щоб переконатися, що він вже загіпнотизований як слід, тільки закручені казенні вирази йому ніяк не держаться в голові. Але наш калітан не вузький формаліст. Він не дуже вимагає, щоб промовляли йому до літери, самими казньонними фразами, він хоче, щоб салдати «ворушили мозками», щоб «не звучали як сороки», а твердо знали те, що вчать, щоб «своїми словами» могли переказати. Він навіть любить назвмисне ставити такі питання, щоб на них не можна було знайти казньонної фрази. Наприклад:

— Хто твої вороги? — проходячи «зводом» ралтом повертається він до якого небудь салдатика і пильно чекає одповіді. Той спершу трохи мішається, але зараз же широко роззявляє рота і прямо таки кричить, одрубуючи коякне слово:

— Мої вороги внутрішні і внішні, ваше високоблагородіє!

— Е, ні, — хитро усміхається ротний. — Я тебе не питаю, які вороги. Я питаю, хто твої вороги, розумієш?

— Так точно, ваше високоблагородіє!

— Ну, так хто-ж твої вороги?

Сього в книжці «словесности» нема, і салдатык туно мовчить.

— Ну?

Салдатик мовчить і тільки дивиться.

— От, бачиш, Варфоломеев, — торжествуюче хитро сміється Статуя до фельдфебеля.

— Я говорив, що треба, щоб вони сами думали над тим, що вчать. Мало того, що він випалив мені, як со-рока. Треба, щоб він свідомо говорив те.

— Сього нема, ваше високоблагородіє в словесности, — кидаючи сердиті погляди на бідного «несвідомого» салдатика, відповідає фельдфебель.

— А — а! От то то-ж бо й є. Треба вияснити, треба вияснити... Ну, а буде той, хто ворог цареві, твоїм приятелем? — раптом повертається він знов до салдатика. Той хвилину думає, потім кричить:

— Нікак нет, ваше високоблагородіє!

— Значить, буде ворог тобі?

— Так точно, ваше високоблагородіє?

— Голосніше, голосніше відповідай. Голову рівніше держи. Ну, а от ті, що бунтують тепер... Студенти, курсисти всякі, се — приятелі твої?

— Нікак нет, ваше високоблагородіє?

— Вороги?

— Так точно, ваше високоблагородіє!

— Вияснити треба, вияснити... — одходячи, знов повертається Статуя до фельдфебеля, не спускаючи все таки очей з витягнутих, застиглих салдатиків. Холодні, гарні очі його бігають по одноманітних, чорних мундірах, чоботях, поясах і наче шукають, чи нема де чого, що може якось перешкоджати сій мертвій гармонії.

— Пояс треба підтягнути, — хитає він унтерові головою на якого небудь салдатика. Той схоплюється, підскакує до салдатика і, щось сердито шепочучи тому в рот, віпрається коліном йому в живіт і підтягує.

— Кулаков! Чого пальця виставив? Сховай.

Кулаков від несподіванки здригується і робить страшне злочинство: поверта голову й ворухиться.

— Кулаков! Тобі сказано пальця сховати, а не повертати голову! На сутки його під арешт, — понижаючи трохи голос, кидає він до фельдфебеля.

— Слухаю! — підносить той руку до козирка і байдуже дивиться на Кулакова, який не має права слухати сього наказу: його діло стояти нерухомо, без думок, без життя.

Аж ось настає черга і нашого «зводу». Зачувши ходу капітана, наш підпоручик озирає нас метким поглядом, зупиняється на хвилину на Кравчукові й поверта голову до входу. Ми сидимо на своїх койках і також дивимось у той бік. З-за рушниць з'являється струнка постать Статуї і ми напружуємось.

— Встать! Смірно! — командує підпоручик. Ми, як ті китайські болванчики, в мент схоплюємось і кам'яніємо. Я не повертаю голови, але бачу, що підпоручик підходить до ротного і щось стиха говорить йому. Слів не чути, але я догадуюсь, що розмова йде про Кравчука. Побалакавши, ротний рушає і, тихо проходячи повз кожного, шильно оглядає зо всіх боків.

— Шабатуров! Живіт сховай.

Шабатуров вбірає в себе повітря і, задихаючись, стоїть з захованим животом.

Статуя обходить всіх, потім сіда проти нас на якусь койку і, не дивлячись на Кравчука, тукає.

— Кравчук!

Зо три секунди тихо, потім чується густе, поважне:

— Я.

— Треба одповідати швидче, — все таки не повертаючи до його голови, промовляє ротний і додає:

— Іди сюди.

Лице його робиться ще холодніше й губи стуляються якось тісно і тонко, що завше буває, коли він має говорити з Кравчуком. Здається, ніби він або наперед смакує той герць, на який кличе того, або збирається до гострої, улюбленої справи.

Кравчук, не халапучись, виходить і стає перед ним. Лице йому дуже похмуре і бліде.

— Стань так, щоб і я бачив тебе і щоб твоїм товаришам було видно тебе.

Кравчук повертається так, що нам видно його правий профіль, а капітанові лівий.

— Молодчина! — задоволено промовляє капітан, певно не чекавши такого доладного виконання.

Кравчук мовчить.

— Треба казати: «рад старатсья, ваше високоблагородіє», — строго й холодно додає Статуй.

— Рад старатсья, — бовкає Кравчук.

— «Ваше високоблагородіє», — додає капітан.

— ... Ваше високоблагородіє.

— Треба завше добавити «ваше високоблагородіє», ти не новичок вже... Ось через три дні старим салдатом будеш. Приймеш присягу, вже треба робити і знати все, як отче наш. Ти тепер хто такий?

— Микита Кравчук.

Ми холодіємо від сього злочинства, але капітан ніби не бачить в сій одповіді нічого страшного й лагідно говорить:

— Не так. По формі треба одповідати. Тебе-ж учили... Ну?

Кравчук мовчить.

— Бачиш, Кравчук. Я з тобою як з малою дитиною, я тобі всі гріхи твої прощаю, а ти все таки такий, як і був. Ну скажи сам, чи можна краще поводитись з салдатом, як я тепер повожуся з тобою?

Справді, я забув сказати, що ці останні дні перед іспитом він поводить з Кравчуком зовсім инакше. Не бе, не сміється з його, не карає, майже всі провини прощає, тільки... тільки кожне таке добродійство робить з такими передмовами і так звертає всіх увагу на се, що Кравчук став ще більше похмурий і суворий.

— Ну що-ж ти мовчиш? Кравчук? Не знаєш? Як не знаєш, то прямо скажи «не могу знать» і тебе ще підучать.

— Ну?

Кравчук ще трохи мовчить, потім суворо дивлячись перед себе, починає рівним і товстим голосом:

— Молодой салдат перваго отделе́нія, перваго взвода, первой полуроти, третьей роти, пятнадцатого пехотного Суздальскаго полка, четвертой дивізіі Микита Кравчук.

— А «ваше високоблагородіє»?

— Ваше високоблагородіє.

— Так. Ну, от же знаєш і добре знаєш... Ну, а що таке «присяга»? Ну, Кравчук.

— Присяга есть клятва перед Богом і евангелієм... — і вмить тісно стуляє губи її замовкає. Мені видно, як око його хутко зиркає на капітана і знов уперто дивиться на рушниці.

— Ну, ну... «Є клятва перед Богом і евангелієм», а далі? Ну, а далі що? В чому-ж клятва?... Ну?... «Служить царю і престолу»... Ну?... «Защищать їх до последней капли крови»... Ну, щож ти?... Хотя би пришлось і умереть за них» так?... Кравчук?

— Так.

— Треба говорити: «Так точно, ваше високоблагородіє».

— Так точно.

— «Ваше високоблагородіє».

— Ваше високоблагородіє.

— Ех Кравчук, Кравчук! — сумно хитає Статуя головою — вводиш ти мене в гріх. Он твої товариші дивляться на нас і певно думають собі: «От які наші командіри несправедливі. За такі відповіді певно нас би покарали он як, а Кравчукові нічого.

Не знаю, чи ловиться Кравчук на сю вудку, а по деяких салдатиках бачу, що слова ці роблять своє вражіння.

— А все через твою хворобу. Хорий ти чоловік, Кравчук. Мозком хорий. В голові у тебе немає ладу. А з хорого що-ж вимагати того, що від здорового?

Такий несподіваний додаток, такий хитрий і новий хід аж ворушить дивуванням «молодих». Де які навіть презираються між собою широко розплющеними очима.

— Смірно! — строго кидає до нас Статуя і знов задирає голову до Кравчука, який також спершу здивовано хутко дивиться на його, а потім блідне, немов щось зразу зрозумівши. Обличчя йому стає ще ніби суворіше.

— Приїдеться тебе в больницю на іспитання одправити. Що-ж робити? Ти не можеш... служити...

Мені стає тоскно-холодно; «в больницю на іспитання» — се іншими словами на катування, на дике дурне знущання і нарешті на певну в тяжких муках смерть. Коли ви можете собі уявити здорового чоловіка в «гражданській» божевільні, коли у вас при сій уяві жахом стискається серце, то що можна почувати, знаючи, що цілком здорового чоловіка запроваджують у «воєнну» божевільню?!

— Що-ж робити? — журливо її покіраєньо тягне далі капітан і пильно-пильно дивиться на закаменіле, блідо-жовте лице Кравчука.

— Не можеш. Ну, який з тебе салдат? Як я тебе пошлю в караул, або кудись, де треба дисципліни? Ти хворий. У тебе якась твоя віра, що не дозволяє тобі обо-

роняти і себе і службу свою... Ти от не хочеш, я чув, присягати. Буцім то війна гріх. Се хвороба. Карати за це гріх, але-ж і на службі держати такого не можна. Ти заразиш усю роту мені. Ти божевільний, Твєї товаришні люди темні, неосвічені; вони не можуть розуміти сеї хвороби і думатимуть, що ти здоровий. Та й собі почнуть заражатись. А це вже не жарти. Я й сам перше думав, що ти нормальний, себ-то такий, як і всі. А я-ж усе такий чоловік з освітою.¹⁾ І карав тебе за провини. А як це на тебе не впливало, то я й задумався. Почав приглядатись до тебе і бачу тепер, що ти, хлопче, хворий та й годі. Хворий, божевільний.

— Я здоровий, я не хворий! — глухо говорить Кравчук і я бачу, як він ніби щось ковтає.

— Ні, хворий, хворий, братіку. Мозком хворий...

— У мене нічого... не болить. Усе добре...

— Хе! — з жалем до його усміхається капітан — то правда, ти здоровий тілом. І всі божевільні здорові, і не пізнаєш спершу, що він хворий. І говорить ніби розумно і дивиться як усі, а хворий. І ти от говориш ніби не хворий. А от я знав одного божевільного, — усе як слід, — і здоровий такий з себе і говорить так розумно, а як торкнись до його, так він зараз починає з страхом кричати, щоб до його не доторкувались, бо він боїться, щоб його не розбили. Він збожеволів від тієї думки, що ніби зробився скляний. Усе як слід, а як торкнись до твоєї віри, так тут і видно, що ти божевільний...

— Здоровий я! — знов глухо бовкає Кравчук.

— Ну от! — розводячи руками і звертаючись до нас, сумно показує головою на його Статуя. — От, так вони всі. Здоровий та й здоровий. Ну, який же ти здоровий, скажи ти мені? Га? О-он здорові, (хитає на нас головою).

¹⁾ Скінчив чотирі класи гімназії.

От-то люди здорові. Всі вони і начальству відповідають, як треба, і службу знають, і присягу приймуть, як личить то здоровому салдатові... Он подивись: усі твої товариші салдати як салдати. Стоять рівно, правильно, відповідають розумно і по формі. От то здорові люди. Їх і в караул послать можна і на війні вони служитимуть цареві вірно, і присягу виконають чесно. А ти? Ти начальство своє не поважаєш, службу справляєш погано, присягати не хочеш. Який же ти здоровий чоловік? І один ти на всю роту. Сам же ти подумай: коли ти здоровий, то, значить, тоді ми божевільні. Так?

Кравчук суворо мовчить, а мені хочеться не то що на всю роту, а на весь світ гукнути: «Так точно, ваше високоблагородіє.»

— Ну... По твоєму-ж так виходить: коли ти здоровий, то тоді ми всі божевільні. Ха-ха-ха!

І сам задоволений таким льобічним виводом, капітан озирається на поручика і сміється. Той також регочеться і дивиться на Кравчука. І навіть фельдфебель дивиться з зневажливою усмішкою на «божевільного». Де-яким салдатам також хочеться засміятись, але інші стоять бліді й серйозні.

— Так? — сміячись дивиться Статуя на Кравчука і з тою-ж усмішкою повертається до нас і питає.

— А ви що скажете, так чи ні?

— Нікак нет, ваше високоблагородіє! — весело гукують салдатики і ті, що хотіли засміятись, почувують, що тепер саме пора роззявити рота і реготнути. Розуміється реготнути можна на хвилину тільки, бо зараз же треба закамяніти, хоча-б тебе душив найбожевільніший регіт.

— От бач, — серйозно вже звертається капітан до Кравчука — навіть твої товариші признають, що ти божевільний. Прийдеться одправити тебе в больницу, тобі лі-

итись треба. Тобі не цареві служити, а гелову свою поздоровити треба.

— Я не хочу... в божевільню. Я здоровий, — мало не непотом, здавленим голосом хрипить Кравчук і хрип сей до того звучить жалібно, до того висловлює весь той жах перед страшною сею больницею, що мені так і хочеться закричати йому що небудь заспокоюче. Я навіть уже воушусь і, певно, закричав би щось справді, як би, на мое частя, мене не врятував сам капітан. Помітивши, якийсь непорядок, він озирається, гостро зупиняє на мені свій золотий ненависний потляд і, скипівши чогось зразу, кидається на мене:

— Там що за рух?! Ти! де стоїш? на базарі чи в ятрою? На двоє суток під арешт його! — кидає він до бельдфебеля. Той підносить руку до козирка і мовчки, змигнувши на мене оком, випрямляється. Я прохоложуюсь каменю.

— Я, їй Богу, здоровий! — знов бовкає Кравчук, але вже не хрипить, а наче дзвенить густим голосом, в якому вже чується щось ніби злісне.

— Ти таки своє, Кравчук? — зітхає капітан. — Говорю-ж тобі, як чесний чоловік, як батько рідний твій, що ти хворий. Ти-ж не можеш навіть говорити з начальством. Твоя слаба голова не може, не хоче того зрозуміти, що службу треба сповняти, як Богу молитву. Ну, от, візьмим, я тебе послав у караул. Тепер ви всі ще молоді салдати, до присяги в караул посилати вас не можна. Тепер це я тебе в роті держати можу, а після присяги то вже оді. Ну, візьмим, я послав тебе в караул. Ти стоїш. Ніч, скажемо. Ти стоїш біля порохового маґазина. По правилам до маґазина вартовий не повинен нікого підпускать ближче як не 50 кроків. Це ти знаєш. Ну, от ти стоїш. де, скажемо, чоловік. Ти кричиш йому, щоб він не підходив, він таки йде. Може, він глухий, скажемо, і не чує.

Це буває. А ти-ж того не знаєш, чи він глухий чи тільки удає з себе такого. Ну, що ти повинен робити? А він вже від тебе не більше як на двадцять кроків. Стріляти правда? Служба велить стріляти, а твоє божевілля каже тобі, що не можна сповняти службу. Ну, й що-ж з того може вийти? Одне нещастя. Бачиш?

— Так я-ж зовсім здоровий! — гудить Кравчук.

— Ти так думаєш? Ти певен у тому?

— Йй Богу!

— Ну, добре. Побачимо, — пильно дивиться йому в лице капітан. — Побачимо. Не хочу брати гріха на душу. Нехай. Я тебе до присяги не одправляю в больницю. Зроблю тобі й цю ще уступку. Подивлюсь ще, як ти присягу прийматимеш. Може, ти ще не такий вже хворий, може, і в казармі видужаєш. Тільки гляди: присягу треба приймати так, як і всім, і хреститись, і хрест цілувати і євангелле. Словом, як всякий нормальний салдат. Подумай. Чуєш?

— Чую.

— О! А «ваше високоблагородіє» таки нема?

— Ваше високоблагородіє.

— Гляди. Я з свого боку роблю для тебе, що можу. Ти сам бачиш, що тебе ні карати не хочу, ні муштрувати тебе. Хворий, так хворий, що ж робити, іди в больницю. Ти от кажеш, що ти здоровий. Господь знає. Я хочу тоб вірити, я душею радий був би, щоб моя була лямпа але-ж я боюся й за себе. А що як ти мені зробиш на присязі скандал? Га? Що я тоді? Одвічай за тебе? Мовчиш! Гляди, Кравчук, не підклади мені свині. Краще зара іди в больницю.

— Я здоровий.

— Ну, як знаєш. От і всі твої товариші бачать, що я навіть ризкую, а роблю для тебе уступку. Гляди. Не думай.

Ну, іди на місце.

Кравчук правильно повертається й рівніше ніж перше іде назад. Зупинившись «по правілам», він також повертається знов «наліво кругом» і стає в ряд. Капітан пильно дивиться йому в слід і рушає з місця. Лице йому серйозне й поважне.

Як віднесли до «хвороби» Кравчука «молоді» й «старі» салдати на самоті, які балачки шепотіли по кутках, не знаю, бо зараз же за капітаном повели мене в карцер. Той самий салдастик, що потай приніс мені сюди чорнила, паперу й обід з крамниці (шматок твердої, як салдацький каблук ковбаси і фунт хліба), шепочучи розказав мені, що «одні за Кравчуком, а другі за командіром. Ну, а що до того що Кравчук божевільний, то-це брехня».

— Не сходяться, бачите, в тому, що він не хоче присягати і хреститись. Що штунда він. О!... — додав він таємничо й зі страхом.

Тепер сижу й пишу під доглядом того-ж таки вартового. Як би капітан довідався про це, то, певно, й мене і вартового запровадив би у божевільню. Але тепер ніч і може хоч сон прибив його до ліжка.

ЛИСТ ЧЕТВЕРТИЙ.

«Свершилось.» І хоча «свершилось» не в день присяги, як я гадав, але-ж без сього дня напевне-б і не «свершилось». Гидкий мерзенний день.

Ще не було пятої години, як в казармі заторохкотів барабан. І ми позскакували, як звичайно злі й з прокляттям на устах. (Я й забув сказати: мене випустили з-під арешту тільки в суботу ввечері і я розбитий весь, змучений, «позичив» фельдфебелеві полтнинника і за це взяв

дозвіл лягти спати. Присяга-ж була як раз у неділю.) Також як і перед «смотром», капітан о шостій годині вже з'явився в казармі. Не дивлячись на такий урочистий день, лиця всім були похмурі й ніби чимсь злякані. Сміху й жартів зовсім не було, і сам Дудка (треба пам'ятати, що він «старий» вже салдат) ходив сердитий і поважний. Правда, по кутках чулось шепотіння, але невеселі були бесідники, щось нервово, жалібно, було в їхніх лицах і очах.

— Зовсім, брат, салдатами будемо! — промовив серед одної такої балачки тихо-задумливо Макуха і своїм звичаєм вижидаюче подивився на всіх. Але йому ніхто нічого не сказав.

З восьмої години нас вже поставили довгою, рівною дугою серед казарми, поділивши на дві половини: з правого боку стали «старі», а з лівого «молоді». По середині установили стіл застелений синьою скатертю з ротним Євангеллям, жовто-білим, мов облізлим, металевим хрестом і такою-ж чашею з кропилом та водою. Над столом на стіні поруч з «салдацькою памяткою генерала Драгомірова» і з малюнком, на якому показано, як вартовий пробиває якогось добродія «штиком», повісили губатого святого Микола і якусь зовсім нову ікону. На ній був намальований здоровенний парубок у жіночій білій сорочці з широкими рукавами і з велетенською шаблюкою в руці. А під ним великими червоними літерами стояло: «Архангел Гавріїл». Для чого його примостили туди, невідомо. Мабуть через те тільки, що був з шаблюкою і для того, щоб показати, що й на небі є шаблюки, рушниці, нагайки.

О дев'ятій годині повинен був зачатись молебень, а об одинадцятій скінчитись уся комедія, або краще: трагікомедія. І хоча зіставалось вільного часу більш години, нас усе таки поставили й дозволили тільки «оправитись»,

бо то: водити очима і вправо, і вліво і навіть угору, шляти, сякаться, ворушитись.

Але не треба гадати, що ми таки справді так і стояли годину. Ми разів зо три мінялись з «старими» місцями, все таки лишилися на тім самім місці; три чи чотири рази ми вирівнювались і робили пробу вигукування «здав... желей... ваш... всок... бла... грод...», разів по п'ять нам підтягували наші утери пояси, дихаючи нам пащами цибулі й горілки прямо в лице, безліч разів голяли то «смирно», то «вольно»; словом, думати, або очувати щось крім злоти ніколи було. До девятої години ми вже були до того вимучені, що бажали вже якомога скоріше «присяги». Коли з початку ранку на обличчях ще вітало щось людське і розумне, то тепер вже нічого не було видно, крім деревляного, сонного виразу й айдуже-правильних і рівних рухів усіх рук та ніг. Коли капітан робив ці проби навмисне, коли це один з заходів шпиготизму, то він свого дійшов, — можна було вже навіть і на «усмирення» вести. Навіть і фельдфебель наш тут загубив свій козацький, бадьорий вид. Зрапа він як поважно і тверезо ходив по «вздохах», закрутивши свої товсті коротенькі вуса, які завше мені нагадували уха kota, що важко було собі уявити, як міг сеї самий озяк повзти ще вчора ввечері на колінках у роту, верюкаючи якісь п'яні фрази, з яких можна було розібрати тільки московську лайку. Але до девятої години і він рохи осівся. Один тільки капітан, міцно затягнутий у гундір, ходив по роті і однаково холодно-пильно озирав, немов обливав чимсь огидливим, кожного з голови до ніг, чипляючись до всякої дрібниці й караючи направо і наліво тижнями арешту за розтігнутий гудзик. Тільки до одного Кравчука не ввазував. Підійшов усього один раз, важко подивився на його зо всіх боків, щось поправив гостро глянувши просто йому в очі, промовив:

— Ну? Надумався?

Не червоне вже, але жовте, широке лице Кравчука з синяками під суворими Все таки очима глянуло на його твердо, спокійно і густо одмовило:

— Надумавсь.

Але це було сказано якось так занадто твердо і рішуче, що й ми і сам капітан пильно подивились на Кравчука. Статуя гмукнула і мовчки одійшла.

І тільки вертаючись знов повз Кравчука, вона тихо докинула вже:

— Гляди! зробиш скандал, самому погано буде.

Кравчук мовчки дивився на святого Миколу, певно й не бачачи ні його червоних уст ні чорних брів. Тоді я почув, що так не минеться присяга. Певно, і всі це почули, бо по всій довгій дузі, мов тихий вітер, прошелестіли якісь слова, що передавались з одного краю в другий.

В канцелярії вже прошипів годинник і дев'яту і пів до десятої, а ні попа, ні полковника ще не було. Нарешті, вони з'явилися. Обидва товсті, однакові на зріст, вони різнилися тільки тим, що в одного була борода і паршивенька коса, а у другою і підборіддя і вся голова були лисі. Ніс, очі, щоки були майже однакові. Не дивуйтеся сьому, бо вони рідні брати, тільки один служить небесному богові, а другий земному, коли-ж треба (як от і тепер), — один одному допомагають. Поздоровкавшись з сацдатами, вони стали по черзі трясти руки поручикам і підпоручикам, що позбірались звідкись хвилини за п'ять і стояли проти нас тако-ж більш-менш правильним рядком. Церемонію задержала якась щупленька «гражданська» постать у комірчиках, безуса і страшенно патлата. Постать несла клуночок з якого виглядав шматок жовтої ризи. Я догадався, що то був дячок. Мені, правда, можна було і раніше догадатись, вже хоча-б по тому, що він ішов позаду і не смів простягнути поручикам свої руки, але

мене збили трохи з пантелику його чистенька одіж і білі комірчики.

Перездоровкавшись, посміявшись чомусь з ротним і братом своїм, піп раптом повернувся до дячка і став «облачатись» у ризи. Полковник і капітан одійшли побояжно вбік і стали біля стіни.

Почалось. Але перше ніж «вознести хвалу всемогучому Богові за сей торжественний день», пастир» сказав ще «декілька братерських слів до братів воїнів»: Розуміється, не обійшлося тут без «оборони царя і отечества від супостатів внішніх і внутрішніх,» без пророка Давида, який з мечем в руках «боронив славу божу», без нагадування всіх кар небесних, а також і земних за зраду або непослух начальству, «яке немов батько міклується про своїх підвласних, направляючи їх на стежку терпіння, покірливости і щастя земного та небесного». Скажу тільки, що коли я дивився в той час на Кравчука, то я бачив у його в очах таку гостру ненависть, що у мене у грудях захолюнуло. (Він стояв недалеко від краю, як найвищий.) Я подивився на ротного: той не зводив з Кравчука очей і тільки на хвилину одводив їх на другі обличчя, щоб зараз же знов упитись ними у його. Я до того задивився на їх, що аж здригнувся, коли піп заревів якусь молитву. Капітан також ніби прокинувся і почав хутко й недбало хреститись. Молебень потягнув надриваючим нерви козячим голосом попа і якимсь робленим баском дячка, котрий ніяк не міг попасти в тон попові і «різав» без усякого жалю.

Тим часом непереддиві «вівіці» почали старанно хреститись, певно радіючи, що можна хоч помахати зомлілою рукою і нахилити спину, в яку, здавалось, хтось вбив кілка. Але, не дивлячись на це, лиця робились поважніші, де хто з «уважних і добрих» салдатів почав навіть шепотіти сам собі слова гіпнозу-молитов. Мене-ж почала

давяти чогось уциплива злість. Я вже не міг дивитись, як «пастир» з вивченими рухами крутився біля столу, одною рукою хрестячи носа, а другою щось показуючи в «книзі» дячкові і разом з тим щось викрикуючи своїм різким і навмисне «богослужебним» голосом; я не міг слухати шепотіння сих салдацьких молитов, не міг спокійно дивитись на курносе, чисто попівське обличча «небесного слуги», на його байдужі водянисті очі з червоними жилками на баньках, а мусів дивитись, бо він якраз був проти мене. Коли дійшло до вигукування «многих літ» цареві, царенятам і «всьому царствующому дому», мені аж легче стало. Ще годину самої присяги і кінець.

Прокричавши останній раз «многі літа», він і дячок замовкли, уклонились на всі боки і стали укладати свої атрибути. Дивлячись на них і на те шепотіння, яке почалось відразу між усіма, я пригадав собі перехожих фокусників, які також, скінчивши свою виставу, складають на плечі свої клунки та шарманки і йдуть розважати, або дурити інші простодушні голови. Оправившись, полковник скомандував «Сміррно!» і в казармі стало тихо. Під, що не скинув ризи, знов виступив уперед з якоюсь книжкою в руці і, упередивши нас, щоб ми говорили за ним слова присяги, наготовився читати. «Руки вгору підніміть. От-так», — скомандував і показав полковник. Я підняв угору два пальці і подивився на Кравчука. Біля його вже стояв капітан і на власних пальцях показував, як саме треба складати. Кравчук неймовірно слухав, але переконавшись певно, що це ще не хрест, несміло підняв два пальці й замер.

Знов загутнявив «богослужебний голос» і за ним сотня різних салдацьких голосів, що старанно й голосно вигукували за ним кожне слово останнього заклинання. А то було правдиве заклинання. Там було і «відцурання батька й матері», і «муки пекла», і «святий обов'язок», і обіцяння

бити, різати, стріляти людей, і багато інших чистих пемельних присягань та обіцянь. В казармі стояв надзвичайний галас. Я знов подивився на Кравчука. Він стояв, піднявши два свої товсті пальці, і не ворухив навіть губами, дивлячись пильно перед себе. Я зараз же перевів очі на капітана. Той блідий і з ненавистю в очах дивився на його, тремтячою рукою щипалочи себе за борідку.

І раптом стало тихо. Піп склав книжку, передав її адютантові, у якого у руках був вже список «молодих» і взяв від дячка хрест і Євангелле.

— Арканов Микола! — вигукнув адютант.

Біля Арканова, жовтенького маленького самдатика, стояв вже фельдфебель, і як тільки зачувся виклик адютанта, шарпнув того і мало не випхнув уперед. Арканов, одбиваючи пятами по брудній казармовій підлозі, козакувато-смішно підійшов до попа і прикипів.

— Присягаєш, сину мій? — бовкнув піп і, не чекаючи навіть відповіді, став підносити йому хреста і Євангелле.

— Так точно, присягаю! — закричав Арканов і, широко перехрестившись, гучно цмокнув два рази хрест і Євангелле.

— Бовдур Гаврило! — викрикнув знов адютант.

Арканов повернувся «наліво кругом» і, так само по козацьки виступаючи, пішов на місце. На його місце вже йшов Бовдур.

От-так підходячи, цмокаючи й одходячи, пройшло вже з десяток «постарілих» і нарешті зачулось:

— Кравчук Микита!

У мене замерло серце і навіть найстаранніші «молоді» не могли не повернути до його голови з гострою увагою. А капітан у цей мент стояв як раз біля полковника і щось тихо говорив до його, поглядаючи часами на Кравчука і безсило розводячи руками. Полковник мовчки, не показуючи ні дивування, ні цікавості, хитав

своею смуглявою товстою шикою і теж грізно подивився на Кравчука. Потім щось сказав-одрубав капітанові і, підійшовши до попа, став з ним говорити. Коли адютант витукнув назвиско Кравчука і той, могуче хилитаючись, твердо підійшов і став перед ними, він вже скінчив і одійшов знов на бік.

— Ти чув, сину мій, що тут читалося? — раптом спитав піп, задираючи голову на Кравчука.

— Чув.

— Присягаєш перед хрестом і Євангеллем робити все те, що ти чув?

— Ні.

Я почув, як щось надзвичайно могуче, радісне і бадьоре обхопило мене і морозом пройшло по тілі.

Таке саме почування бувало у мене (як і тоді я се подумав) при чудовій музиці, або урочистій великій народній демонстрації під гук і свист козацьких голосів і нагайок.

Салдатики замерли, поблідли, пеначе це вони сказали і, навіть не кліпаючи віками, дивились на начальство. А начальство... Ні, тут слово нічого не скаже, тут навіть фотографія не передасть тих ріжних тонів і кольорів, якими вкрились обличчя гіпнотизаторів! Треба великої малярської штуки, щоб передати всі ті почуття їхні, починаючи з надмірного дивування і кінчаючи щирим жахом.

— Що ти сказав?! — заревів полковник.

— Я не можу присягати убивати людей, бо моя віра не дозволяє. «Кров брата вопієт ко мне». «Не убий» — твердо, рівно і, як зразу чути було, наперед заучено, голосно говорив Кравчук, але йому не дали договорити.

— Отче! — перебив його полковник. — Цей салдат хворий. Благословіть його святим хрестом, може молитва

оможе йому. Хрестись, цілуй хрест і на місце! — повернувся він грізно до Кравчука.

— Я хреститись не можу, бо моя віра не дозволяє. Настане день, коли поклонятимуться»...

— Хрестись, мерзавець! — заревів полковник.

— ... «поклонятимуться Богові не в церквах, а в душі істині». На смерть піду, а не прийму присяги! — «скінчив Кравчук і з таким натхненням сказав се «на смерть піду!», що між салдатиками повіяв дужий вихор, а наальство аж остовпіло.

— Чи бачили ви бояжевільного? — криво усміхаючись до всіх, тихо заговорив полковник. — Хрестись, цілуй і сюди, тобі говорю! — знов аж зелений весь повернувся він до Кравчука.

— Я на смерть іду.

І в цьому твердому, рівно-спокійному голосі, в сій вегетенській постаті було стільки могутньої віри і рішучости, що аж полковник не знайшов, що сказати. Його вирушив капітан: хутко підійшовши до полковника, він щось шепотів йому на вухо і зараз же одійшов. Полковник дов прозигнувся.

— Панове! — звернувся він більш до офіцерів, ніж до салдатів. Ви бачили самі все. Ви бачили також, що цей салдат (він показав рукою на Кравчука) опанований нечистим духом. Ми маємо е... е... ми маємо надію, що це у його пройде, що він вилічиться від сеї хвороби, а через се треба силою дати йому те, чого він по своїй хворій волі не хоче брати... Троє стариків! — задер він голову до «старих». — Сюди!...

Між старими зашомотіло. Я озирнувся, з мукою догадуючись вже, до чого воно йде, і окинув нашвидку рівну дугу старих. І в той мент мені промиготіло одно лице. Я не розібрав тоді, чиє воно, але памятаю, що воно мені врзалося у память своїм блідим, гостро-злим вира-

зом і чимсь надзвичайно рішучим. То було лице Дудки як згадав я потім.

Десяток рівно виступив і підійшов до полковника.
— Перехрестіть його його-ж рукою і дайте поцілувати хрест! — скомандував він.

Кравчук, я бачив, здригнувся і хотів щось сказати але «трое» з уважними і блідними лицами схопили його за руки й стали загинати праву для хреста.

— Не хочу! Пустіть! — загудів несамовито Кравчук і тріпонувся на всі боки. «Трое», чипляючись за його руки, спотикаючись, закрутилося біля його, перелякано подивляючись, то до начальства, то до нас.

— Ще двоє! — гукнув полковник.

Вийшла невимовно гідка сцена. Я добре не пам'ятаю тепер нічого, все мені наче в тумані, але скрізь цей туман я бачив, що навіть на де-яких офіцерських лицах горів сором і щось таке, чого я ні тоді, ні потім ніколи не бачив. «Трое й двоє» скрутили таки велетня, перехрестили його власним кулаком (і то навіть не перехрестили, а поводити якоюсь масою рук біля Кравчукового лоба та грудей) і піп підніс «святе Євангелле» і хрест до Кравчукового лица. «Присягу» прийнято. Слітнілі, червоні, заспані «старики» випустили «божевільного» і по команді полковника мало не побігли назад. Не знаю, що вони почували тоді, знаю тільки, що один з них після того став «штундою».

— А ти на місце! — звернувся полковник до Кравчука. — Присягу прийняв. Не будеш сповняти служби, підеш в дисциплінарний баталіон, або під розстріл. Там уже ти за себе відповідаєш. А за це, що ти не слухав начальства, коли воно веліло приймати присягу, я хотів посадити тебе на місяць під арешт, але (дякуй своєму командирові за те, що він просить за тебе), переміняю це на п'ять горячих різок, яко штрафованому. На місце!

Кравчук повернувся і, похилившись, тихо пішов назад. Коли я подивився йому в лице, я ледве пізнав його. Воно було якесь помяте, синє, з надзвичайно розширеними очима і ніби мертво. Я певен, що він після того нічого не бачив, не чув. Та я сам також мало вже що пам'ятаю. Знаю тільки, що зараз-же після «присяги» Кравчука взяли, кудись повели і через пів години привели вже прямо в «звод», де унтери і фельдфебель роздавали «чарки горілки» по случаю свята і якісь пиріжки на закуску. Але крім Мазюрина і ще де-яких ненажер мало хто хапався на них. Здавалось, ніби ми всі зробили страшне злочинство. Всі ходили як неприкаяні бліді, шепочучи і майже не балакаючи про Кравчука, наче не сміючи зачіпати пам'яті мертвої людини. І тільки тоді, коли Кравчука привели вже з езекуції, коли він з тим же лицем, що й до езекуції, повалився на свою койку і замер, тоді тільки розмови закипіли по кутках і на койках. Але я їх не чув; чув тільки, як один з тих, що тримали Кравчука, коли йому давали «горячих», казав, що «били наче по колоді: ані пикнув, ані крикнув, тільки трошки підскакував за кожним разом». Та ще пам'ятаю одну сценку.

Біля Кравчука зупинився Дудка з червоно-синіми плямами на рябуватих щоках і надзвичайно блискучими очима. Тут же балакали Макуха, Шабатуров, Рлапорлт і ще де кілька їхніх найблищих товаришів. Постоявши трохи мовчки над Кравчуком, Дудка вмить почав шарпати його за ногу, промовляючи: «Микито!... Перехрещений!... Микито!... Перехрещений!» Коли він шарпнув його, я думав, що Кравчук так і зареве на його, як і на солдатиків; що тягнули його «випити свою порцію», але помилився: він лежав недвижно, мов не чуючи. А Дудка все шарпав.

— Ей, Микито, рило невмите! Вставай, не журись, на чарочку подививсь. Запий, — пиріжком зайж, та Богові

помолись. Ха-ха-ха! — зареготався він якось нервово-гучно. — Ти!... Микито, рило невмите! Вставай!

— Чого-б чеплявся до чоловіка? — здержано, але голосно промовив Шабатуров. — Треба-ж і край знати... Совісти нема.

— Хай «порцію» свою візьме! — повертаючись до них, блиснув Дудка очима.

— Ти здається, брлат, і за його вже взяв порцію? — засміявся Рлапорлт.

— А взяв! — весело крикнув Дудка. — Начальство дає, треба брати. Смірно, Микито! — вмить знов повернувся він до Кравчука і шарпнув за ногу.

— Та годі, Дудко! — скрикнув Шабатуров. — Що в тебе серця нема?!

— А тобі яке діло? — раптом вовернув Дудка до його своє лице, на якому вже не було сміху, а було щось боляче, пекуче і ненависне. — Тобі його жаль? Жаль?

— А жаль.

— А чому-ж ти не жалів тоді, коли його мучили, га? Ех! ви! Жалівники! «Жаль». Сволоч!... — він плюнув і хутко пішов із «зводу».

Я, як дурний, як у тумані, одягся і без всякого дозволу пішов у город. Де я ходив, де був, добре не памятаю. Здається, сидів у якійсь пивній і «сочиняв» проклямацію до роти; здається, сидів десь за містом на якомусь рові і, дивлячись на брудний сніг, що лежав на дні, хотів іти до ротного і полковника і дати їм по фізіономії; здається заходив і до знайомих і навіть пив чай і балакав щось. У роту прийшов о годині дванадцятій. Все вже спало. Я пробрався до своєї койки й укладаючись спати, став пильно придивлятись до Кравчука. В проході світила маленька лампочка і при жовтенькому її світлі видно було велетенську постать Кравчука, що так само лежав і тепер,

не роздягавшись і навіть не змінивши пози. На Дудчиній койці було тихо.

Я ліг. Ноги мої, наморені стоянням і ходінням, щеміли, тіло боліло, як побите, а голова горіла і в висках надокучливо, рівно стукало, ніби хтось забивав мені кілка у голову. Не хотілося вже нічого ні думати, ні почувати, хотілось тільки заснути. А сон, розуміється, не йшов. Я вже й укритися з головою і розкривався, я вже здається, не цікавився ні Кравчуком, ні Дудкою, а сон не йшов; тільки стук у висках побільшувався. Тоді я ліг догори лицем і скорився: засну, добре, не засну, так і буде. І от, пролежавши так непорушно з-пів години, я почав вже дрімати, коли почув тихе шарудіння біля Дудки. Сон пропав. Але мені вже не до нього було: я, зціпивши тісно щелепи, тихо-тихо повернув голову на шарудіння і став дивитись.

Дудка підвівся, пильно прислухався з хвилину навкрузи і почав щось діставати з скриньки, яка «по правилам» стояла під койкою. Очевидячки знайшовши, він ще раз прислухався і нахилився до Кравчука.

— Микито!... Микито!... — тихо покликав він.

Кравчук лежав непорушно.

— Ну, годі... Буде... Встань... Чуєш? Микито!... Ех!... Микито!

Микита не ворухився. Дудка ще раз озирнувся і сів коло Кравчука, схилившись йому до голови.

— Микито!... Не дурі... Встань... На, поїж...

— Не хочу... — прошепотів Кравчук.

— Бреши!... На... Голодний же... Порція... Пиріжки добрі, бери... Ну, ти! Чорт! Хочеш, щоб вилаяв?... На.

Кравчук підвів голову і, мені здалося, ніби взяв щось від Дудки.

— Та їж... Чого там? — бовкнув, трохи промовчавши, Дудка і пересів до себе. — Та сядь, а то ще подавишся, лежачи...

Кравчук помалу підвівся і сів. Зачулось жування і смаковите чвакання, перемішане з сопінням.

— Спиная дуже болить? — трохи з годом почулось знов від Дудки.

— Душа болить, — тихо відповів Кравчук і перестав їсти.

— Їж, їж!... Потім говоритимеш.

— Не хочеться, Дудко, їй Богу, — наче прохаючи вибачення промовив Кравчук. — Наївся..

— Ну, то давай сюди! — сердито простягнув руку Дудка.

— Ну, я зїм... — покїрливо прошепотів Кравчук і знов зачавкав. Дудка мовчав.

— Води-б, — нарешті вимовив Кравчук, певно скінчивши вже.

— Сиди. Я принесу...

І, тихо ступаючи по підлозі, Дудка бережно перейшов між койками і зараз же вернувся з ротним кухлем у руках. Напоївши Кравчука, він так само тихо одніс кухоль і знов вернувся на місце...

— Ну, що? — помовчавши трохи, почав Дудка, — я не казав тобі? Не по мойому вийшло? Може ще хочеш, щоб перехрестили?

— Погублять вони і мене і тебе! — сумно відповів Кравчук.

— Ну, то вже чорта з два! — скипів Дудка. — Я не для того в вашу віру перейшов, щоб мене знов назад перехрещували, та ще й різками пороли. От кажу тобі, як перед Богом: ще пожду трохи і чорт з тобою, тікаю сам! Побачиш.

— І я тікаю, — задумливо промовив Кравчук. — Не видержу... Болить душа моя. Себе вже не памятаю. Гублять душі. Поламали закон. Бить їх треба... Убивати... Не можна, Дудко, мовчати не можна! Тікаймо на проповідь. Проповідувать треба... Треба всім світ показувати... Гублять душі і знущайються над тілом... Гнів душу ломить.

— Тільки де ми одежі візьмемо, переодягтись? — заклопотано промовив Дудка. Кравчук мовчав.

— Знавш, що? — надумав щось Дудка.

— Хай нам студент достане, він має знайомих у городі!...

Кравчук мовчав.

— Правда?... Кравчук?

— А мужики темні... очі темні, — тихо задумливо заговорив Кравчук. — Правду ховають, попи сміються, пани будують на наших муках палати й церкви... А ми, саїдати, боронімо їх... Присягаємо кров братню проливати. Стріляти. А спасати нема кому. Нема кому душу за брата положити, а убивати є... «Блажен, іже душу свою положить за други свої»... Хто є такий блаженний, Дудко? Хто? Нема. І ми боїмося... Все для себе, а для других нема. Тому і неправда, бо всі за себе, а нема, щоб усі за всіх... Проповідувати треба. Любовю і правдою.

— Так-то воно так, а от грошей, кажу, нема. Га, Кравчук?

Грошей? — спитав Кравчук, мов прокинувшись. — Нема грошей.

— Чорт! розсердився Дудка. — Без тебе знало, що нема. Нічого, дістану! — раптом, щось надумавши, тихше додав він.

— А коли...

Але не докінчив. В казармі загунали чийсь ноги і світло стало побільшуватись. Ми всі разом полягали як слід, і Дудка навіть захропів. То був діжурний унтер,

нелюблений всею ротою за підлизування до ротного. Наче на злість, він поставив свою лампу біля нашого зводу на столі, сам сів поруч неї й очевидно не думав хутко сходити. Я таки й не дочекався цього — і не помітив, як заснув під скрип стола, який хилитався від унтерового падаючого ногами.

ЛИСТ ПЯТИЙ.

Умиваючись рано, я раптом почув біля себе:

— Добродію студент!

Я хутко озирнувся. Біля мене стояв Дудка і дивився на мене холодним і сміливим поглядом.

— Я хочу вас щось просити.

Я зараз догадався, про що буде розмова, але не виказав того і поспішив одійти з ним у куток.

— Я і Кравчук хочемо тікати з салдатів, — почав він не дивлячись на мене, і з таким виглядом, який мені говорив, що коли я тільки хоч чимсь виявлю свою неготовність слухати його, він покине говорити і зненавидить мене.

— Хочемо бути дезентирами... Ми не маємо одежі й грошей. Позичте нам, ми вам пришлемо.

— Коли й куди ви хочете тікати? — також холодно спитав я, а в серці трепотіла радість.

— Чим швидче, тим краще, а куди, не знаємо.

— А вас же зараз половлять. Маєте які паспорти?

— Паспорти? — злякано глянувши на мене Дудка і зараз же сумно додав:

— Нема. Переловлять... Значить, не можна.

— А Кравчука скрізь пізнають, — додав ще я.

— Високий чорт! — сумно згодився він.

— Але то б ще так-сяк, а от паспортів нема. Та й не своїх треба, а фальшивих... Чужих.

— А так.

— Ну, то я вам їх сьогодні дістану.

— Справді? — подивився він на мене і радісно-соломливо засміявся.

Холод зник і він вже тепло став слухати мене. Я моментально продумав усе і зараз же побіг до фельд-фебеля заявити, що хочу після обіда йти в город.

— А в караул? — крикнув він мені на відповідь.

— Який караул?

— Весь наш «звод» назначено сьогодні в Ворожбитий Яр у головний караул. Всі молоді підуть.

Мене взяла страшенна злість.

— Я не піду! Мені треба в город! — кинув я їй хотів уже йти, але він мене зараз же спинив:

— Чекайте... Вам надовго?

— Години на три, на чотирі...

— Хм! І мені-б треба... тютюну купити. Але грошей нема, то їй не посилаю все одно. Тоді-б разом і мені купили б...

— Скільки-ж вам? — зрадів я, бачачи, куди йде.

— Та хотілось разом купити з хунт, щоб не...

— Добре. Я вам «позичу». Значить можна?

— Можна, можна... Тільки щоб ротний не побачив.

— Не побачить, не бійтесь. А табачку такого куплю, що...

— Ага! От спасибі вам. Я верну вам... А піти можна, можна.

Тихенько вибравшись через задній двір, я, плутаючись у полах своєї шинелі, майже побіг прямо на заїзд, де завше можна дістати поганеньку пару конячок з допотопним візком і однолітком сивим, або рижим жидом фурманом. Такий знайшовся. Як з салдата, жидок запрохав з мене до заводів і назад всього два рублі. Я не торгувався і ми поїхали «зо всіх сил», як він мені пообі-

цяв. Певно, що ми ці чотири версти їхали рівно годину. Ви, розуміється, вже догадуєтесь, що я їхав до нашого Стівбенка. Мій приїзд зробив справжній ефект на заводському дворі. (Мені потім Стівбенко казав, що робітники думали вже, що наїхали жандарми робити труси.) Але я, не звертаючи уваги на здивовані обличчя робітників, попрохав їх покликати мені «мастера Стівбенка». На щастя він був на цьому заводі сьогодні (він же буває і в німецькому ще) і хвилини через десять вів мене в свою «нову комірчину», як називає свою тарненьку кімнатку недалеко од заводу і якої я ще не бачив. Розуміється, спершу був незадоволений таким «неконспіративним» поведженням моїм, що й сказав мені зараз же з своїм серйозним видом, як тільки щільно зачинив двері і замкнув їх на ключ. Але, вислухавши мене, з тим же серйозним виразом попрохав вибачення, потім поскуб замислено свою гарну, чорну бороду; потім з чогось хитро засміявся, потім знов замислився і нарешті підійшов до каналу і став одсовувати її від стіни.

— То для чого? — спитав я.

Він нічого не відповів і почав водить рукою по стіні. Я зацікавився і підійшов. В той же мент рука його щось наляпала і зупинилась.

— Прошу! — показав він мені головою до підлоги. Я глянув і здивувався: з-під механічно піднятої дошки в підлозі на мене дивились цілі пачки революційних брошур, часописей, якихось паперів і навіть лежав у самому куточку револьвер. Полюбовавшись моїм здивуванням, він зараз же знов серйозно похмурився й став копатись у паперах.

— Є! — раптом весело крикнув він і хутко підійшов до столу, несучи в руках якісь зшитки й папери.

— Я боявся вже, що нема.

То була ціла пачка паспортів різних клас людей, починаючи з урядовців і кінчаючи звичайним селянином.

— Але стійте! — вмить ударив він себе по лобі й подивився на мене. — Що ж ми хочемо робити? Деж вони передягатимуться? Вони коли хочать тікати?

— Чим швидче, тим краще.

— От бачите. Деж я їм зараз ухоплю одежі? Та й як так тікати, не проложивши наперед дороги?... Ви знаєте що?

— Що?

Він замислився, потім стрепенувся і почав:

— Хай вони тікають через три дні... Сьогодні що? Понеділок? Вівторок, середа... Хай тікають у п'ятницю. Ні! Краще в суботу. Хай, значить, у суботу. Зараз я вам не дам нічого — ні паспортів, ні одежі. В суботу хай ідуть прямо сюди. Хай ідуть увечері. Розкажіть їм, як іти до мене... Не забудьте, що третій домок від початку заводських воріт... Ви й самі не знаєте... З вулиці хай постукають три рази у перше вікно... Не забудьте: третій домок, одноповерховий, перше вікно з вулиці... Вони коли не-будь були тут?

— Один був...

— Правда, другої-ж дороги нема до заводу... Так у суботу. Тоді вже буде все: і паспорти, і одежа, і коні до залізниці. От тільки дайте мені зараз адреси ваших товаришів у К., щоб їх зараз же прийняли і зустріли. А так не можна. Так ми їх тільки в дисциплінарний баталіон засадимо і більш нічого... А молодці салдатики! — вмить знов вирвалось у нього весело, з хитрецьким сміхом.

Через півтори години я вже маловавав цей плян Дудці, сховавшись з ним за повішені шинелі. Він також згодився і тільки сумно додав, що «ще так довго ждати». Але зараз же весело засміявся і дуже подібно до голосу і навіть до самого лица Статуї передражнив:

— Втікли?? З воєнної служби??

Дудка дурів весь день. Навіть Кравчукове лице стало веселіше й засвітилось чимсь спокійним, рішучим і ясним.

В цьому настрою ми і в караул виступили, в цьому-ж настрою й де Ворожбитового Яру прийшли; але тут він змінився одразу. Треба вам сказати, що вийшли з казарми о п'ятій годині. На дворі був уже майже вечір. З навислих, темних хмар падав рідкими краплями дощ, немов просочуючись крізь рідке сито, і дув холодний, пронизуватий вітер. Коли-ж підішли до Яру, то було вже зовсім темно і дощ лив, неначе сито зразу прорвалось, не витримавши всеї водяної ваги. Наші шинелі стали, як квачі і до того важкі, що здавалось, ніби на тебе нависили лантух з піском. Всі були злі і кожний сердито мовчав, іноді тільки з московською лайкою випускаючи крізь зуби прокляття на адресу винтовки.

Аж ось і Ворожбитів Яр. Страшним, диким чимсь повіяло на нас від його. Уявіть собі глибоку долину, наче пекельну велетенську яму, покриту віковими дубами, глуху та круту. Темно й таємничо-грізно дивиться вона на вас і ніби хоче щось сказати цим сумним завиванням вітра, скрипом дубів та безупинним ляпанням дощу по вітах. Ви стоїте ще біля неї, а вже відчуваєте, як важко стискується ваше серце від думки, що самотою маєте через годину, або дві стояти десь далеко на самому дні її біля сірих, також страшних, довгих і рівних, як домовина амбарів з глухо забитими вікнами і широкими дверима. А тут ще нагадується, що в цьому Яру один салдатик збожеволів на варті, другий застрелився, третій повісився. Правда, то є тільки одно таке місце, другі варті не такі, але досить одної свідомости, що можеш і ти збожеволіти, щоб зігнати всякий рожевий настрій.

І тільки тепер я зрозумів, чого старі салдати з такою цікавістю розпитували, кого назначено на шосту варту; тільки тепер зрозумів я те почуття, з яким вони дивились на Кравчука, якого ротний навмисне сам туди назначив. Я сміявся в казармі з того, що казали, ніби біля шостої варту «щось» ходить, ніби плаче, ніби регоче; але тепер, ще й не бачивши того приємного куточка, я вже почував холодне непримне щемління. І тепер я тільки зрозумів, для чого мене призначено «підвартовим» до шостої та восьмої варту, для чого я маю ходити від одної варту до другої з рушницею на плечі і одним видом своїм хоч на хвилину розважати вартових. Тоді я сміявся з свого обов'язку, але тепер не знав, що краще, чи стояти на місці, чи лазити по сій дикій, страшній діброві.

Змінивши й випровадивши до дому старих вартових, ми послали першу зміну й стали грітись біля маненької печі у величезній, брудній вартівні. Балачок ніхто не розпочинав, кожний щось думав про себе, повертаючи руки проти вогню і задумливо дивлячись у червоне вугілля. В вартівні також було сумно. Високі, пошарпані, голі стіни з широкими і довгими нарами з одного боку і з вузенькою лавою з другого, ніби ховались десь у височині і нагадували якісь руїни. Маленька побита лямпочка скупо кидала невеличке коло круг себе і часами чогось починала миготіти і хлипати. Тоді всі починали лаятись і возитись біля неї, але вона не звертала ніякої уваги ні на лайку, ні на возіння, а, коли хотіла собі, тоді й переставала миготіти. Се ще більше сердило.

Настала й наша черга. В сій черзі були Кравчук, Дудка, один завше брудний і сонний салдатик, один «молодий», знов один «старий» і я. На чолі з «розводящим» ефрейтором ми об одинадцятій годині вийшли з караулки і стали мокрою, вузькою і слизькою стежкою спускатись у Яр. Змінили п'яту варту, третю, першу, поставили на

восьму Дудку і спустились до шостої. Нарешті, ефрейтор забрав підвартового і вартового шостої і ми zostались самі. Коли ми ходили купою, коли старі вартові весело гомоніли, я не почував нічого, крім цікавості до сього Яру; але коли ми zostались тільки вдвох біля довгої, немов безкрайної стіни амбару, мені стало неприємно. Уявіть собі невеличку лисину серед похмурих, товстих дерев; довгий, суворий, таємномовчазний амбар, серед якого, здається, в темноті повинні ходити якісь замучені салдацькі постаті; хмарне, чорне небо; дикий, скажений вітер десь у горі, який залітає нерівними клубками до нас у яму— і крутить і кидає в тебе сухими віттями; дощ, рівний, одноманітний, що шумом своїм мов додає суму; скрип дубів, який не важко собі уявити за скреготання мерців; і нарешті надокучливі думи про салдатиків, які тут же на сьому-ж місці «чогось» божеволіли, стрілялись, вішались.

Що почував Кравчук, я не міг дізнатись, але бачив, що він поставив рушницю до стіни й сів собі в будці. Я постояв трохи і пішов до восьмої варти, до Дудки. Прокляте ходіння! Я падав, зізжав кудись у ями, видряпувався, губив рушницю і нарешті збився з стежки й заблуdivся. «От так краще!» промовив я, памятаю, голосно, безнадійно сідаючи на якийсь пеньок і не знаючи, що робити далі. І раптом недалеко себе почув:

— Хто йде?

— Я, я! — й я радісно схопився, узнавши голос Дудки, і хутко підійшов до його.

— А я думав, що наш капітан крадеться, — промовив він, і я почув, як у його злегка дріжав голос. — Він же у нас любить піймать на варті сонним, або на якомусь непорядку... От і тепер прибіжить... Побачите. Ну! — додав він з ненавистю і стукнув рушницею по землі. Потім трохи помовчав і другим тоном вже гукнув:

— А страшно! (московська лайка). В могилі мабуть веселійше... Ну, знаєте, ви краще одійдіть! — раптом схаченувся він. — Нам же не можна говорити між собою. Ви тільки повинні підходити і зараз відходити... Мені що? Все одно через тиждень... (він озирнувся і навіть не договорив). А вам погано буде... Може, де чорт статуйський і сидить вже, слухає, — тихше додав він.

Я одійшов. Мені не хотілось сходити у ту страшну, холодну яму. Тут було все таки не так гидко. Тут було якось яснійше — і лисина була ширша і небо ближче, і амбара не було, а тільки невеличкий льох. Але сходити треба було. Я, пильно слідкуючи за стежкою, яку можна було розпізнати по тому, що на ній було болото і вода, тихо став пробіратись між деревами. Часами я зупинявся і, переводячи дух, озирався. Тоді ставало ще сумніше. Тоді вже вся увага моя переходила на якісь таємничо-дикі звуки, що лунали по ямі; на вітер, що десь щось трощив; на якісь білі то широкі, то вузькі постаті, що ніби виглядали з-за дерева. Сидячи десь на мягкому кріслі у тепленькій кімнаті, при тихому світлі лампи, вам певно смішним здається мій тодішній настрій. Але хотів би я подивитись, як би ви засміялись тут. Чи не приймали б ви плями залежалого снігу за постаті, чи не піднялись би і в вас нерви під цю дику музику виття, свисту, шуму, тріску. За себе скажу, що я тоді вже не дивувався що тут і божеволіли, і стрілялись, і вішались.

Я вже був недалеко від шостої варті, коли раптом почув поперед себе чийсь ходу.

— Хто йде? — гукнув я з якоюсь полегкістю у грудях, радіючи живому чоловікові. «А може се Статуя?» — зараз же пролетіла мені думка, але, памятаю, навіть і він тоді був більше бажаний мені, ніж ця самота.

— Калітан третьої роти суздальського полку! — почувся таки голос Статуї. — А ти хто? Підвартовий?

— Я.

— «Так точно» треба відповідати.

Я не міг не засміятись і не сказати йому, навіть не бачачи його:

— Рад старатись, ваше високоблагородіє!

— Ходи сюди! — строго гукнув він звідкись. Мені було страшенно чогось смішно.

— «Нікак» не бачу вас, ваше високоблагородіє... Ходіть ви сюди.

Справді щось зашльопало попереді і хвилини через дві передо мною засірів сам капітан у своїй сивій шинелі.

— Ти-ж що це собі гадаєш? — грізно вимовив він до мене, зушпяючися кроків за двоє. — З ким це ти жартуєш?

Мені все таки хотілося сміятись.

— Капітан, — сміючись, памятаю, тремтячим сміхом, промовив я. — Не забувайте, що ми не в казармі, а в лісі. А друге, памятайте, що я дуже до вас прихильний. Радив би вам краще іти ловити Кравчука в «непорядках», що ви, здається, й хотіли робити. А балачок на самоті з дикими людьми я не люблю водити. Говорю це вам не жартуючи. Чуєте?

Коли я договорював останні слова, я, памятаю, вже тремтів від скаженої злости. Не можу ручатись, як би він ще сказав хоч слово, чи я здержав би свої нерви, чи ні. Капітан мовчки, ніби не чувши нічого, повернувся й пішов униз. Я теж мовчки рушив за ним. Мені здавалось, що він декільки раз швидко озирався на мене.

Так ми дійшли до шостої варті. Понад стіною амбару було сіро й не чорніло ніякої постаті.

— Прошу тут постояти — підождати мене, — тихо гленув капітан і пішов, крадучись, вперед. Розуміється я зараз же почав кашляти, голосно одшльовуючись, сякаючись і всіма можливими природними способами бажаючи

упередити Кравчука. Капітан, я бачив, через де кілька кроків зупинявся, потім знов сунув понад стіною. Кравчук не з'являвся. Тоді я схопив свою рушницю і рішуче пішов за капітаном, навмисне ступаючи в калюжі й стукаючи рушницею по амбарі. Хутко я вже був кроків за п'ять від капітана, який не озирався на мене, але йшов уже не радучись. Кравчука ж усе таки не було. Аж ось і будка. Капітан підійшов до неї, озирнувся, взяв щось біля стіни й мовчки підійшов до мене, тикнувши мені в руки Кравчукову рушницю. Я машинально взяв її. Потім капітан знов вернувся й затіянув у будку.

— Ага, ось він де? — зачув я його іронічний голос. — Вартує...

В будці було тихо. Я підійшов і, зупинившись проти неї кроків за п'ять, зазирнув у середину. Але крім чогось чорного великого нічого не міг розглядіти.

— Молитесь, мерзавець! — саркастично злістно кинув капітан і зараз же голосніше додав: — Кравчук! Кому я говорю?! (московська лайка).

Я підійшов ще ближче, а капітан, озирнувшись на мене, вмить трохи всунувся в будку і став тягти звідти Кравчука, промовляючи:

— Мер... р... за... вець!... То... так... вар... туєш?!... (московська лайка).

Зачулось важке сопіння, потім шопотіння і, нарешті, за капітаном висунулась зігнута велетенська постать, перед якою тут капітан ще більше здавався хлопчиком. Вилізши, Кравчук вирівнявся і нам виразно стало чути його шепотіння:

— «Від лукавого, від лукавого... ізбаві мя!... Душа моя скорбить... Дух в пучину ада повержен...»

— Кравчук!! — заревів капітан. — Смієшся з мене?! Винтовка де твоя?!

— «Помилуй, помилуй помилуй!... Слава, слава, слава!...»

— Мерза-а-вещь!! — захрипів капітан, і я, здригнувшись, побачив як рука його засіріла в повітрі і з ляском ударилась у щось. Але потім я вже всього виразно не пам'ятаю, — якоюсь бурею, дикою й несамовитою, пронеслося все. Спершу зачувся густий, повний задержуваної, але зразу вибухлої злості, рев; потім сіра постать капітана чогось піднялась у повітря, майнула з свистом ногами і, крикнувши якось без міри дико «йях!», ударилась з гукком і криком об землю. Потім Кравчук нахилився, і знов капітанова постать майнула в повітрі, і знов ударилась об землю; потім зачувся кровожадний рев, далі щось з тріском загупало по чомусь мякому, потім знов капітан злетів у повітря і знов, чвякнувши, гепнув об мокру землю. По мені ходив мороз.

А вітер і дощ, мов радіючи, аж крутилися, аж танцювали на поляні. Хмари сунули десь далеко в високості й ніби тікали від нас. Щось вило і тріщало за амбаром. Пам'ятаю, що я несвідомо стояв і, тремтячи, говорив весь час одну фразу: «Кравчук, що ви робите? Кравчук, що ви робите?!» Але як Кравчук, так і я сам не чули і не розуміли її. Нарешті, мені пролетіла виразна думка, що треба бігти чогось до Дудки. Добре пам'ятаю, що весь час біг стежкою, спотикався, бився всім тілом об дуби і, міцно тримаючи обидві рушниці, шепотів: «Господи, до Дудки! Господи, до Дудки!»

Як я не заблудив, як утравив, не знаю, але правду кажуть, що божевільні краще поводяться в дрібницях, ніж здорові люди. А я нормальним себе не почував тоді. Як саме я переказував Дудці, не пам'ятаю, але очевидячки, він і з тих беззв'язних, іноді зовсім дурних, пустих моїх фраз зрозумів усе, бо зараз же кинув свою рушницю, скинув кенді й пустився бігти туди, щось говорячи до мене.

Не знаю, що він говорив, але я знав, що це так чогось і треба, щоб він так говорив до мене і біг туди. Я також пустився за ним. Він де кільки разів зупинявся, говорив до мене, я щось одповідав і ми знов бігли. І по-малу я став ніби прокидатись. Спершу я згадав, як майнули ноги, навіть, як звякнула капітанова шабля, далі виразно уявилась нахилена над капітаном Кравчукова постать і навіть сам я з двома рушницями в руках.

Але тільки й того, що міг згадати, — зорентуватись же, звязати хаос думок і почувань збентежений мій мозок не здатен був тієї хвилини. Я навіть і тепер не памятаю, як ми добігли, що говорив Дудка, Кравчук і сам я (бо й я говорив щось), памятаю тільки добре, що я з моторошним холодом дивився на сиву постать капітана, що незграбним клубком лежала перед будкою. І вже коли Дудка для чогось почав тягти цю постать за ноги від будки, я памятаю, закричав:

— Що ви робите? Хай лежить!

Дудка спинився і промовив:

— А справді... Ну-да, хай лежить.

— Хай лежить! — по інерції додав і Кравчук.

Але з цього менту, памятаю, я вже почав потрохи розуміти Дудку. Він говорив дуже гладко й ніби занадто спокійно, як мені тоді здавалось. (Тепер я певен, що то мені тільки здавалось через те, що мої думки занадто хутко пролітали). Я, навіть почав дивуватись, як мені самому не прийшло в голову, що їм уже не можливо більше вертатись до казарми й що треба зараз же тікати, неодмінно тікати! Памятаю, що я навіть став шукати паперу й олівця, щоб писати записку до Стовбенка. Розуміється, я нічого не найшов, а хоч би й найшов, то не написав би нічого. Це й Дудка знав, бо, як пригадується мені, не ждучи на мене, скидав з Кравчука кенді й шарпав його на всі боки, примовляючи:

— Та буде! Потім думатимеш! Плюнь, говорю!...

Далі звернувся до мене й сказав:

— Ви-ж зараз у караулку не йдіть. Погуляйте десь у лісі (додав він для чогось). А ми підемо... Кравчук! Ходім!

Памятаю, мені кинулось щось деревляне і ніби чуже у всіх рухах та в постаті Кравчука.

Потім ми, здається, обнялись, і навіть пригадується, як Дудчип ніс холодно тикався по моїй горячій щоці і як колола Кравчукова борода, коли він з наказу Дудки схилився й придавив мене своїми обіймами. Потім ми всі разом побігли, — я по-середині, Дудка по-переду, а Кравчук по-заду. Бігли аж до восьмої варті. Там Дудка спинився, вхопив Кравчука за рукав і, прошепотівши до мене, що їм тут треба звертати, потягнув за собою Кравчука. Зоставшись сам, я притулив обидві рушниці міцніше до мокрої шинелі й почав «гуляти», твердо памятаючи, що треба неодмінно спершу «гуляти» (і неодмінно чогось десь у лісі, а не «там»), потім іти в караулку. Але не памятаю, скільки й де я гуляв... Мені на другий день уже оповідали «салдатики», що я прийшов у караульню і рівно, спокійно став оповідати про все. Вони зпершу думали, що я «або випив, вибачайте, або од страху», але придивившись ближче до моїх очей і всього обличчя, мусіли повірити й бігти на шосту варту. Я сидів також рівно й спокійно, поки не внесли капітана в караулку. Зобачивши його, я ніби підвівся, промовив: «ну, бачите» і зараз ліг на нари й заснув. Я, кажу, нічого цього не памятаю.

ЛИСТ ШОСТИЙ.

Прокинувся я, розуміється, під арештом в знайомому мені карцері. Як мене несли із Ворожбитового Яру, не

пам'ятаю. Цілий день до мене не підпускали нікого, крім полковника, який аж двічі приходив розпитувати. Певна річ, що я оповідав обидва рази, що не чув і не бачив, як усе вийшло, а тільки тоді побачив тіло капітана, коли з восьмої варті прийшов на шосту і мало не наткнувся на його. І обидва рази я боявся, що, може, говорив у караулці друге, але він нічого не говорив проти, і я заспокоювався. Тепер я вже довідався, що я говорив якусь нісенітницю в караулці, з якої вартові тільки й розібрали «зовсім мертвий лежить» і ще щось про ноги, що десь «літали чогось». Мучили мене з тиждень: тягали в канцелярії, робили «очні ставки» з вартовими, розпитували й мало не обвинувачували, що то я вбив капітана. Але, розуміється, мусіли випустити й вернути в казарму. Я тільки одного весь час боявся: побачити одного дня на допиті пійманих Кравчука і Дудку. Це мене мучило в карцері. «Те» вже одійшло і навіть мені іноді здавалось трохи дивним, чого я тоді так надзвичайно знервувався. Я ж уже й раніше почував такий приблизно кінець, мені-ж уже й раніше здавалось, що колись щось подібне до сього мусить вийти.

Коли я прийшов в казарму, капітана вже поховали з пишною церемонією й я його не міг побачити. Але салдатики оповідали про його щось надзвичайно страшне.

— Одне око вискочило!... — говорив мені з жахом Шабатуров. — Друге витекло. Казав адютант, що Кравчук, мабуть видавив йому пальцем, як держав за голову. Ноги поломані, груди побиті і звернені щелепи. Аж голова крутилась дивитись на його. А Макуха, дак аж зблював!... — шепочучи додав він.

Я холодів що разу, як хтось говорив, ніби там десь когось піймали і вже ведуть. Одначе не міг без радости не зауважити, як блідли від цього й інші салдацькі лиця. Але коли вже минуло два тижні, коли я нарешті дістав зашифрованого листа з К., я легко зітхнув, але трохи му-

чився тим, що не міг заспокоїти деяких салдатиків, які за ці два тижні знервувались цим чеканням до краю.

— Хай би вже привели! — говорив мені з мукою Макуха. — Та не мучили. Ідоли! Душогуби!

На додаток мушу сказати, що Шабатуров тепер уже не співає зо всіма молитви і стоїть не хрестячись. Відні, хоропі мої! Не дивуйтесь сьому сентименталізму, мені їх так жаль і з такою мукою я люблю їх, що аж страшно робиться подумати, що з них зроблять за три-чотири роки. Тепер у нас уже другий капітан: молодий, білявий і, здається, дурень надзвичайний. Поводиться одначе досить добре й обережно. Фельдфебель його, здається, засідлає. Життя по-трохи вирівнюється, але буря, що пролетіла над казармою, ще довго хвилюватиме цей мертвий, проклятий ставок.

Недавно дістав з К. другого листа. Ось він:

«Доручення виконані. К. і Д. (Кравчук і Дудка) уже роблять на заводі і, здається, заспокоїлись. Кравчук тільки дуже серйозний і якийсь суворий. Дудка сміється. Читають «літературу» з запалом. Дудка вже покинув мальованство і захопився до краю соціалізмом. Кравчук ще хитається, але довго й багато думає. З його буде герой-робітник. Хутко пошлемо його в село «проповідувати». Тут він не такий корисний, як там. Та й самого його тільки туди тягне. Він навіває якусь могучу віру. Щиро вітають вас, щоб ви скоріше виходили до загальної праці. С. передайте, щоб скоріше прислав те, що обіцяв. До побачення.

Р. С. Чи не можете ви прислати до нас ще роту Кравчуків, або хоч і Дудок? Дайте нам тисячу таких «проповідників», як каже Кравчук, і ми прийдемо визволяти вас з усім іще сонним, але могутнім народом».

МОМЕНТ.

(Із оповідань тюремної Шехерезади.)

І раз Шехерезада так почав своє оповідання:

Слухайте. Було це на весні. Ви ще пам'ятаєте, що то таке весна? Пам'ятаєте небо, синє, глибоке, далеке! Пам'ятаєте, як ляжеш в траву десь, закинеш руки за голову і глянеш у це небо, небо весни? Е!... Ну, словом, було це на весні. Круг мене кохалося поле, шепотіло, цілувалось... З ким?

А з небом, з вітром, з сонцем. Пахло ростом, народженням, щастям руху і життя, змістом суцього... Словом, кажу вам, було це на весні.

А я, мої панове, їхав з моїм контрабандистом Семеном Пустуном до кордону. І той кордон я мусів неодмінно у той же день перейти, не ждучи навіть ночі. Але коли я сказав це Семенові, він мовчки-понуро озирнув мене, знехотя посміхнувся й, одвернувшись до коняки, сердито крикнув:

— В'о! Ти!

А Семен цей, треба вам сказати, не дивлячись на своє пустотливе призвище, був чоловік поважний і випускати з себе слів без потреби не любив. Сам був «парнишка» дебелий, «гвардіонець», як казали його односельчане, і на всіх через те дивився завжди згори вниз. Ступав помалу, важко, серйозно і навіть, коли ловили його «харцизники»¹⁾, не мінявся, тільки ще більш насуплювався, очі робились ще меншими, колючими і страшно якось біліли губи.

¹⁾ Погранична сторожа.

— Справді, Семене, я неодмінно мушу бути сьогодні на тім боці. Це, як собі знаєте! — з натиском повторив я.

Семен навіть не озирнувся. На величезній його спині сидів цілий рій блискучих, маленьких, чепурненьких мушок. Коли він робив якийсь поривчастий рух, вони спурхували і прудко літали над спиною, неначе чайки в морі по-над скелею. Потім знов сідали і сиділи якось надзвичайно недвижно, ніби щільно вдивлялися в мене.

— Можуть убити — раптом, верст через десять, суворо пробормотів він, зачепивши віжки за люшню і починаючи робити цигарку.

— Були випадки?

Семен не хапаючись подув на книжечку паперу, повагом одірвав один аркушик і поліз в кишеню за тютюном.

— А чому не було?... Чи на те розуму треба, аби вбити чоловіка?

— Але було, що й не вбивали?

Семен лизнув папір, витер сірника, пихкнув кілька раз і, беручи віжки, зволив промовити:

— А чому не було? Було, що й не вбивали. Вію!

— Ну, то й мене не вбють! — постановив я.

І, памятаю, мені раптом стало страшенно смішно: я — мертвий. Ці мушки, Семенова спина, конячинка, на якій підстрибувала комічно і глупо якось шлейка, Семенова шапка з прогризеним верхом і... я — будучий мертвяк. Лежу десь, в якому небудь яру дикому, порожньому, надо мною небо, на виску маленька чорна ранка, а над ранкою кружком сидять такі ж самі блискучі, зеленкуваті мушки й ніби ворожать, заглядаючи у неї, туди, в середину, де оселилась смерть. І лице моє теж зеленкувате, тверде... А на скелі якійсь сидять чорні, великі, таємні ворони і ядуть чогось...

— Як надокучило носити голову на плечах, то йдїть, — раптом несподївано бовкнув Семен і, шарпнувши віжками, понуро крикнув: — Вішта! Ти! Кукурузяна...

Я посміхнувся.

«Кукурузяна» насторожено прищулила вуха, прибавила ходу, але зараз же заспокоїлась і знов затупала байдуке її неуважно.

Пам'ятаю, село виринуло якось несподївано для мене. Недоїзжаючи до нього, Семен для чогось підвівся на возі, пильно подивився вперед і, звертаючи кудись у бік злегка повернув до мене голову й, тикнувши рукою кудись наперед, муркнув:

— Границя.

Я глянув туди, вперед. Далеко-далеко темніла, як тин, смуга лісу. Мені якось стало холодно в грудях і замерло серце. Так. Аж ось він, цей кордон. Я жадливо дивився туди, в залите сонцем поле, на краю якого стояв цей тин і чув, як мені якось тісно, нудно, неспокоїно.

— Ви мене зараз поведете, Семене? — спитав я.

Семен повернув до мене свїї жовтосмугливий, гострий ніс, підстрижені, понурі вуса й здивовано промовив:

— Але! А чи я вже нажився на свїті, щоб вести вас у день? Он, маєте ліс, в тому лісі є жовніри, то йдїть їм у руки. А мене лишїть ще пожити трохи на свїті... Ая!

Справа, очевидно, стояла зовсім кепсько, раз примусила на таку силу слів самого Семена Пустуна.

— Значить просто йти на ліс?

— Ая. Просто на ліс, жовнірам у руки.

Ми їхали якимсь лугом по-за городами. Верби схилялись над нами, і мені чогось жаль було їх, цих любих, добродушних, непередливих верб. Поле сховалось, а з ним сховався й той таємний тин. Ми раптом зупинились.

Семен мовчки зліз із воза, підійшов до мене й, незадоволено-суворо, дивлячись у бік, бовкнув:

— Так ви таки зараз хочете йти?

— Таки зараз.

— Можуть убити.

— Не вбють.

— Ну, то лягайте, — сердито хитнув він головою на віз.

Я, не питаючись для чого лягати, покійно ліг і, зустрівшись поглядом з вербою, криво посміхнувся до неї. Семен прикрив мене рядом, яке дуже пахло огірками, й одійшов. Потім я чув, як він зліз на візок, який від цього затрусився й заскрипів, понуро вйокнув і ми рушили.

Мабуть ми їхали знов без дороги, бо мене хитало, як в колісці, об колеса шарудів бурян і конячка часто зупинялась, десь халаючи на ходу траву. І, пам'ятаю, коли мене хитало, я здавався собі трупом, який везуть уже від кордону.

Довго так їхали, а я тільки бачив перед очима масу соломинок, які кололи мене в лице, та сіре рядно і чув, як понуро вйокав Семен і пирхкала конячка.

Раптом знову зупинились. Рядно піднялось надомною, а замість його глибоко-глибоко синіло небо і якоюсь незграбною скелею під ним стриччала Семенова голова в шалці, з його гострим, ніби мертвим носом і чорно сивими, наче посипаними пошілом підстриженими вусами.

— Вставайте! — муркнув він. Я підвівся. Візок стояв біля повітки, проти якої, по другий бік подвір'я, стояла маленька, задумлива хатка, а між ними — ворота на вулицю.

— В повітку! — хитнув Семен головою і кинув навкрути шильно суворим оком.

— Розпряжу коняку та й поведу вас.

Я теж озирнувся, зстрибнув з возика й побіг до повітки. Одчинивши двері, я ступив до неї... і від несподіванки закам'янів: на розкиданій соломі як раз проти дверей сиділа... уявіть собі!... сиділа панна. Сама настоянця, городська панна, в гарненьких черевичках, що вишрали з-під сукні, з солом'яним бриликом на колінях з здивовано-направленими на мене очима. А очі, як у зляканої лані, промінисті, чисті, великі. Я рішуче нічого ніколи не мав проти гарненьких панив, але в повітці, на соломі, в подвіррі контрабандиста... Я мусів почувати себе ніяково.

— Можна ввійти? — ні з того, ні з сього промурмотів я. Очі панни ще більш поширились, потім швидко пробігли по мені, здригнулись і бризнули сміхом.

— О, будь ласка! — гаянтно повела вон рукою круг себе і, навіть посунулась трохи по соломі, ніби увільняючи мені місце. А очі її зо сміхом і з цікавістю дивилися на мене.

— Дякую — засміявся й я. Мені зразу стало легко й весело. Я непомітно озирнув її. В темному волоссі їй запуталась соломинка і дріжкала над вухом; нижня губа, як у вередливих і гарненьких дітей, була трохи вишнута наперед. В повітці було темнувато, пахло вохкістю, шкурами, заприлою соломою.

— Ви, товаришу, мабуть, переправляєтесь через кордон? — спитала вона.

— Угадали. А ви теж?

— Я теж.

Ми обоє чогось засміялись.

Влетіла ластівка, защебетала і вилетіла. Памятаю, в якомусь кутку повітки тягнулась до землі жовта смуга проміння і здавалась золотою палицею, пришнутою до стіни; за повіткою Семен когось лаяв, мабуть конячинку; в двері видно було, як літали, наче чорні стріли, ластівки.

З темних кутків повітки віяло якимсь стародавнім сумом, якимсь журним затишком. Десь з досадою гуділа оса.

Раптом у двір, пам'ятаю, швидко ввійшов якийсь дялько, покликав Семена й поспішно, таємничо почав щось тому говорити, часто поводячи очима до повітки, до поля, до села. Семен понуро стояв і слухав, спустивши вздовж тіла руки. Ми ж мовчали.

Панна раптом озирнула себе і засміялася. Ах, як би ви знали, який сміх у неї був! А сміх є дзеркало душі.

— Боже мій, як я вбралася! — скрикнула вона і швидко вставши, почала знімати соломинки, які; мов золоті прикраси, висіли круг її сукні й хиталися.

— Знаєте: я вже два дні тут лежу, в оцій повітці! — засміялась вона до мене — їй Богу! Все чогось неможна йти. А тут гарно, правда? Наче індійський вігвам, чи як то у їх зветься? Мені дуже подобається. Сумно тут якось. Семен мені їсти сюди носив. Тільки трошки вже нудно стало. Ну, нічого, будемо тепер вдвох нудитись. Правда? Тільки слухайте: що ви стоїте так, знімайте з мене солому. Гарний кавалер!

А мені, признатись по правді, хотілось би ще більш обсипати її цими соломинками, які так через щось були до лиця їй. Я, сміючись, сказав їй це. Вона теж засміялась, схопила з землі цілу жменю соломи й, простягнувши мені, сказала:

— А ну, нате!

Я спокійно взяв солому й, не вагаючись, обсипав нею її голову, плечі, груди.

Вона навіть не встигла рук підняти і стояла з здивовано поширеними очима.

— От, тепер дуже гарно! — сказав я.

В сей мент в дверях з'явилась велетенська постать Семена й ввійшла в повітку. Не звертаючи уваги на со-

лому на панні, він подививсь кудись в куток і суворо промовив:

— Треба зараз тікати! Стражники трусять уже товаришів. Зараз у мене будуть.

Ми приголомшено перезирнулись з панною.

— Чого ж вони шукають? — спитала вона глухо.

— Якусь панночку шукають. Мабуть підглядів хтось, — додав він тихше. — Треба тікати.

— Куди ж тікати? — чогось і я тихо промовив.

— Тікати на той бік.

Хай панна йдуть з вами. Поки вони прийдуть, ви доберетесь до ліса.

Губи Семенові були білі, тонкі, очі зиркали з своєї глибини гостро, поривчасто.

— Добре? — звернувся я до неї.

— Як знаєте, — здвигнула вона плечима.

— Чекайте-но! — бовкнув Семен і виїшов з повітки, зачинивши за собою двері. Ми zostались самі. Була якась жовта напівтьма з золотою смугою в кутку. Панна, з повислими на ній соломинками, з великими очима, з суворо застиглою постаттю здавалась якоюсь фантастичною феєю. Сум десь виїшов із повітки, а в кутках її наче засіло щось злорадне, єхидне, зле і слідкувало за нами.

Десь загомоніло двоє голосів. Ми, дивлячись одне на одного, напружено слухали... Стихло... Оса роздратовано гула десь і жикала крилами об соломку. Захрюкала під повіткою свиня, тяжко зітхнула і, мабуть, лягла.

— О, тільки не стражникам в руки! — раптом зірвалась панна з місця й прудко, твердо заходила по повітці. — Тільки не це! Тільки не це!... У вас револьвер є? — вмить зупинилась вона передо мною. Великі, чисті очі її змінилися, стали якісь злі, сталеві, темні. Дитяча нижня губа тісно стислася з другою і, здавалось, вона

держала голку в цих губах. Вся вона стала якась туга, тверда. Я виняв револьвер і дав їй.

— А стріляти ви вмієте? — хмуро й тихо спитав я.

— Убити себе зумію, — муркнула вона злісно й, розстібнувши кофточку, засунула на груди револьвера.

Зачулась важка Семенова хода. Він ввійшов з якимись свитками в руках і, подаючи їх мені, сказав:

— Одягніться. І просто на той ліс. Гряниця у самому лісі... А я забавлю їх тут. Свитки якось з книжками пришлете... Поспішіться!

Серед свиток було жіноча хустка, а для мене — шапка. Ми мовчки, похапцем одяглись.

— Ноги з-під свит видно... Нічого... — муркнув Семен... — Полеми будете йти... Аби здалека не впізнали... Неділя, в полі нікого нема... Хай Бог допомагає... Хутчій!

Ми поховали під свитки свої брилі і вийшли. На вулиці було тихо й пусто. Хатка задумливо дивилася собі віконечками; пурхали ластівки; небо синіло так ясно, так спокійно, привітно. Плутаючись в городині в своїх важких свитках, озираючись, з напруженими великими очима, з щільно стиснутими устами, ми бігли, спотикались, озирались, помагали одне одному і бігли, й бігли. Перелізли через перелаз, перестрибнули якийсь рівчачок, вскочили в коноплі, що вдарили на нас гострим духом і, лишаючи за собою широкий слід, вибігли на дорогу. З дороги видно було далекий тин лісу.

Памятаю, — зупинились. Важко й часто дихаючи, ми озирнулись і глянули назад. Пусто було. Мовчки стояли біля городів тихі верби і тільки де коли мелянхолійно шарудили волохаті зелені коноплі.

На підборіддю панни блищали краплі поту, волосся висмикнулось з-під хустки й дикими, серпосхожими пасмами обіймало лице. Свитка незграбною вагою висіла на плечах і тягнула їх донизу.

— Душно... — хрипло промовила вона — далеко ліс?

— Он! — хитнув я головою наперед.

— Не треба вже бігти... — притулила вона руку до серця. Ми пішли. Було соромно, злісно, шкода чогось.

Свитка плуталась між ногами, шапка, як гарячий компрес, гріла голову, бриль ввесь час випадав із-під свитки.

Ми озирались, але нікого не було на дорозі.

— Спочинемо... — промовила панна.

Ми сіли під хлібами. Панна озирнула мене і без посмішки сказала:

— Який ви смішний у цьому. Потім зтомлено зняла у мене з голови шапку і поклала коло себе.

— Так краще, — слабо посміхнулась вона.

Памятаю, від цього я почув її якоюсь близькою мені.

— Боже! ви мокрий ввесь. Чекайте!

Вона виняла з-під свитки хусточку і почала витирати мій лоб з серйозним і заклопотаним виглядом.

— Так. Тепер добре...

Мені говорити не хотілось. Я тільки міг дивитись на неї. Не знаю, чи бачила вона, що мені хотілось сказати їй... Не знаю.

Потім ми знову пішли. Озирались рідче, але пильніше дивились вперед до лісу, який все наближався та наближався до нас.

— Кордон у лісі? — спиталась вона.

— Здається. Так говорив Семен.

Перед нами 'далеко зачорніла підвода. Памятаю, ми якось разом озирнули одне одного й весело зареготались.

— Брунда виходить? — питаюче й зо сміхом сказала панна.

— Хм! — безпомічно озирнувся я.

— Знаєте що? Давайте сядемо й закриємо ноги. Ніби спочиваємо.

— Правильно!

Сіли. Заховали ноги під світки і знов обдивились самих себе.

— Ні! Ми так схожі на старців — засміялась вона. — Так не можна. Сядьте инакше. Не так... Сховайте ноги в пшеницю.

— Це — жито, — для чогось поправив я.

— Все одно. Ну, так...

Вона ставала все ближчою й ближчою мені. Здавалось, ми давно-давно колись разом жили десь, потім розлучились, а тепер знову зійшлись.

Віз наближався... Ось уже порівнявся з нами. На ньому сиділо троє дядків з довгим аж до плечей волоссям і в капелюхах, похожих на перевернені догори ринки. Двоє з них сиділо, попускаючи ноги через полудрабки, а третій поганяв. Вони всі пильно подивились на нас і пробігли далі.

— Зійшло! весело хитнула панна головою. — Ходім! Та скиньте вашу шапку. Сподобалась. Дайте сюди!

І вона здерла з голови мені шапку, ласкаво тепло посміхнулась і сунула шапку в кишеню своєї світки.

— Коли треба буде, дам... А гарно, правда? — раптом весело засміялась вона.

Я якось озирнувся на себе й справді помітив, що мені тепер дуже гарно стало, — якось бадьоро, цікаво, дуже.

— Як вас зовуть? — спитався я її раптом. Вона ласкаво глянула на мене.

— А вам для чого?

— Як то для чого?... Цікаво знати, з ким ідеш.

— Фу, кат-зна-що! Хиба, коли я вам скажу, що мене звуть Галею, Манєю, то ви вже знатимете мене? Не скажу.

— Через що?

— Не хочеться. Так краще. І сама не хочу знати, як вас зовуть. Я знаю, що у вас карі очі, потім... Яке у вас волосся?... русяве, здається. Ну-да... Русяве волосся. Ну, і так далі. А ім'я пошлість. Правда? — підняла вона якось мило брови й засміялась.

Я теж засміявся. Рішуче, я знав її, — ми десь жили разом. Може вона була колись веселою березкою, а я вітром? Вона тремтіла листям, коли я співав їй в тихий вечір пісню вітра? Хто скаже, що ні? може ми були парою колосків і близько стояли один коло одного?

Хто його зна, але я знав її давно-давно.

А ліс присовувався все ближче та ближче. Темна стіна його тупо, мовчки дивилась на нас, і вороже щось було в цьому погляді, холодне, заховане в собі.

— Ліс... — тихо прошепотіла панна, дивлячись на мене уважними, ніби трохи здивованими, очима.

— Треба обережно йти тепер... — одповів я.

— А знаєте: мені чогось зовсім не страшно... Цікаво тільки дуже... — здивовано посміхнулась вона. Я глянув на неї. Надзвичайно гарна була вона тоді. І, пам'ятаю, в грудях мені сколихнулась якась хвиля, велика, тепла хвиля чулоти, знаєте, така хвиля, яка буває, коли ви несподівано, від нудьги, заходите в храм і вас обхоплює, разом з хвилиєю звуків, ціла хмара асоціацій, почувань і ви відчуваєте, як вам стає безмірно журно, тепло, затишно.

— Знаєте: — ви надзвичайно гарні зараз! — проти волі вирвалось у мене.

Вона злегка почервоніла, очі ласкаво глянули на мене й вона засміялась:

— Я не знаю, що треба сказати на це...

Нам обом стало якось радісно-ніяково і ми мовчки швидко пішли до лісу.

Пам'ятаю, після того ми вже не балакали. Іноді тільки озирались назад, перекидались короткими фразами й,

зустрівшись на мент очима, потуплювались і мовчки йшли далі. Стіна лісу ставала вищою, виразнішою.

Ми не знали, де йшла та межа кордону; може, вона була тут же, зараз, може ще далеко десь; може вже якась пара очей пограничника стежила за нами, а рука пробувала, чи добре зводиться курок. Ми напружено водили очима по стіні, пролізали поглядом між дерева і нишпорили між ними... Але стіна злістно-лукаво, холодно ховала з собою те, що ми шукали, і чекала нас.

— Не видно нікого... — шепотіла панна.

— Не видно... — шепотів я.

І мені що разу хотілось взяти її за руку, притулитись, злитись з нею і так йти далі. Надзвичайно хотілось... Але...

І ось стіна вже зовсім перед нами. Зійти з дороги, перейти вузеньку нивку жита і ми в лісі.

Ми озирнулись. Дорога наша стояла порожньою і далеко там вливалась, наче бура річечка, в зелене море хлібів. Тихо було. Не так тихо, як десь у городі в ночі, де мертво спить і камінь, і страждання, і ніч тонко дзвенить у вухах, як кажан вічності. А тихо тишою поля, де йде великий, здоровий, вічний процес народження, де вітрець лашчиться і грається з квітками, кібець, як прив'язаний за нитку, часто тріпочеться на однім місці і, ніби вирвавшись, кидається згори в зеленій хліб; а в хлібі одбувається якась шамотня, якась боротьба інтересів кузок, червячків, мишей, колосків.

— Ходім... — прошепотіла панна.

— Ходім... — прошепотів я.

І знов мені захотілось взяти її руку... Але...

Ввійшли в жито. Зашаруділо жовто-сиве жито, застрибали перед ногами коники... Ліс стояв недвижно, чекаючи.

— Слушайте! раптом зупинилась панна. — Як мене вб'ють, а ви зостанетесь живі, напишіть по такій адресі...

Вона сказала адресу і кілька раз повторила її.

— Напишіть так: «Муся вбито на кордоні. Вмерла так, як вмірають ті, що дуже люблять життя». Більше нічого... Чуєте?... Зробіть?

— Зроблю... — тихо сказав я і... мені жалуче хотілось взяти її руку, тільки одну руку в цьому рудому, шаршавому рукаві... Але...

— Ну, тепер ходім! — рішуче прошепотіла вона і, зустрівшись з моїми очима, ніби впилася в них поцілунком своїх очей, і ми рушили... Тихо, помалу, що хвилини зупиняючись і впиваючись очима в нерухомий тин дерев...

— Чуєте ж: «як вмірають ті, що дуже люблять життя!» — раптом повторила вона.

Я мовчки хитнув головою.

Жито скінчилось. Починався ліс.

Старі товсті дуби, широко розставивши волохаті руки-віти, ніби приймали нас в свої зрадливі обійми. Стрункі берези, білі, мов оголені до пояса, соромливо стояли між дубами і ховалися за ними. Здивовано перестрибували з гилки на гилку якісь пташки.

— Сядемо... Треба роздивитись, куди йти... — прошепотів я.

Ми ввійшли в кущі і, вибравши місце, звідки нам було видно ліс, а нас самих не видно, сіли.

І стали дивитись. Стовбури, стовбури, стовбури, плями сонця, кущі, тіні...

— Я нічого не помічаю... — прошепотіла Муся.

— Я теж.

— Мабуть далі...

— Мабуть.

— Посидьмо ще трохи... Гарно тут... Спішити нічого...

І вона тихо, журно, лалідно посміхнулася до мене.

Ми затишли. Ліс ніби помирився з нами й не дивився так вороже і суворо; дуби із співчуттям поглядали на нас згори; оголені берези несміло визирали з-за них і посміхались білим гиллям.

Ліс помирився з нами й провадив далі своє життя, життя кохання, народження, росту. На блідих квіточках кущів діловито гуділи бжолки; тукав дятель десь вгорі; дві пташки, пурхаючи з гилки на гилку, подивлялись на нас і несподівано зливались в обіймах. Літали сплетені коханням метелики, або в щасливому безсиллі сиділи на листку й поводили вусиками. В траві парами кишіли кузьки. Одбувався великий, прекрасний процес життя.

Люблю я цей процес у лісі, в полі! Чистий він, не скалічений цими моралями людей, не заслинений лицемір'ям похоті, сильний, одвертий, простий. Люблю цих кузюк, пташок, цих маленьких, несвідомих протестантів проти лицемір'я старшого брата свого — людини.

Оддаючись зо всею силою цьому процесові або, як сказав би цей брат-людина, «зо всім цинізмом», вони, ці кузьки, метелики, ніби говорять йому: «на, дивись, нам не треба ховатись, у нас нема «незаконнорождених», у нас нема пашпортів, моралі, «уложеній о наказаніях», ми — маленькі, здорові, чисті циніки».

Ми з Мусею дивились на їх, а вони літали, повзали круг нас, ці циніка, вилізали парами, сплетені коханням, нам на коліна, сідали на голови. Квітки дивились на нас і пашили духом кохання і цвіту. Берези шептались між собою, оголені, білі берези.

— Душно якось... — прошепотіла Муся, глянувши на мене довгим блискучим поглядом.

А я мовчки дививсь на неї і чудно мені було якось. Ми двоє людей, запланих другими людьми, сидимо і маємо зараз через щось іти ще до якихсь інших людей, що десь стоять у цьому лісі серед його кохання і ждуть нас з смер-

тю в руках. Ми двоє загнаних людей близькі, з очима повними ласки й тепла одне до одного, з бажанням злити це тепло до купи, впитись цим теплом, цією ласкою, цим великим даром життя, ми, двоє людей, а не кузьок, сидимо і не сміємо цього зробити, бо... бо ми ж всього кілька годин «знайомі» одне з одним. Ми можемо зараз умерти, не стане ні моралі, ні законів, не стане ні кузьок, ні ласки, ні тепла, але ми... не сміємо.

— Чого ви дивитесь так пильно на мене? — спитала Муся і з ласкою закрила мені очі рукою.

Тоді я схопив цю руку, притулив її до губ і замер. Муся дивилась на мене якимось тепло, задумливо, сумно.

— Будете згадувати, як убють мене? — прошепотіла вона.

— Вас не убють!

— А я вас буду...

Я присунувсь ближче до неї і притуливсь лицем до плеча її.

Свитка колола лице, але була м'якше оксамиту.

Груди її почали здійматись вище, частіше.

— Не треба... — прошепотіла вона.

— Вам неприємно? — глухо спитав я.

— Ні... так...

— Так чого ж не треба?

Вона повернула до мене голову, посміхнулась і любовно-тихо погладдила лівою рукою по лиці.

Берези визирали з-за дубів і беззгучно, радісно сміялися; дуби ласкаво, поважно посміхались в свої кудлаті вуса; метелики й кузьки сміливіше пурхали, повзали... А там далеко, десь в вохкій глибині, в таємній напівтьмі лісу ждала смерть... Хай жде! Хай жде, чорна, слизька, огидлива...

— Мусю!... — пригорнувсь я.

Вона глянула в мої очі, в мої жадно розкриті губи.

— Ні. Не треба...

— Мусю!...

— Ходім уже... Пора... — злегка одвела вона мою голову. — Нате шалку, надійньте, і ходім... Пора...

Ліс похмурився. Злякано спурхнули пташки й полетіли в глиб його.

Темна глибина ждала нас.

Я надів шалку, ми встали й, не дивлячись одно на одного, тихо посунули вперед. Ліва щока моя горіла, в руці ще була теплота її ручки, а в грудях з таємної вохкої глибини вже вповзало щось чадне, незграбне, холодне.

Сціпивши зуби, високо піднявши брови, ми обережно ступали і, хруснувши сухою гілкою, зупинялись, озирались і слухали.

— Де ж саме межа? — питала Муся.

Я здвигував плечима і йшов.

І чим далі ми йшли, тим я більше був певний, що нас убють, що ми несподівано наліземо на варту, побіжимо і... все. Але, памятаю, не було нічого по всій істоті, ні страху, ні суму, ні жалю, тільки одне величезне напруження, одне велике наближення до чогось фатального, неминучого, один якийсь величезний пульс протесту, боротьби всеї істоти з цим призначенням, неминучим.

Ми то лягали і я, приклавши вухо до вохкої землі, напружено слухав, сподіваючись щось почути, то повзли рачки там, де рідко було дерев, то, як дві тіні, пробігали від стовбура до стовбура і замирали, великими очима дивлячись вперед і ловлячи кожний шиск, кожний рух ліса.

А ліс мовчав і ховав в собі свою таємницю. Тут не було вже білих берез, не було метеликів, земля була вохка, чорна, вкрита гнилим листям та безліччю маленьких гілочок, які хрускали під ногами. Напів-тьма дивилась на нас вороже, погрозово, безжалісно.

— Дайте руку... — прошепотіла Муся. Я глянув на неї. Вона була бліда. Очі горіли напруженням і були великі, прекрасні.

«Так, як вмірають ті, що дуже люблять життя», — згадалось мені. Я стиснув їй руку, вона мені, але зараз же й забули про себе і знову пірнули в це наближення, в це чекання, в цей майже незалежний від нашої свідомости велетенський протест наших істот.

Серед дерев засіріло.

— Шш!... — зупинились ми.

Якийсь просвіт... дерева рідче...

«Там!» — мовчки глянули ми одне на одного... Ступили кілька кроків і замерли... Десь тукав дятель... Шашіль гриз дерево... Одірвався сухий лист, зігзагами захитався і впав...

— Шш!...

Ще кілька кроків... Просвіт більше... Засиніло небо... Руки дріжали, під грудьми проходили холодні хвилі, серце гупало...

Я зробив знак, випустив її руку і ми поповзли, безшумно переставляючи коліна і вибіраючи руками місця без гілок. Я озирався й дивився на Мусю; з висмикнутим волоссям, з великими палаючими очима, з міцно стиснутими устами, зігнута, вона здавалась якимсь дивним, прекрасним звірем, сильним, напруженим, диким.

Просвіт ширшав. Засиніло небо... далеко-далеко...

Прокотивсь якийсь згук і замер. Ми закам'яніли... Довго лежали і слухали... Тукав дятель... Пискнула пташка, сіла на гілку, повертіла довгим, як перо, хвостиком і пурхнула... Серце билось несамовито.

Знов поповзли... Крізь рідкі дерева, кроків зо три перед нами, показалаась лощина. Я зробив знак Мусі, підвівся і подививсь. Це, мабуть, і була та сама межа... Я трошки посунувсь і глянув вбік. Так! Два стовпи —

один проти другого, один наш — великий, незграбний, — другий з того боку — менший; обидва з орлами, обидва рябі. Круг їх таємна порожнеча... Та чи порожнеча ж? А може десь тут же стояла коло їх людина і порожнеча тільки ждала, щоб перетворитись в дикий галас смерті?

Я озирнувся до Мусі. Вона теж підвелась і напружено дивилась вперед.

«Тут!» — хитнув я головою. Потім нахилився до неї, міцно взяв за руку і прошепотів:

— Прожогом вперед! На крик і вистріли не зупинятись! Все одно... Ну!...

Я випустив руку її, зігнувся і кинувсь вперед. Хруснули гілки, але здавалось, зашумів весь ліс, замиготіли стовбури, вдарив світ, в очах промайнула картина якоїсь довгої, рівної просіки і разом хтось десь крикнув, поперед мене вибігла постать Мусі, з поверненням вбік блідним, напруженим лицем, сильно вибухнуло щось з боку, крикнуло, знов вибухнув вистріл, виринув під ногами якийсь рівчак, лишивсь позаду, блиснула нога Мусі, якісь кущі, вітер в ухах. І щось велике, горде, могуче в грудях, щось легке, широке, як небо, як повітря гір, як могучий потік. Летіли, озираючись, блискаючи очима. А за нами понуро одсувалась назад стіна лісу, одсувався наш сон, кошмар, наша таємна вохкість смерті.

Муся зупинилась. Очі горіли їй, лице дріжало великим безумним щастям побіди, побіди життя.

— Єсть! — гордо дико вирвалось у неї, дивлячись назад.

— Єсть! — повторяла вона, задихаючись. Свитка високо здіймалась їй на грудях, серпосхожі пасми темного волосся розвівались, губи гордо розкрились і пашили жаром щастя.

— Єсть! — раптом високо підняла вона руки і, обвивши ними мою шию, жагуче сказжено притулилась до мене.

— «Єсть!!» — крикнула вся моя душа, вся істота моя пазустріч їй.

Це було торжество двох великих кузьок, це був вихор життя, який зміта все сміття «не треба», «не можна», це було щастя крові, мозка, нервів, кісток, це було найвище щастя народження, народження не з сліпими, а з отвертими, видющими очима душі.

Раптом вона одірвалась, подивилась на мене затуманеними очима. Злилася знов з моїми жадібними устами і знову одірвалась.

— Сядем... — безсило опустилась вона на землю.

Сіли. Важко дихаючи, ми безсило щасливо посміхались одне до одного і поглядали на стіну ліса. Там було тихо.

Довго сиділи так. Чогось не говорилось.

Дихання ставало рівніше. І непомітно, помалу ставало чогось жаль, чомусь хотілось ридати. Муся нерухомо, задумливо дивилася кудись вперед.

— Знаєте що? — раптом тихо промовила, якось нервово рішуче стріпнувшись уся.

Я чекаюче глянув на неї. Вона напруженим, любовним, довгим поглядом обвела мене і глухо промовила:

— А тепер ми попрощаємся. Чуєте? Я піду в один бік, а ви в другий. І ніколи ви не повинні шукати мене. Чуєте! Як вас зовуть?

Я сказав і здивовано дивився на неї.

— Ніколи!... Більше цього ні ви мені, ні я вам не дамо. Наше... наше кохання повинно вмерти зараз, щоб, як хтось сказав, ніколи не вмірати. Розумієте мене, хороший? Єсть якісь метелики. Вони вмірають серед кохання. Ви розумієте мене?

Я розумів, але мовчав. А вона, ніби дивлячись собі в душу, одривисто напружено говорила:

— Щастя — момент. Далі вже буденщина, пошлість. Я знаю вже. Саме найбільше щастя буде мізерним в порівнянні з цим. Значить, зовсім не буде. Так мені здається, так я зараз чую оттут... — вона показала на серце.

І, криво посміхаючись, дивилась на мене великими благаючими очима підстреленої лані.

Я розумів її, я розумів її моєю невідомою тугою, цією великою журбою, що народилась чогось в грудях, розумів її всією налиплюю на мою душу буденщиною.

Розум дивувався, протестував в глибині душі, але я мовчав.

Сонце пекло, шепотілись куці.

Потім вона підвелась, стала на коліна, обхопила мою нахилену голову і припала довгим жагучим поцілунком.

— Так буде краще. Прощайте... — якось терпко прошепотіла вона, підводячись. — Я буду носити вас в душі.

Я схопив край її сукні, поцілував і випустив.

Вона тихо пішла, а я сидів і в мені з мукою щеміло осиротіле щастя. Надо мною синіло небо і сонце палило мою похилену непокриту голову, а в душу вростав і вбірався в журні, прекрасні, чисті квіти минулого образ панни.

Хто вона, де вона, й досі не знаю, але я завжди ношу її в душі.

ГЛУМ.

(Лист з тюрми.)

...«І в безмежне, всевладнеє море любови моєї я прийму твої страждання, в бурі кохання змішаю зітхання твої, дощем поцілунків я змию сліди твоїх сліз, мій любий»...

Так пишеш ти.

А я... Ох, моя кохана! Моє море безмежне! З яким криком я ввірвався б в твою бурю, в твої води!

Але... Хтось єхидний, хтось недавній зазирає скоса в душу і сміється. Так глумливо, так морозно, так... правдиво...

...«Я в сльозах обмию сміх мій й оповию твою душу. Ніжним лоскотом забавлю, нагодою, заколишу. Мило-мило засміється так намучена, наплакана душа. Що є дужче за кохання, мій коханий, мій єдиний?»...

Хтось єхидний і недавній скоса дивиться й сміється.

Ох, як терпко, скучно, нудно від цієї посмішки!...

Зараз ніч. Десь стоока ніжна мати, тут безока, з волохатими цупкими лапами, з нудним, безгучним шамканням, гад слизький і чорний, повзе огидлива і диха в камері своїм смердючим і важким диханням-сном. Ненавижу прокляту!

Сижу й пишу тобі..

Ах, як хочеться зірватись, шарпнутись і вирватись з цих цупких обіймів гада, одірватись від цього недавнього, притулити образ твій до себе і забути.. і забути те, що дужче за Кохання, те, що більше за Славу, більше за

Смерть, більше за Думку, за велику, кохана, Думку! Те огидливе, маленьке, пошле, що як злодій, прокрадається на бенкет Щастя і розгонить всіх, як Деспот і Владика. Те огидливе, маленьке, що ми згорда зневажаєм і що хилить до землі найгордішу голову... Темне маленьке, брудне... Кохана! Як це смішно і страшно!

Ти смієшся?

А ось прийде воно непомітно і неждано, розпихне нахабно твоє море, више його, пацне поганою ногою в твоїй Гнів і маленьке, пошле, заволодіє всею твоєю душею, твоєю любовію, твоїми ідеалами, твоїми свята я святих.

Ти смієшся?

А ось прийде воно і ти замовкнеш, а я не питиму, трусячись від жадности, дрібних рядків твоїх листів. Прийде воно і ти з жахливим дивуванням, з отидою будеш робити те, що воно скаже. А свідомість твоя безсила, з повислими руками стоятиме й дивитиметься на його. А Воля, як заляканий цуцик, забється в найтемніший куток душі і жалібно скавучатиме там. А все те, що ми зevamo святим і високим, як іней розстане від гарячого, смердючого його дихання.

Ти смієшся?

А мені хочеться ридати. Що ж воно таке?

Я тобі скажу, я вчора вперше побачив його.

Слухай.

Недавно, дуже недавно був у нас у камері товариш Семен Новогрудцев. Тепер його вже немає; зовсім немає. А тоді, коли він був у нас, ми не любили його, — він всім надокучав. Цілими днями він сидів на вікні, обнявши ґрату і дивився до жіночих вікон. Худорлявий, з впалими грудьми, з чорними пукатими, ніби здивованими очима, з облізлою борідкою, як поїдений мілью кожушаний міх, і кругленьким придавленим носом, він, коли не сидів на вікні, то ліз усюди, де його й треба й не треба було.

Перше, сидючи цілі дні на вікні, він з кимсь перегукувався: Крикне було фразу як по складах, і поверне вухо до ґрати. Йому з вікон жіночих камер хтось тошенько відповідав, а він шикав на нас, сердився і знов кричав. Ми те чули, що йому відповідали, але нам було досадно, коли він щасливо морщив свої товсті, ніби припухлі губи, і ми заборонили йому кричати, — «перешкоджати заніматись». Він довго сперечався, але стих і вже мовчки сидів, помахуючи тільки хусточкою. Сидить, сидить недвижно, зпившись очима до жіночих вікон, і замаха хусточкою. Йому звідти теж мовчки відповідала хусточкою його Клара.

Це теж було досадно і ми заборонили йому «напускати холоду в камеру». З зачиненим вікном неможливо сидіти на підвіконнику і він сидів на койці, склавши ноги по турецькому і писав на довгих клаптиках записки Клари. І тільки де-коли, як траплявся слушний випадок, коли хто небудь розчиняв вікно, він зараз же ставав позаду й чекав, поки той одійде. Занявши місце, уперто, мовчки цівився до жіночих вікон і помахував хусточкою. Коли йому починали відповідати, він спірався на ґрату й застигав так на годину, дві, три, поки його на зганяли. Він злазив сердитий і починав лаятись, а в куточках губ завжди була слина. І через це Клара уявлялась нам негарною, присадкуватою дівчиною, з малокровним широким лицем і дрібними прищиками на лобі.

Сидів він за напад на якогось поліцмейстера і ждав собі каторги. Він часто говорив про своє діло, показував навіть усім свій акт обвинувачення, ми й цікавилися ним, але, коли його одного ранку взяли на суд, це вишло для всіх якось несподівано.

Правда, ми зараз же й забули про це, — мало нас ходить що-дня на суд; про це повинні пам'ятать діжурні по камері, — приховати їхні обіди й вечері.

Але ввечері він не вернувся. Замість того в той же вечір стало відомо, що Семена Новогрудцева присуджено на смертну кару і просто з суду одведено в «покойницьку».

Ми всі якось мимоволі, почувши це, глянули на його койку. І щось тихе й велике оселилось в нашій камері в той вечір. Воно спиняло голосний регіт і робило балачки уривчастими, нескінченими, погляди задумливими. Принишкла камера.

В той вечір я довго сидів на вікні, на тому самому вікні, з якого він гукав до Клари. Мене не зганяли. Я тупо дивився у ніч.

Далеко горіли вогні города, внизу у подвіррі ходив вартовий і чути було, як хрускав під його ногами молоденький лід калюжок. Легким морозом була одягнена ніч.

Я поглядав на вікно Клариної камери, але воно жовтіло мовчки, застигло, байдуже. В других вікнах чорніли сілюети голів, нагадуючи випнуті при березі з води голівки жаб; через подвірря, від жіночої половини до чоловічої, перелітали перегукування, спітались, плутались. Срібною ниткою звідкись із низу між ними тягнулася пісня, задумлива, безнадійна. Часами з-під темної стіни вилітав свист вартового, довгий, як виття якоїсь тоненької гидкої звірюки, й безсило стихав. Вікно ж Клариної камери жовтіло рівно, тупо...

З того часу не стало Семена Новогрудцева. На другий день забрали його речі, койку його заняв кудий, веснушкуватий бундовець¹⁾ з чорним, кучерявим, ніби присмаленим волоссям, і Семена Новогрудцева не стало.

¹⁾ Член. соц. демокр. партії робітників євреїв

Був там за церквою, по другий бік коридору, в «покійницькій» хтось інший, хтось особливий, дивний, гаємний.

Ми його рідко бачили, але кожного разу після зустрічі з ним, за душею тягнулось щось липке, надокучливе, як павутиння в осени; всі вражіння, як скло від дихання, робились затуманеними, тусклыми.

Іноді його водили чогось в контору. Коли він проходив подвір'ям, де ми гуляли, всі зупинялись і дивились йому вслід. Ті, що грали в мяча або в цурки, ті, що боролись, що бігали в довгої лози, як зачаровані застигали з гілками, мячами, палицями в руках, із зсунутими на потилицю шапками, застигали й дивились, поки не глїтала його хвіртка.

Я не знаю, чи була жалість у кого, та ридаюча жалість; знаю, що мені було дивно і чудно. І те, що він обережно ступав через розбиті нашими ногами намерзлі калюжки; і те, що черевики в його були з біленькою дірочкою й поруділими задками; і те, що він рухався, хитав нам головою, посміхався. Все здавалось недійсним, абсурдним, страшним. І ми з якоюсь зляканою приязню, з якоюсь занадто похапливою й серйозною повагою вклонялись йому, а де-які навіть підходили й здоровкались з ним. І нам видно було, що лице таких було напружено-уважне, занадто серйозне й трохи лякане. Коли його заводили в контору, ми обступали того, що підходив до його і жагуче питали, що він казав.

— Нічого... так... питає, що нового...

І нам якомсь не вірилось, що він не сказав нічого особливого, чогось такого, чого ніхто з нас не міг сказати.

Він був страшною хвилюючою таємницею, до якої тягнуло несвідомо, уперто, якоюсь силою, більшою за індивідувальну волю.

Але ми навіть не могли бачити його в його камері, бо «покійницька» відокремлена від всіх камер, десь за церквою. Де-хто хотів пробраться туди, але до церковного коридору був приставлений нарочитий дозорець, який суворо відганяв цікавих.

Ми тільки мали змогу бачити, що лице йому дуже запало, стало сірим, ніби виліплєне з вапни, очі блищали фосфоричним, хворим блиском, а шия зробилась довга і тонка, як шия обскубленої курки.

Кожний раз він з'являвся серед нас якось несподівано. Попереду дозорець, серйозний і заклопотаний, а за ним він, в скривлених черевиках, в чорній сорочці з засаленим коміром і помятому капелосі. Вони не зупинялись. І те, що ні ми його не зупиняли, ні він сам не зупинявся, щоб погуляти з нами, нікого не дивувало й навіть не приходило на думку, що могло бути інакше, що ми могли зупинити його, як зупиняємо товаришів з інших коридорів. Похалцем уклоняючись нам, він проходив подвір'ям за дозорцем, а нам ставало якось ніяково, якось тісно і хотілося йти в камери.

Минув якийсь час. Була чутка, що подано «на Височайше», що хтось десь клопоче, потім пронеслось, що одмовлено, потім знов, що замінено безстрочною каторгою. А він сидів там десь в «покійницькій», таємний, страшний, особливий.

Часто ввечері я вилазив на вікно, дивився до жіночих вікон, але Кларине вікно жовтіло так само непорушно, застигло і ні одна тінь не миготіла у йому ніколи.

Потім раз ввечері, після перевірки, пройшла по тюрмі чутка, що на прохання одмовлено. Хоча чуток було багато, але цій якось всі повірили, — занадто вона була коротка, суха і страшна.

На другий день я бачив його.

Ми гуляли. Лішнво похитуючись, падали рідкі сніжинки, небо стояло низько, задумано і ніби в задумі гублило ті сніжинки.

Прогулька була нудна. Всі ходили окремо, піднявши коміри пальто і вперто дивлячись собі під ноги. На ринві покрівлі сиділи, понуро набундючившись, тюремні голуби.

Вони з'явилися, як звичайно, несподівано; попереду дозорець з чорною пишною бородою і в блискучих чоботях з широкими шитками, а позаду він, в розстебнутому пальто, з сірим лицем, з фосфоричним гнилим блиском напружених очей.

Йдучи, він заклопотано застібався. Йому було холодно.

Хтось поспішно уступився з дороги. Семен простягнув йому руку, той напружено, ще більш поспішно стиснув, хотів щось сказати, але він уже випередив і той тільки подивився йому вслід і для чогось поправив на голові шапку.

Раптом Семен озирнувся й, хрипло засміявшись, крикнув:

— Хороша погода, товариші! Правда? А мене після-завтра...

Він хитнув якомсь догори головою й, зробивши колош и і рух рукою, хутко одвернувся.

Всі мовчки з широким очима дивились на його.

Потім хтось пробурмотів щось, але він не слухав; похалцем, нерівно перебіраючи ногами, біг за дозорцем. Можливо, що йшов підписати останню «бумагу», можливо, що дати зняти з себе фотографію. І він поспішав, — це так було йому потрібно, важно.

І страшно теліпалось внизу, там де коліна, його пальто, а руді каблукі похалцем хруськали льодом замерзлих калюжок.

В той же вечір до нас у камеру прийшов наш староста. Заклопотаний і занадто діловитий, як і всі старости, він озирнув камеру хазяйським оком, неувважно одповів комусь щось, покрутив свою руденьку борідку і підійшов до двох товаришів, а з ними до мене. Одвівши всіх нас набік, він скинув пенсне і, витираючи його хусткою, вівголоса, діловито заговорив:

• — Слухайте, товариші, я сьогодні дістав від нареченої Новогрудцева записку. Знаєте її?... Ну, от... Так вона просить неодмінно улаштувати їй побачення з ним. Офіційно вона не може прохати через конспірацію... А завтра його вішають...

Він начепив пенсне, поморгав бровами і вигляд у його став знов звичайний.

— Завтра? Хто казав?

— Хто казав, не важно. Це вже відомо... Ну, от...

І знов зняв пенсне і ще пильніше став витирати його. І знов йому очі стали кумедні, лисі і від перенісся червоніли до щок дві натерті смужечки.

— Як же це зробити? — спитав я.

— Зробити треба! — сердито надів пенсне староста. — А як... У мене є такий плян... Завтра у нас... Ну-да-завтра у нас прийом ушного лікаря. Внизу. В три години... Значить, прогулка вашого коридору... Вона попроситься до лікаря... Буде кричати, вимагати, словом мусить добитись, щоб її повели. Розумієте? Я перебалакаю з лікарем, він — скот, але мусить згодитись. Ну, от... В кабінеті вона одягне під спідницю мужські штани... Розумієте? Вона може спідниці не скидати...

— Скидати треба, — буркнув хтось з нас.

— Ну, все одно... Чорт!... Ну, словом, вона собі там так переодягнеться, щоб з-під пальто не видно було спідниці. Ну, от. Потім пальто, картуз, або шапку. Шапку краще, косу сховати можна... І потім на гору. Хтось з вас

мусить перебалакати з дозорцем, що коло його камери. Обовязково... Що?... Розуміється, підкуштити. Я думаю, що він за четвертну згодиться.

— Я беруся побалакати... — сказав я і мені було боляко, щоб через щось не доручили другому! Але всі згодились.

— Ну, от! — заклопотано поправив пенсне староста й раптом озирнувся.

— А вам, товаришу, чого?... Тут секрет... Ні, не можна... Добре, без вас знаю... Я зараз прийду, тоді скажеге... Ну, так от... Перебалакати треба завтра ж вранці. Я зараз сповіщу Новогрудцева... Розставити по сходах варту. На випадок буде хтось з адміністрації йти, нижній вартовий дає сигнал, верхній передає боковому, боковий тому, що піде з нареченою... Я буду внизу... А один з вас...

— Мені прийдеться з нареченою йти, — похапцем і приглушено перебив я.

— Очевидно — згодився староста. — Раз ви будете вести балачки з дозорцем, значить вам найзручніше. Отже... Завтра вранці ми ще побалакаємо... Як ви думаєте про мій плян?... Добре? Ну, так до завтра!

Він діловито попрощався з нами, на когось накричав, когось вислухав, щось пообіцяв і заклопотано вибіг.

В ту ніч я довго сидів на вікні. Притулившись лицем до холодного заліза ґрати, я сидів, слухав гомін тюрми, а лице душі моєї було повернено туди, до «покійницької».

І я бачив: він сидить... Ні, це не так, він не сидить, не лежить, не ходить, не стоїть. Він єсть там. Самотній біля цього кишиння людей, таємний, особливий... Ні, він не сам, з ним є щось Друге. Вони вдвох, Воно і він. Чуття смерти і він. Чорне, тупе, непохитне, з роззявленою пащею Воно стоїть над ним, і методично, хо-

людно-камяно дивиться йому в душу. Неодступне і фатальне, від його не можна схватись ні в минулому, ні в сучасному, ні в згуках, ні в фарбах. Воно скрізь. Коли в душі несміло підводить голову Думка й хоче подивитись в будучину, Воно зараз же роззявляє пащу, одриває їй голову й одкидає кудись в чорну безодню. Найменшій, найнепомітнішій, яка тільки хоче жити, Воно зараз же одгриза голову й одкидає в безодню. Смерть не любить думок.

І в душі валяються погризені трупи їх, гниючі, задубілі, смердючі. Від них іде сморід і чад, проходить в очі і очі блищать гнилим фосфоричним блиском, а сіре лице стає трупним, землістим.

Він пручається, одверта душу в инчий бік, але Воно стоїть вже там і жде з роззявленою пащею, невблагане, невідступне.

А круг їх двох іде життя, вгорі горять вічні вогні небеса, он там вогні людей, тут співи й гомін.

Вони не чують... Тихо в «покійницькій»... Густо здалека гудить у церкві дзвін, вибиваючи години. Змовкло... Непомітно, в хвилях дзвону, влізла в мозок думка зачепила другі, сонні; стріпнулося серце, задріжало, щось згадалось і народилося бажання. Тепле, тихе, рідне... Боже!... Засміялося, озирнулося і... поблідло, зпучилилось, припшкло і задихнулось в чорній пащі...

Пусто... Чад і Паща...

Тихо.

Дряпнулася миша... Затихла!... Вилізла на стіл і гризе книжку, насторожено, напружено позираючи оченятами, як дві чорненькі булавочні головки.

«Вона погризе книжку!»

Рука простягнулась до чогось важкого... Але натрапила на чорну Пащу й безсило, мляво опустилась.

Для чого? Хай гризе!...

І знову пусто...

І враз схоплюється. Щось штовхнуло, дико, несамо-
вито гнівно, з ревом хала зубами руку і гризе. Фосфори-
чно світяться пукаті очі, бризкає піна...

«Ох, це ж божевілля!»

«Ну, так що?» — диха Чорне.

І зуби слабіють, кров покриває білі знаки зубів...
Пусто... Чад і Паща...

А ніч так помалу повзе, волохата, незграбна, мляво
переставляє свої щупальці й одкидає в минуле менти,
хвилини, години. Зорі покірно, терпляче дивляться на її
роботу і ждуть, щоб сховатись.

Щось тріснуло... Підвів голову... Крізь ґрату, крізь
скло ледве синіє зірка...

«Зірка! Люба зірка!»

Одчинив вікно... Здрігнулась лампа з холоду, заходив
по хаті сивим туманом мороз.

Пахне!... Снігом? Льодом? Мерзлою землею?

Ворухнулось щось забуте, рідне...

Невеличка річка... Уважно щось слухає вмерзлий в
лід очерет. Лід, порізаний коньками, матово блищить, а
за темним сілюетом церкви, в блідосинім небі сходить мі-
сяць... Білий, пухастий комір шубки, муфта, холодні що-
ки, легкий намороз на промінястих віях. Тихо... Самотно
і сумно... Нікого — розійшлися всі додому... Пахне льо-
дом, очеретом...

«Холодно?»

Бере за руку і тягне до себе в муфту, між свої ручки,
теплі, лобі, найдорощі...

Непомітно із-за спини тихо вилізло і стало Чорне.
Стало, роззявило Пащу і злякано зблідла муфта, очерет,
затрусилось і зникло.

Мамо!... Мамо!...

Впав до долу і з риданням головою бється об стінку.

Мамочко! Мамо!

Коло дверей дзвякнуло ключима, чужі, ворожі очі з насмішкою дивляться в спину.

«Який сором! Встать!»

Але Чорне дихнуло і сором зів'яв.

Хай!... Все одно...

Безсило, зломано застиг. Нема нічого... Пусто... Чад і Чорне...

Тихо, мертво.

«Клара!»

Все здригнулось.

Клара!!

Жадно схопився, озирнувся... Впав до столу й пише, пише, пише...

Клара!

Що є дужче за кохання?

Чорне безсило тупчиться, клаца зубами, шарпа за руки.

Ха-ха-ха! Він пише. Блакитним-світлом горить його серце, світлом чулоти, світлом вічного, невміручого. Радісно взявшись за руки, співають його Думки, вони легкі, горді. Дужі їхні тепер ноги, з гнівним сміхом перестрибують через голову Чорного й летять у вічність, в минуле і цілуються з любов'ю Людскости, з вірою, з тінями пайкращик.

Чорне тупчиться, лютує, дряпа руки.

Ха-ха-ха! Він пише!

Світлом гордості горить душа, ароматом терна, великого, віковічного, гордого страждання пашисть його душа.

Клара!

.....
Мене з обуренням зтягнули з підвіконника й сердито зачинили вікно. У камері було холодно і всі даялись.
.....

Вранці я балакав з дозорцем. Він зпершу, не згожуючись, рішуче й поважно похитав головою. Потім задумався і, мовчки слухаючи мене, дивився кудись у бік. Потім подивився для чогось у вікно, зітхнув. І нарешті промовив:

— Очинь опасний хвакт!...

Я ще з більшим запалом зашепотів, держачи його за борт шинелі. Він знов дивився вбік, задумливо похитуючи ключима, і, знов зітхнувши, промовив:

— Та я розумію... Зачем не понять? Конешно, що нада пособить... Толькі ж...

І знов я зашепотів. Він уже иноді подивлявся мені в лице...

— Ну, знаєте що? — раптом перебив він мене. — Три десятки! І ваша сигналізація... Бо... Самі повинні розуміти... І не боліє п'яти минут... А січас половину... де-нег...

Пів «хвакта» було зроблено.

Я знайшов старосту і ми зараз же скликали «засідання». Призначивши ролі, ми стали чекати трьох годин. Кларі було послано «телеграму».

Рівно в три, вдаючи з себе хворого, навіть з ватою в вухах, я топтався біля прийомної. Дякуючи старості, хворих, крім мене, більше не було і на площадці було пусто.

Староста де-кільки раз виходив з прийомної, зазирає, придержуючи неспине, через перила вниз по сходах і знов заходив у прийомну. І кожного разу, як одчинялись туди двері, я бачив лікаря, товстенького, чорненького, з лисою, як пухир, головою, й з напружено-чекаючими очима.

«Скот, але мусить згодитися», — безвладно думав я кожного разу, тупаючи ногами з мерзлого холоду і хукаючи в руки.

Клара з'явилась зовсім несподівано. Трохи задихана, дуже рум'яна, струнка і жвава, з жовтою як жгут ко-сою і білими віями.

На непокритій голові, на плечах і на полах розстебнутої верхньої кохточки зівялі, мокрі сніжинки.

Її шукаючі, сірі очі зупинились на мені.

— Ви, товаришу?

— Я.

Ми стиснули одне одному руки й разом ввійшли в кабінет. В кутку, на «зубному» кріслі вже лежали наготовлені речі для переодягання.

— А ваш дозорець де? — спитав староста.

— Зостався внизу. Я сказала, що сама знаю дорогу.

— Чудесно!

Староста вийшов, щоб «прочистити вгору дорогу», а я і мовчазний лікар одвернулись від Клари, яка почала переодягатись.

Шаруділи спідниці, шнурки, топталась її нога. На дворі, з криками і частими вибухами реготу, гралися в сніжки.

Я і лікар, не ворушачись, боячись повернути голову, як при фотографуванні, сиділи й дивились в заґратоване вікно.

І від того, що не можна було дивитись, страшно хотілось взяти озирнутись.

— Вже! — глухо почувлось позаду.

Ми з полегченням повернулись. Стояв білявий хлопець, в чорній шапці, в занадто великому, на його пальто і занадто довгих штанях, які на кінцях ніг лежали складками.

— Велике все трохи... — промовила вона, ледве посміхнувшись і зараз же зробилась серйозною.

Лікар частю й заклопотано поглядав на двері. безладу переставляв по столі струменти і позирав на нас.

— Ну, ходім! — сказав я, підійшовши до неї.

Яка вона бліда була! Губи вкриті якимсь сірим нальотом, сухі, шаршаві; щоки білі, з густим ластовинням яке вперед ховалося в румянці, а тепер робило лице схожим на горобяче яйце. Очі напружено, горячково блищали.

Ми вийшли. На сходах стояв староста. Шлях був прочищений. Староста мовчки й серйозно хитнув нам головою, поправив пенсне й з терплячим виглядом сперся на стіну.

Я йшов попереду, а за мною чулось її нерівне, часте дихання. Один раз я озирнувся. Вона чекаюче подивилась на мене, але я нічого їй не сказав. Я хвилювався.

На площадці стояв наш вартовий, який теж мовчки хитнув нам головою. Ми швидко завернули вліво і ввійшли в коридор, в якому була тільки церква і його камера.

Нас уже ждав дозорець.

— Так я вас уже прошу, господа, — поспішно й м'якко зашепотів він п'ять минут, не боліє. Ви ж самі повинні розуміти...

— Добре, добре! — перебив я — ведіть скоріше...

Вона часто розкривала рот і, як викинута на беріг риба, втягувала повітря.

Ми пішли. В темний коридор через церковні двері падало невеличке, сіре світло.

Видно було паникадила, іконостас, пахло ладаном, старими ризами, дихало сумом і порожнім місцем. Здавалось, тут вночі хтось високий, закутаний в біле повинен ходити, зітхати і хода його повинна страшно лунати під високою, понурою банею.

В кінці коридора була перегородка, за якою й була «покійницька». Дозорець часто озирався, пильно й зтурбовано слухавши, і ступав чогось на шпиньках, ніби намірявся когось злякати.

Зараз... Ще чотири, три сажні.

Чи він знає? Жде? Розкрив жадно свою душу?

О, розуміється, жде! Стоїть, таємний, блідий. Жагу-че ловить кожне шарудіння. Стоїть, сатягнувши весь вогонь з минулого й budouчого, запалив факел душі і горить, ждучи. Стоїть повний нелюдською, свої чутлості, повний велетенського, таємного хотіння...

Дозорець раптом зупинився й, озирнувшись до нас, зашепотів:

— Смотріть: ось двері в церкву. Как подам сигнал (я чхну), січас же, пожалуста, у ці двері і сховайтесь за стенкою. Вони не замкнені...

І навіть трошки одчинив і знову зачинив їх. Через двері з стіни суворо й пильно дивився на нас якийсь святий з сивою бородою й ніби говорив:

«Так, так. Самі доляжни понімать»...

— Добре! — прошепотів я.

Ще кілька кроків. Він, мабуть, вже чує нас.

Ох, яке велике таїнство відбудеться зараз!

Боже! яким я маленьким вмиць здався собі з своїм коханням!

З якою побожністю дивився я на неї, на цю, що несе тепер в собі найбільше, найцінніше для його, для того особливого, для того таємно-мертвого — не померши, живущого — не живучи!

Я безвладно почав ступати на шпиньки, одсунувшись трохи вбік од неї, що йшла твердо, напружено, з білим лицем, блискаючи в сірій напівтмі точками очей.

Тихо рипнули двері перегородки. Дзвякнули ключі. В півтмі коридорчика яснів вовчок «покойницької».

— Они немножко... нездорові тепер... — прошепотів дозорець.

Ми не слухали його. Вона стояла позад дозорця, схилившись жадібно до вовчка, і я чув, як часто її дрібно труситось все її тіло.

В покойницькій почувся чогось стогін, злісний, знесиленний, глухий.

Я замер.

Дозорець нарешті одімкнув. Клара оступилася трохи вбік, вся рвучись вперед.

— Так пожалуста ж, как чхну, так ви, зделайте милость, поспішайте, — зашепотів дозорець.

Я чув, як у сні. Клара була вже в камері.

Двері самі з легким рипом причинились і в вовчок я бачив шалку її жовте в кучерях волосся Клари.

— Семеночку!!

Рипнула койка, тупнули ноги.

— Клара?

Спитав якось безсило, ніби з туману, звідкись зда лека.

Шапка її волосся посунулись вперед. Я, йдучи, мав намір чекати її в великому коридорі церкви, але тепер, потягнений якоюсь силою, забув, посунувсь за шалкою її волоссям і застиг у пільмі залороди.

Кларина голова лежала на його плечі, рука на другому і все тіло здригувалось в риданнях. Шапка валялась долі.

А просто на мене дивилось його лице, страшне, сіре, з темними тінням від кутків очей до вух, з шиєю обскубленої курки. Фосфоричні очі дивились... дивились не нависно, диго з мукою.

— О-ох! — повів він помалу головою у один бік, потім в другий і замлюндив очі.

— Ох, підожди!

Простягнув руку кудись убік. І зараз же підніс до рота шклянку з чимсь бурим, набрав з неї в рот і, знов заплющивши очі, перекинув голову на ліве плече й застиг.

А з правого плеча підводилась її голова, з диким здивованням дивилися очі, впивалися, ширлились жахом, дивувашням.

— Семене!... Семене!! — дико скрикнула вона, хапаючи за плече.

Він скося, папів розплющивши очі, глянув на неї, виплюнув з рота щось буре й безсило промовив:

— Я збожевولیю сьогодні... Другі сутки болить зуб... Я розібю собі голову... Ох-ох!! — страшно скрикнув він, хапаючись за голову.

Потім скажено схопив себе за губу й несамовито шарпнув раз, другий, вліво. З рота вилітав рев, грубний, дикий, горловий.

— Семеночку!... Семеночку!... — шепотіла вона, ловлячи його руку. І дріжала вся.

Раптом стих. Зітхнув. Пильно глянув на неї, ніби візнав і жагуче, жадно обняв, схопив, злився, зашепотів щось недоладне, ридаюче, похалливе. Мені видно було його потилицю, а з-за неї її очі; вони дивились злякано, здивовано; болісно приглушені чимсь несподівано незрозумілим і безмежно болючим.

І вмент він одірвався, одвернувся й знов підніс шклянку до рота. Набрал, схилив голову на ліве плече й, заплющивши очі, застиг. Мертве, страшне лице в рамці вовчка...

Вона ж стояла сама, покинута, біла, в широкому пальто, з жахливим здивованням. Стояла мертво і не сміла торкнутись його, не сміла взяти його від того маленького, гидкого, що реготало з нас і глузувало тут перед лицем Смерти й Любови.

— Семеночку, — ледве прошепотіла, несміло, скорбно.

Безсило розплющив очі, виплюнув буре й, здавивши ружками виски, захитав головою. І страшно між рук ви-вирав його тупий, придавлений ніс і мертво-заплющені очі.

— Ох-ох!... Я розібю собі голову... Я розібю!...

Вона гнівно стріпонулась. Гнівни схопила його руку, одірвала від лица, повернула до себе і... збезсиліла перед його мертвим, чужим, змученим поглядом.

— Семеночку!... Любий... Я ж не маю часу... Сьогодні ж... Сьогодні в останнє... В останнє... Ти чуєш?...

— Я чую... Я чую... Ох, чую, будь ти проклят!! Трянди проклят!!... Я чую...

Він схопивсь за голову й забігав. Потім став, налив повен рот із шклянки, виплюнув і дико озирнувся.

— Клара!...

Хотів щось сказати, попросити, але впав додолу й, перериваючи ридання якимсь ревом, почав стукати лобом об підлогу.

— Божє! Семеночку!!

Вона піднімала його, тягнула, цілувала. Він обнімав її ноги й бивсь головою об землю.

І помалу затих, підвівся. Лоб і кінчик носа чорніли порохом, а очі були мокрі й на підборіддю блищала слізна, звисаючи бурюю, тягучою павутиною на груди.

Хтось дуже шарпав мене за плече. Я озирнувся. Якесь знайоме лице... злісне й злякане шепотіння.

— Спійште?... Чхаю, чхаю... Січас тікайте... Пропав я!... Я вас прошю... Барнишня!... Пожалуйте. Ніззя больше... Я вас прошю... Ну, так ніззя ж...

Я не бачив, як вони розійшлись. Дозорець вивів її рівну, пряму, ніби пропизану током жахливого здивовання, з дикими очима.

Вчора його повісили.

Казає дозорець, що вивели з камери з пов'язаною щогою і пляшкою лікарства в руці.

І тепер десь лежить в мерзлій землі, з синєю смугою на шії, з видавленим язиком і з пляшкою в руці.

І з диким жахом дивляться згори на землю зорі.

* * *

...«І в безмежне, всевладне море любови моєї я прийму твої страждання... Що є дужче за кохання?»

* * *

Я ридаю.

РАБІНІ СПРАВЖНЬОГО.

Ми страшенно і довго змагались. Одні, яких обиди-ла Дійсність, доводили, що єдине цінне в життю — це Ілюзія, сон, уникання реального, що Дійсність — це бруд і страждання. Другі, які опеклись на Ілюзії, з піною у рота кляли всякі сні, блуди, мрії, всякий чад, який лише дурманить голову і збиває людину з пантелику.

Доходило вже до лайки.

В куточку сидів один добродій з сумовитими ласка-вими очима і весь час мовчав. Коли дебати дійшли вже до того, що ніхто нікого не розумів, добродій попрохав собі слова. Він якось так це зробив, що всі затихли й очікуючи дивились на його. Він з тихою посмішкою озир-нув усіх і сказав:

— А не думаєте ви, панове, що Дійсність і Ілюзія не так то вже й важні? Та? Може б ви згодилися ви-слухати два епізоди з мого життя? Вони б вам, здається мені, показали, що єсть щось таке, чому Дійсність і Іл-люзія тільки служать... Хотите вислухати?

— Просимо! Просимо! — охоче залунали голоси. Ми вже зтомились від суперечки й раді були спочинуть від власного крику.

Добродій з сумовитими очима помовчав і почав:

— Ну, так слухайте.

Перший епізод трапився зо мною років шість-сім то-му назад.

Я жив тоді в однім великім місті. Знаєте, мені здається, що великі міста викликають більше мрійности у людини, ніж село, або степ, або й саме море. Море та степ викликають настрої, а мрійність — фантазія родиться тільки в великих городах. Це поети набрехали на городи, що вони вбивають фантазію. Неправда. Коли бачиш, як повз тебе проходить що дня сила ріжних облич, а кожне обличча ховає в собі цілі століття, коли чуєш круг себе ріжнотонний гук життя, то найпоганенька фантазія починає ворухитись і по своєму комбінувати все, що бачилось і чулось.

А ще як до того чоловік живе самотою, то й зовсім біда, — комбінації складаються такі кумедні, що який небудь тихенький реаліст з семинарів аж жахнутись може. (Ви помітили, панове, що у нас найбільше жахливий, чистий і ціломудреній народ — з семинарів?)

А я жив зовсім самотою. Правда, товаришів у мене було багато, але... мабуть, самі знаєте, що як більше товаришів, то менше приятелів. Особливо самотним почував я себе вечерами. Вечерами ж і фантазія моя особливо розходилась.

І, знаєте, до чого, з рештою, розійшлась вона? Але... прошу вибачення, панове — коли серед вас є семинари, то хай затулять вуха або, принаймні, зроблять вигляд, що червоніють, бо дуже боюсь, що зроблю їм прикрість своїм оповіданням. Уже?...

Ну, так от до чого розгулялась моя фантазія: з н а й т и ж е н щ и н у. Чекайте, чекайте, панове семинари, не робіть вигляду, що одтуляєте вуха, бо це ще не кінець. Я знаю, і ви шукаєте жінчину, ідеальну, високоморальну, чесну, чисту. Але річ в тому, що я зовсім не чесною, не моральною і не ідеальною шукав, а просто жінчини. Ах, та почекайте-ж! Я знаю, ви мені порадите піти на вулицю

і купити, як іноді в скрутну хвилину й самі, грішним ділом, робите. Тихесенько, мовляв, собі вийти оттак вечерочком на вулицю, бочком так собі пробігти, соромливенько кашлянути, моргнути, трошки поторгуватись, (але не довго, бо помітно), і вся справа.

Ні, і це цього хотілось моїй фантазії. Я ж кажу вам, розійшлась вона до того, що аж самому чудно: їй неодмінно захотілось жінчини, яка б не купувалась і не була моральна. Ну, де ви такої візьмете? Бред, правда? Раз не продається, значить, — моральна. Правда? А коли не моральна, то — продається. А мені як раз хотілось неморальної і непродажної. Просто химера розбещеної фантазії та й годі! Але що ти зробиш, як виникла і мучить? Серед товаришів моїх, правда, були семинари, але, каюсь, я не пішов до їх за порадою і з огидою дивився, як вони торгувались з жінчинами. Купуючи не на одну ніч, а на все життя (що звалось «женитись»), вони ставили умовою бути, перш усього, моральними — се-б-то: все життя горіти жагою тільки одне до одного. На випадок недодержання контракта — платиться неустойка муками сумління і карається осудом усіх семинарів. А семинари, панове, як відомо, страшенно непохитний, невблаганний, чесний народ: раз контракт зроблено, раз тіло твоє запродане, — кінець: є жага, нема — на другого не заглядайся, не бажай і не смій бажати. І цілком слушно, мої панове, цілком слушно й справедливо: на те й контракт, на те й обявляється перед всіма, що от такі-то й такі женяться. Инакше, для чого ж це все? На сміх? Цілком зтожуюсь, панове, з семинарами!

Але мені все таки хотілось мерзлого в Петрівку, хотілось знайти таку жінчину, щоб не продавалась і, почувалючи жагу любовців, без контракту, без примусу, вільно, доброхітно робила зо мною обмін цінностями і не

вважала б цього ні моральним, ні неморальним. Як бачите, бажання просто дике, неможливе; продукт розпутньої, ненормальної фантазії. Ну, де ви візьмете у нас таку жінчину? Нісенітниця.

А тим часом фантазія моя просто не давала мені спокою. Оттакі абсурдні бажання іноді найбільше допікають людині. Я думаю, це й семінари знають, (наприклад, хоч би з того, що мають страшенне бажання весь світ перевести в секту скопців або, принаймні, оддати до їх в семінарію на виховання).

Вечерами я вже просто не міг сидіти дома і завжди виходив на вулицю. Вулиця ввечері — це зовсім щось инше ніж вдень. Вдень вона носить потоки трудової енергії, вдень вона заклопотана, хмура, серйозна; вона грюкотить, лається, спішить. А ввечері, особливо, як виходить на небо блідий від суму місяць, улиця робиться задумливою, латідною й сумовитою, як закохана вперше дівчина. Сміється тихеньким, приглушеним, хвилюючим сміхом, не грюкотить, не лається, а дзвенить піснею, музикою, шепоче щось в тіні темних з-під-низу і срібних зверху дерев. Не знаю, яку я більше люблю, але вулиця ввечері надавала мені тоді ще більш бажання знайти витвір моєї дикої фантазії.

І я невимовно уперто шукав його. Майже під кожную хусточку і капелюшок зазірав: чи не глянуть сміливі, жагучі очі, чи не покличуть, чи не скажуть: «а! ось де ти, а я тебе шукаю так давно»... Мої ж зазірання ріжно приймали. Де-які хіхікали й соромливо одвертались, мовляв, нас треба брати не зразу й обережненько, бо це ж річ така стидка й неморальна, де-які прямо пропонували себе й одверто торгувались, — такі на знак цієї одвертої продажности вимазували щоби в білій кольор, губи в червоний, а брови в чорний. Траплялись і такі, які продавались не на вулиці, а з контрактом. Такі ходили

строго, гордо, а коли я підходив до якоїсь такої і говорив їй «добровечір», то вона так здивовано й ображено озирала всього мене з ніг до голови, ніби я їй сказав не просте вітання, а якусь неможливу й страшну новину, вроді того, наприклад, що всі семінари щезли з лиця землі. Розуміється, я мусів почувати себе осоромленим і бурмотіти вибачення.

Але, вірите, від таких невдач моя фантазія ще більш розпалювалась. Лихо та й годі! Бувало, йду по вулиці, а сам і не пам'ятаю, куди повертати, де зупинитись, чого вийшов, куди йду. Стану, бувало, озирнусь і знов іду. А в голові історії одна за другою, одна чудесніше, дивоглядніше другої, та все з участю небувалої жінчини.

І от один час почав я ходити в один бульварчик на перехресті трьох улиць. Нічого надзвичайного на тому бульварчику не було, але я любив його через те, що повз його ходило багато люду. І затишно було там, — дерева стояли щільно одне біля одного, кудлаті всі, старенькі, спокійні, аллеї рівні, чистенькі.

Раз ввечері моя фантазія розгулялась щось занадто, аж серце билось, замирало, наче я вже знайшов те, що шукав. Бувають такі хвилини, особливо як маєш двадцять літ, неспокійну кров і не вчився семінарських наук.

Я довго сидів в той вечір на бульварчику. Вже публіка майже порозходилась, лави порожні були і блищали під світлом ліхтарів. Один тільки я та дві, три парочки її були в аллеї.

Раптом зправа якось несподівано, немов з-під землі, з'явилась висока, поважна жіноча постать і тихо пройшла повз мене. Я сидів у темному кутку, далеко від ліхтарів і не міг роздивитись обличчя її, але бачив, що постать направила на мене свої очі, уважно й спокійно обвела мене ними й пішла далі. Одягнена була у все чорне; голова замотана в чорний шарф, довге пальто, в руках торбиночка.

Мені страшенно чомусь забилося серце, аж ворухнувся я, аж потягнувся за жінчиною, немов хотів бігти; але тут же спинив себе.

Жінчина пройшла кроків з п'ять і озирнулась. Озирнулась і... — чи мені здалось, чи справді так було — кивнула головою, піби кликала до себе.

Я схопивсь на ноги. Схопивсь і став. Що за чорт? Чи мені привиділось, чи справді, поманила? Очі глибокі, темні, обведені темною смугою, смугою страждання або жаги. Лице бліде, біле, таємне. Вся постать поважна, горда, упевнена.

Ні, я помилився, це мені здалося.

Але я все таки пішов за нею, помалу, хвилюючись, нерішуче, а все таки пішов. Хто знає, може я й не помилився.

І дійсно, вона знов озирнулась. Тепер я виразно бачив: вона озирнулась і, здається, посміхнулась.

Та чи посміхнулась-же? А може тільки так озирнулась, може злякалась мене і, коли підійду, озирне з ніг до голови й ображено здивується?

Я рішив іти за нею оддалік.

Хто вона могла бути? А! яке мені діло до того? У неї глибокі, темні очі, які кличуть мене, кличуть сміливо, просто. Більш мені нічого не треба знати.

Хм! А може вона сміється з мене, думає що я — семинар, збираюсь купити, що не підхожу до неї?

На виході з бульварчика знов озирнулась, подержала на мені погляд і пішла вперед по вулиці.

Ну, тепер ясно, що вона веде до себе. Але, значить, вона та. Значить, це вже вона?!

Сказати вам, що зо мною сталось, коли я виразно поставив перед собою, що це вже вона, — неможливо. Передати ті чуття здивованого захвату, побожності, які раптом пройшли по мені і стали в грудях, ногах, в па-

ючій голові, — неможливо. Я йшов, як в чаду, радісним, ймовірним чаду за нею.

Ось вона завершила в якусь вуличку. На повороті вирнулась — чи йду я. О, ще б я не йшов! Іду, іду!!

Такого щастя, як в той вечір, коли йшов за поважною, високою постаттю жінки в чорному пальто, я дуже мало пережив за своє життя, панове. Дуже мало. Справді.

Йшли ми, може, хвилин п'ятнадцять. В ці п'ятнадцять вилин я пережив стільки, скільки не переживав у п'ятнадцять місяців. Я двадцять раз встиг увияти всю її з іг до голови, всі будучі наші розмови, наш сміх, радісний, ільний, навіть її кімнату, затишну, чисту, з білосніжним іжком, з мрійним ліхтариком під стелею, напівсвітом і темно темними кутками, де на сторожі стоять духи ко- ання.

Перед невеличким будиночком жінчина раптом зунилась, поманила мене головою, на цей раз уже зовсім иразно, і ввійшла в двері, трошки підждавши мене. За ми дверима було темно, а попереду чулась її хода.

Якісь сходи нагору...

Зараз вона вийме ключ, одімкне свою квартиру, про- думить поперед мене і стріне там... в тій кімнаті...

Ключа не виняла, а просто одчинила двері, озирну- ась і пішла. Знов темно... Зупинилась і стала одмикати вері... Клацав ключ і шуміло наше важке дихання... Від ходів, чи...?

— Сюди... — прошепотіла вона, одчинивши двері...

Мабуть, сходи були дуже високі... Я просто зади- ався. Ліхтарик не горів... Де ж вона?... Темно, якийсь удний запах.

— Ну, та й стерва ж ця Дунька! — раптом злісно, рипло вирвалось у когось у п'їтмі.

— Кажин раз, сволочі, лампу мою заберьоть!...

«Хто це?... Що це?... Тут хтось сидів?!»

Заторохтіло сірниками, чиркнуло. Застрибали по стінах незграбні тіні. Передо мною, спиною до мене стояла тільки вона. Я швидко озирнувся. Нікого більше!

— Ну, підожди ж ти, сука, я тібе покажу!... — захрипіло від «неї».

Я захолонув... Щось страшно штовхнуло в голову, в серце... Ні, це не може ж бути!!

— І кажин раз! Мою заберють, а свою покине... Світійо!... Сволоч! О!...

Сірник потас. Застукало скло, чиркнув знов сірник знов застрибали, захитались по стінах тіні, незграбні, дикі, великі.

Потім всі зупинились і заститли на однім місці. Вона розмотала з голови чорний шарф, скинула й недбало повернулася до мене.

Що?!!

Якесь широке, трухляве, намазане білим лице, розиле сканий в пудрі ніс підведені, як у кльовна, брови й очі. Брудновата пасмочка волосся...

Я став весь важкий.

— Ну, мілашка, роздягайсь... Що стоїш?...

І вона, недбало і цинічно обнявши мене, байдуже одійшла од ліжка, швидко роздягаючись.

— Боже! Що ж це?

Я приголомшений дивився крут себе.

Кривий вмивальник... На йому лямпочка з склом заліпленим пригорілим папером... В мисці в брудній воді шкаралупи цибулі, долі ночний горщик... Пара цікавих прусаків... Стіни з якимись безглуздими крикливими картинами. На столі тарілка з недоїденим оселедцем, пляшк від пива, шматочок хліба...

— Що ж ти стоїш? — крикнула вона здивовано.

Я перевів очі на неї. О, Боже! Вона стояла вже в одній сорочці, брудній, подраній на животі, в якихсь пля

ах... Великий живіт випинався і, видно було, як хилився, мов тісто; ноги сіріли і на них синіли сліди від лнучих панчош.

А ляшко? Скривлене, із зсунутою на край брудною душкою, без ковдри, оголене, завжди готове, з слідами професії, убоге, огидливе ложе бідности, куплі й прожку жіночого тіла...

— Ну? скарей же, ціпка, скарей! Некада. Нада ще зок вийти на бульвар...

І вона лягла, велика, незграбна, м'яка, як великий маток тіста. Лягла з нудною діловитістю, з страшною відужістю.

— Ну?? Чого ж ти прийшов? Стоять?

Я шарпнувся, дріжачими руками виняв гаманець і вивинув її карбованця. Вона, підвівшись, здивовано дивилася на мене, а з сорочки вилились і звисли сірі, тістяні суди. Карбованець ушав на живіт і наче вгруз у його.

— Самашедший какойсь! — вражено дивилася на мене, шукаючи рукою монету.

Ноги винесли мене на сходи, на вулицю і зупинились.

Мені хотілось сміятись, божевільно, дико сміятись!

Бліде, таємне лице з скорбними очима... Налудрений є і брови паяца... Мармурова чистота!

Ха-ха-ха-ха-ха!!

Сміх душив мене. Хотілось виривать його шматками грудей і шпурлять ним у цей місяць, у небо, у вікна покійних, послуних; хотілось впасти і битися грудьми, ліхом об землю, щоб повискакували спокійні, послулі і, віженим від жаху волоссям, подивились на Дійсність, а велику товсту бабу Правду з тістяними грудьми і лиєм паяца...

На!!!

Я озирнувся й харкнув їй в лице, в її наглі, жорстокі очі.

Н-на!!!

Я цілком щиро плюнув тоді, панове, в морду Дійсності.

А проходячи повз бульварчик, мало не став на коліна й не поцілував те місце, на якому ясно уявив, що це вона. Хиба, панове, я не мав рації так зробити? Хиба та Іллюзія не дала мені Радости, а Дійсність — Страждання? Хиба я не був щасливий ті п'ятнадцять хвилин? Хиба не реально я почував у себе в грудях захват, побожність, радість? Хиба не все одно, хто прислужився моїй Радости, — Іллюзія чи Дійсність?

Я бачу, де-хто посміхається, — хиба можна рівняти цю стару, брудну бабу-Дійсність до юної, чистої красуні-Мрії? Але позвольте мені, панове, розказати вам другий випадок зо мною, щоб показати, що я їх не рівняю і не маю потреби рівняти.

Ви слухаєте?

Добре.

Другий випадок зо мною трапився років через чотири після першого. Уявіть собі, я не клинув навіть після того своєї фантазії. Правда, на вулицях уже не шукав але до кожної жінки придивлявся всею душею.

І, можете уявити, — знайшов! Як, де, — це зараз не цікаво; одним словом, знайшов і вона стала моїм товаришем, другом, коханою. Звалась вона Ольгою.

Ми прожили з півроку щасливо, так щасливо, як може, семинари й не повірять.

Але один раз на нашій дорозі трапилась одна жевщина, якій я подобався. Вона ні за що не вірила, що жінці без символістичних церемоній можна надовго вдержати біля себе мужчину. І, очевидно, постановила це довести на мені. Людина вона була завзята, з себе гарна і з тим одчаєм, який являється після якогось злочинства над мораллю. Їй, мовляв, було все одно — вс

одно семінари осудили її, людина пропаща отже: не вважай ні-на-що.

І от стала вона провіряти. Певних її бажаних наслідків вона не добилась, а все таки зробила те, що Ольга в один день зникла, лишивши мені записку, що не хоче звязувати мене. Це була для мене така несподіванка, що я в той же день, як з'явилась у мене експериментаторка, вигнав її з такою люттю, що вона навіть виїхала з того міста зовсім.

Я довго шукав Ольгу, але знайти не міг. Партійні справи хутко витягнули мене з того городу; я виїхав в інший, потім опинився в тюрмі, просидів місяців три і вийшов на волю.

Знов почав шукати, але не знаходив. Шукати, правда, дуже і не можна було, бо був дуже гарячий час тоді й партійних робітників не вистарчало для всіх потреб. Все ж я кожную вільну хвилину вживав на те шукання. І от, в той же час стала ходити чутка, що в тих місцях працює за шпика одна жінка, робітниця Феня. Кажали, що вона дуже гарно одягається, заводить з революціонерами амурні інтриги й таким способом випитує та висліжує все, що їй треба.

Я, власне кажучи, спочатку тій чутці жадної віри не давав, вважаючи її за звичайний обяв шпикоманії товаришів. Але потім мусів змінити свою думку.

З де якого часу почав помічати, що за мною вечерами часто ходить якась жінка, — досить струнка, гарно одягнена, з густим воалем на лиці. Мене не зачіпає, навіть робить вигляд, що не зверта ніякої уваги на мою особу, але видно, що знає кожний мій крок.

Я почав задумуватись і, навіть, вірити в існування Фені. Це було дуже неприємно. Став я стежити за нею, — чого вона, власне, хоче від мене. З тюрми я вийшов недавно, особливого нічого не зробив ще. Хоче по мені

добратись до більш цікавого осередку? Мабуть. Але чому ж не знайомиться зо мною? Чекає з мого боку перших заходів?

Хитро, але занадто вже. Знайомитись мені не було жадного бажання. Я рішив пожити якийсь час тихо, ухилившись од всякої партійної роботи і дати їй змогу переконатися, що від мене вона рішуче нічого не здобуде.

Одсунувся і став жити тихенько. Майже ні з ким з товаришів не бачився, навіть найближчого свого товариша бачив дуже рідко і через те дуже таки нудгував.

Але Феня все таки не одставала й раз у раз з'являлась на тих же місцях. Це мене почало дратувати.

«А, будь ти проклята!» — раз страшенно розсердився я і рішив плонуту та переїхати в друге місто, перемінивши паспорта, перекрасившись і, взагалі, набувши вигляд цілком іншої людини.

Це мені остільки добре пощастило, що навіть Петро, мій найближчий приятель, не впізнав мене, поки я сам не признався до його.

З його ж допомогою я втік з того города і, оселившись у другому, зараз же по саму шию вліз у роботу. Петрові ж доручив шукати Ольгу і, як тільки виявиться хоч якийсь слід її — дати мені зараз же знати. Петро гаряче пообіцяв.

В новій організації і взагалі у всім городі мене ніхто не знав раніше і, навіть, товариші думали, що я живу по своєму власному пашпорту і, дійсно, звуся Іваном Березовським. Я дуже радий був тому.

І от, уявіть ви собі: місяців через два я якось озиралось, ідучи по вулиці, і бачу, як в чийсь ворота хутко ховається жіноча постать страшенно похожа на Феню! Мене так і клинуло в холод. Це — вже не спроста! (А роботу в цій організації я взяв таку, що менче каторги й не жди.)

«Ах, ти ж подла морда! Ну? Знайшла таки!» думав І страх і лють мене взяли. Ну, що його робити? Раз на мене таким знайшла, то сховатись мені вже неважливо. Що робити?

Не пішов я вже й по справі своїй, вернувся додому, і зі сязу. В квартирі повно «матеріялу», — «чистить» і берись.

Знає вона, де я живу, чи ні? Давно вже слідкує, чи тільки сьогодні напала на мене?

Як дізналась вона, що я тут? Як впізнала? Від ко-го? Сама чи хтось сказав?

Розуміється, на всі ці питання одповісти я не міг.

Нудьга мене взяла, страшенна нудьга. Днів два я куди не виходив, а товаришів словістив, щоб до мене не заходили і мене не ждали якийсь час, — небезпечно, вб'ють.

І все хожу по своїх двох кімнатах та думаю. І, нашіт, придумав. Одяглася, поклав браунінг в кишеню і пішов на вулицю.

Феня вже ходила проти дому де я жив, на другім отуарі. Вона була в иншій убранні, але я зразу впізнав. Я просто став прямувати на неї.

Але вона, помітивши це, спокійно, не хапаючись, наскінчивши прогульку, підійшла до візника, сіла на його, і ось сказала і поїхала, промайнувши під самим носом у мене. Маєте!

Я скажено здавив рукою револьвер в кишені, сціпив зуби і вернувся додому.

Що робити?

Ще більша нудьга обхопила мене. Тікати знову. Яка радість? Що допоможе? Єдиний рятунок — убити її. Запам'ятитись, завести куди небудь і вбити в той же вечір.

Але як це зробити? Вона, видно, має це на увазі, і вже тікає.

Звернутись за поміччю до товаришів? Але чи маю право втягувати їх в цю справу? Коли вона прослідил мене, то значить, і товаришів проследила, значить і буде берегтись, значить, і вони нічого не допоможуть. А якщо не проследила якого, то хіба я знаю якого? Хіба я знаю, чи не заберуть його, як тільки він підійде до неї?

Та й коли це зробити? Може в цю вже ніч прийду за мною?

Боронитись чи здаватись без бою?

Всю ніч я не спав і ждав «гостей». Задзеленчить дзвоник до дворника, я схоплюсь, замираючи, слухаю і жду Ні, не до мене.

Знов лежу, не сплю і слухаю.

Так всю ніч.

Вранці я рішив звернутись до товаришів. Але напившись чаю, заспокоївшись трохи, знову лишив цю гадку. Над вечір не витримав, схопив пальто і хотів бігти, але знову роздумав і зостався. А, може все це тільки здається мені? Може ніякої Фені тут немає?

Памятаю, я був як божевільний. Злість, нудьга, люти душили мене. Голова від безсонних ночей горіла.

— «Ех! — памятаю, вибухла в мені постанова. Що буде, то буде. Так далі неможливо. Стріну на вулиці, там же вбиваю. Годі!»

Схопив капелюх, пальто, браунінг і вискочив на вулицю.

Її не було. Пройшов квартал, другий, озирнувся, бернувся, знов пішов уперед, — нема.

Став дихать трохи спокійніше.

«Може справді все нісенітниця?»

Навіть соромно трохи стало.

Коли — зирк! попереду, в воротах якогось великого будинку, виткнувся кравчок її капелюха. Памятаю, в мені страшно замерло серце. Але я навмисне одвернувся

зробив найбайдужісінький вигляд і тою ж ходою пройшов повз ворота, не дивлячись навіть у них. Був як раз невеличкий дощик, я підняв комір пальто і пішов далі, не озираячись і не хашаючись.

Вечір темний був, прохожі спішили додому і де далі ставало їх менше та менше. Я все йшов, не озираячись і не знаючи, чи йде вона за мною, чи ні.

Може передала другому шпикові і той під виглядом хоч би того добродія з парасолем і йде оце?

На розі одної вулиці, ніби спіткнувшись, я хутко глянув назад. Далеко виднілась на мокрім тротуарі жіноча постать.

Але чи вона?

Я хутко завернув за ріг, перебіг улицю і сховався в якийсь двір, виглядаючи на вулицю в щілину фіртки.

Довго ждав і вже хотів виходити, коли на тім самім розі з'явилась вона і стала пильно озиратись.

«Ага! — злорадісно думав я. — Шукай, шукай, серце, ось зараз ти знайдеш щось!»

Жінка рішуче повернула вліво, в ту саму вуличку, де сховався я, і хутко пішла по другім боці.

Я почав хвилюватись: що робити? Вийти, піти за нею і вистрілом в спину убити її? А як вона помітить і сховається, або підніме крик і не допустить до себе та ще й арештує?

Чи зробити вигляд, що не помітив її, іти по другім боці, не озиратись і завести в якусь безлюдну вулицю, потім зразу, несподівано обернутись до неї, підбігти і тоді?

Я рішився на останнє.

Говорю ж вам, я був майже божевільний від всього того.

Я швидко вийшов з двору, знов підняв комір пальто і, як людина, що кудись спішить, заклопотана справами і цілком заглиблена тільки в них, пішов за Феньою.

Вона йшла прудко й часто озиралась. Спочатку, мабуть, не помічала мене, але, коли я наблизився вже дуже близько, раптом зупинилась і нерішуче, видно, гляділа на мене. Але я пройшов, не повертаючи голови, не подаючи ніякого знаку, що мене щось цікавить, нахилив низько голову, немов пірнув весь у свої міркування.

Скоса подивляючись все таки на неї, я бачив, як вона помалу, ніби не довіряючи мені, обережно рушила за мною.

Плян удався!

Я ще з більшим заклопотанням засунув руки в кишені і йшов так само вперед, не озируючись, і ні на що не звертаючи уваги. Вуличка була маленька, з одноповерховими будиночками, немощена, брудна. Прохожих майже зовсім не було, лихтарі стояли один від одного так далеко, що в просторі між ними було зовсім темно. В одному з таких просторів я намислив покінчити з нею. Спочатку ледве позбавить ходи, потім поправити що небудь коло черевика, далі зразу повернутись і побігти прямо на неї.

Серце мені билось де далі то дужче, але рука, пам'ятаю, почувалась твердою, залізною, непохитною.

Один раз я знов спіткнувся, щоб подивитись чи йде вона.

Ішла!

«Так, так, голубко, йди, йди!»

Я став іти тихше. На вулиці ні душі не було. Десь гавкала собачка. Накралав дощик. Потягнувся довгий тинь чийогось саду.

«Це добре, — думав я, — з цього боку, значить, безпечно».

З її боку були будиночки, але ставні так щільно за-туляли вікна, що хатки здавались вимерлими й безлюдними.

Я зупинився, нагнувся і став ніби завязувать шнурок коло черевика. А сам з-під низу пильно дивився назад. Вона йшла не зупиняючись і була недалеко від мене. Очевидячки була певна, що я не впізнав її і не думаю про неї.

Завязавши шнурок, я пішов знов уперед.

Але не довго йшов. Щось ніби штовхало мене, шарпало за серце, серце замірало, весь я хвилювався.

І раптом, немов з чужої чиеїсь волі, зразу повернувся і хутко пішов назад.

Жінка не зупинилась, але мені здалося, ніби припинила трохи ходи. Я перебіг уличку і попростував прямо на неї. Вона зупинилась, потім повернулась і хотіла бігти назад.

— Сті-ій!! — закричав я несамовито.

Крик був такий дикий і чужий мені самому, що пам'ятаю, аж я злякався.

Жінка зразу стала й повернулась до мене.

Я витяг револьвер і біг на неї.

Ось зовсім близько. Жде.

«Стрілять, чи ще ближче?» — мигнула думка.

І — я підняв уже руку, коли жінка раптом здригнулась, жахнулась, крикнула і знайомий, зляканий голос так і вдарив мене по нервах:

— Грицю! Чекай!!

Я аж кинувсь назад: що таке?! Хто це? Як??

Жінка підбігла до мене, судорожно обняла і тут же, на вулиці, стала жагуче, нервово цілувати мене в очі, щоки, в комір пальто.

— Оля?? — врешті зміг я заревти.

Це була Ольга.

Говорити, панове, про мою радість, я, розуміється, не берусь, можете самі собі уявити. Скажу тільки, що вона висліжувала мене весь час, як розійшлись ми, бажаючи знати, як я живу і чи люблю яку иншу. У всьому їй допомагав Петро.

Одже — Феня і весь тяжкий, гідкий кошмар — була тільки Іллюзія. З щирою огидою й гнівом я в той же вечір плюнув їй у пику, а Дійсність од всеї душі обняв і розцілював.

Таким чином, мої панове, звідси виходить така мораль: єсть щось більше і за Дійсність і за Іллюзію, щось єдино-справжнє, чому служить все. І на мою думку, панове, зветься воно Чуттям життя. І коли Іллюзія чи Дійсність служать йому погано, ми лаєм та плюєм на них; і від всеї душі вітаєм та цілуєм, коли догочають. Одже слава всьому, що на радість Життю і ганьба поганим слугам його, як би вони ні звались, — чи мрія, чи калюша!

Добродій замовк. Після того піднялась ще більша суперечка, але він хутко десь зник.

ЗАПИСНА КНИЖКА.

(Оповідання.)

Тікати було вже нікуди: поперед нас слалось рівне безкрає поле, а позаду з села гналась ціла юрба люду. Опереду всіх біг стражник і кричав:

— Ге-ей! А ну, гей там! Підожди!

І вимахував над головою в себе рукою так, ніби по-няв волів.

— Зупиняємось? — безнадійно спитав мене Антип.

— Зупиняємось.

Ми зупинились. Антип вирвав стеблину жита і, посуючи її, дивився до села на погоню. І погляд йому був шурий та блискучий, як промінь сонця з-під чорної на-слої хмари.

— «В кальшні?» — посміхнувсь я до його.

Власне кажучи, смішного в нашій становищі було ма-ло. Найменше, що з нами могло статись, це те, що нас об'ють, зв'яжуть, і поволочать в повітову тюрму.

Антип теж похмуро посміхнувся.

— Бач, я казав, що треба з вечера виходити з села.

— Де твої проклямації? — живо перебив він — хо-щій в жито! Швидче! Сядем обидва, ніби стомились...

Ми помалу сіли під житом. Я витяг з-за пазухи пак проклямації, які zostались у нас ще на одно село, і, не двертаючись од жита, вирив руками ямку, поклав туди пак і засипав землею. Наверх натрусив трави.

— Так... — скося озирнувши мою роботу, промовив Антип.

Погоня наближалась.

Поранкове сонце стояло над церквою і ще не встигло випарити усю росу, і вона, як слюзи дитини, яка тільки що плакала, невинно й зворушливо блищала в траві. Прощай, росе!

Потім я підвів голову. Погоня вже недалечко була, але бігла тихше. То підійдуть, то знов побіжать. Стражник одною рукою придержує шаблю, а другою широко махає то взад то вперед, немов одбивається від когось позаду. Іноді озиравсь і щось казав дядькові, який біг за раз же за ним. Трохи оддалік бігли ще люди, а коло і купа дівчорі.

Антип похмуро кусав стеблину і чудно бігав очима навкруги, немов чогось шукав.

А я нічого вже не шукав. Чого там дурно тратити сили, пускайся на дно та й усе.

Ось зовсім близько. У стражника руденька борідка, очі напружено, гостро втоплені в нас. На грудях, у такій підстрибує шнурок від револьверу. Лице червоне, задихане.

Раптом Антип стріпнувся, повернувся до мене й швидко зашепотів:

— Слухай: я хочу спробувати одну штуку. Старайся робити як я. Чуєш? Я хочу...

Але докінчити не встиг. Перед нами вже стояв стражник і, трудно дихаючи, розглядав нас. З-за плеча його виглядало злякано-зацікавлене лице дядька.

— Ну, вставайте! Ходім! — суворо хитнув головою стражник.

Я не рушився, ждучи, що робитиме Антип.

Цей помалу підвівся, став на свої довгі, тонкі ноги почав мовчки розглядати стражника. Пильно, серйозно з виразом поважності. На лиці ніякого замішання, хв

лювання. Нарешті, зупинившись на лиці злегка здивованого поліціянта, спитав:

— Ты — чин сельской поліції, голубчик? Неправда-ли?

«Чин сельской поліції» ще більш похмурился.

— Ну, то що? Ну, ти, вставай!

Я теж устав.

— Кудаже ты зовешь нас ідти? И зачѣм остановил нас? — спокійно, з цікавістю запитав Антип.

— Зараз побачите! Ну, марш! Данило ставайте збоку. Та глядіть, як що, так ломакою прямо по голові...

У Данила в руках справді була паличка, яку по справедливости инакше й не можна було назвати. Він став коло мене і, косо позираючи, наготовив свою зброю. Почувалось, що людина на своїм віку не бувала часто в таким становищі. Взагалі, Данило абсолютно нічого страшного з себе не уявляв. Мав собі великий ніс, але він був задертий догори, ніби весь час зазирає до своїх товаришів, кругленьких карих оченят. Борода скуйдовчена, губи злегка одвислі. Вчувалось, що людина ця, коли її про щось запитати, наперед трохи подумає, потім спитає: «Як кажете?», а тоді вже одповість нам щось таке, про що ви самі давно знаєте. Але ломаку держав серйозно й уважно.

— Ну, рушай! — шаршнув стражник за рукав Антипа.

Антип зробив строге лице.

— Позволь, милый человек, так нельзя... Как чин поліції, ты должен объяснить людям, почему останавливаешь их. Это — во первых. Далѣ: Исполняя отвѣтственную обязанность охранения порядка и тишины и при том, будучи э... э... конфиденціально приставлен к исполнению существующих законов Россійской Имперіи, ты должен не нарушать оныя а, наоборот, поощрять и подавать примѣр. Понял?

І Антип навіть витягнув перед своїм довгим блідим носом палець і хитнув повчаюче головою.

Лице Данила стало виявляти наплив, очевидно, несподіваних переживань. Очі йому поширились і забігали то на нас, то на стражника. Губи ще більш одвисли.

Але я був також здивований: при наших мужицьких штанях, свитках, чоботях і т. и. російська мова як раз було те, що могло нас цілком затокмачить у «кальошу».

На стражника це, дійсно, зробило відповідне враження. Він озирнув нас, потім хитнув до Антипа головою й коротко сказав:

— Покажи пашпорт!

Я понуро стис губи й одвернувся. З цього йому й треба було почати.

— Паспорт? Вот это — правильный твой вопрос, — похвалив Антип. — Да... так именно слѣдовало и начать. Но без грубостей, вѣжливо, строго. Да... Но тебѣ мы все таки не покажем... Тебѣ нельзя. Исправнику, становому еще можна, но нижніе чины не могут смотрѣть...

Тим часом надбігла друга частина погоні: дядьки і дітвора. Дітвора зараз же поховалась за ноги дядьків і визирала з-за них, як з-за дерев.

Дядьки шепотілись і поглядали на нас. Всі сопли від швидкої ходи.

— Ну, када так, так марш! Нічого тут! — хитнув рішуче стражник головою. — Рушайте, Данило!

— Подожди, не торопись... — поважно простягнув руку до Данила Антип і повернувся до стражника:

— Еще раз спрашиваю: по какому поводу ты позволяешь себѣ останавливать прохожих на дорогѣ?

— Семенов! — раптом підняв голову стражник до дядьків. — Это вони?

Серед голів одна посміхнулась, хитнулась і промовля:

— Вони самі... От-той, нижчий, кидав до мене, а видний у церкву...

— Что «кидав»? — здивовано спитав Антип.

Я теж непорозуміло дививсь навкруги.

— Уже забули? — добродушно посміхнулась голова Семенюка. — Бамежечки... Зкрасними печатями... Проклямації...

Всі гостро дивились на нас.

Але як би ці дядьки разом з стражником раптом повернулись в Китайську депутацію, що нас закликала б до царство до їх, — на лиці Антипа не виявилось би нічого більшого здивовання, ніж тепер. Ні страху, ні ніяковости, тільки здивовання. Видно, що чоловік всього сподівався, але проклямації...

Він глянув на мене, на стражника, на дядьків. Я теж глянув на його, на стражника, на дядьків.

— Как ты сказал, мужичок? — нарешті вимовив Антип до Семенюкової голови.

— А так, як чув...

— Прокламації??

— А-то-ж...

Антип глянув на мене, я на його.

— Вы что-нибудь понимаете, Ксенофонт Сократович?

Чого йому спало на думку так історично прозвати мене, я не мав часу ні думати, ні дивуватись, але стиснув плечима і промовив:

— Ничого не понимаю... Диоген Эмпедоклович!

— Странно... Очень странно... Так, значит, в вашей деревнѣ эту ночь были разбросаны прокламації?

Стражник пильно дививсь на його. Але Антипові ніколи було займатись переглядуванням з якимсь там стражником.

— Отвѣчай же, когда тебя спрашивают? — нетерпляче й строго крикнув він.

— Та ти што кричиш? Диви, сволоч. Лазить тут, представляє всякі манери та ще й... Ступай січас! Данило тягнїть того!

Данило несміло взяв мене за руку. Я строго глянув на його і він пустив її.

Стражник чогось почував себе страшенно розсерженим, навіть ображеним. Але Антип мовчки строго дививсь на його і не рушавсь. Потім помалу повернувся до здивованих голів дядьків і, найшовши гостреньке, добродушно-іронічне лице Семенюка, уважно й строго спитав:

— И ты, значит, утверждаешь, что мы разбрасывали прокламації?

— Атож... Утверждаю... — насмішкувато хитнув Семенюк головою.

— Своими глазами видѣл?

— Своїми. Не позиченими.

Говорив він упевнено, але на нас чекаюче-пильно дивилось де кілька пар серйозних очей.

— Хорошо. Твоя фамилія — Семенюк? Ксенофонт Сократович, — поважно й строго повернувся до мене Антип, — запомните: вот этот крестьянин с пепельной бородкой и... — він знов пильно озирнув Семенюка — и сѣрыми глазами называется — Семенюком.

— Слушаю, Диоген Эмпедоклович.

— Ну, то що буде? — посміхнувся Семенюк, але по лиці йому пробігло щось трівожне. Він глянув на стражника, на Данила, на нас.

— То будет, — різко й строго повернувся до його Антип, — что бывает тѣм, кто дает фальшивыя показанія Ты этим отвлекаешь начальство от настоящих преступников. Ты — укрываешь их! Понял? Ну, идем в деревню

Більше обяснятись він не хотів. Справа виявлялася настільки серйозною, що він мусів поспішати в село.

Він пішов. Потім несподівано повернувся до стражника й сказав:

— Ты хоть и груб, но службу свою исполняешь хорошо. Молодчина... Ксенофонт Сократович, у вас есть папиросы?

Я винав цигарки, ми зупинились і закурили.

Погоня наша переглядалась. Стражник пильно й тохмуρο позирав на нас. Похвалу Антипову він вислухав мовчки, не посміхаючись, тільки скоса подивляючись то та мене то на Антипа.

Власне кажучи, я стільки-ж розумів тепер Антипа, як і вся погоня. Хиба що одні хлопчики ні в чому не сумнівались і твердо були переконані, що спіймано щось страшне. Тому радісно бігли поперед нас, підтягували на швидку штанці і кричали:

— Піймали! Піймали!

Йшли всі мовчки. Часом Антип повертав до мене своє виточене, сухувате лице з блідим носом і говорив що небудь заллутане, де часто попадалось імя губернатора або поліцейстера. Говорив заклопотано, щось міркуючи про їх, турбуючись, що не зможе сповістити їх про щось.

Сторожа наша прислухалась до наших слів і Семєнюк шептався з дядьками, йдучи позаду.

Степ хвилями біг до краю неба і тихо шелестів зеленосивим колосом. Часом поважно й ліниво, ледве ріжучи повітря, пропливав над нами ворон і зникав у блідо-синій долині. На нас не звертав ніякої уваги, — мало чого люди між собою не виробляють, у його своя мета. Я довго проважав його очима.

В селі нас ждали. Біля воріт, на порогах хат, на перелазях стирчали людські голови і, не зводячи очей, повертались за нами. Часом перегукувались з погонєю і робили де-які уваги, які торкались більше деталей нашого арешту, ніж провини.

Так, наприклад, один дядько з вилами в руках пильно обдивився нас, потім заклопотано звернувся до Данила і спитав:

— А сіль є?

Данило й я подивились на його. У Данила очі стали кругліші.

— Яка сіль?

— А на хвіст сипать...

Стражникові не подобались його питання.

— Одойді воп! — сердито крикнув.

Дядько зупинився, пропустив нас, підморгнув заднім на стражника і не пішов далі.

Мені він подобався. Подобалось, як він поглядав на нас. Правду кажучи, такі погляди попадались частенько. Але стражник чогось почав хвилюватись, якимось підривнявся і, коли Антип зупинився, щоб поправити щось коло чобота, сердито, роздратовано закричав:

— Ну, скарей там!... Довольно манери приставлять!...

Антип підвівсь, мовчки здивовано подививсь йому в лице, потім тихо й повчаюче промовив:

— Это чин полиції так позволяет себѣ? Нельзя. Нельзя так.

— Ну, базікай там! Іди, говорю! — чогось надзвичайно злісно крикнув стражник. — Тоже в разговорі ще... От я тобі покажу разговорі...

І додав таку лайку, від якої Антип моментально зупинився, подививсь на стражника, потім повернувся до мене й коротко спитав:

— Слыхали?

— Слыхал... — буркнув я.

Антип більше нічого не сказав. Рішуче й строго попрямував далі. Лице виявляло непохитність.

Але я йшов, похиливши голову. Мене брала досада: ішов би вже мовчки, ні, треба ще на сміх себе виставляти.

У волості нас теж уже ждали: з вікон виставлялись голови, а коло дверей ганку товпилась ціла юрба люду. Всі вони, розступившись, дивились прямо нам в лице і де-хто хмуρο мовчав, де-хто посміхався, більшість же голосно і з страхом цікавилась пійманими «жуликами».

Ввели в «присутствіе». Там уже теж був народ.

— Ну, есть! Споймали! — хмуρο проговорив стражник. — Давайте, старосто, понятих, нада січас їх до справника.

Коло столу стояв невеличкий дядько з кострубатою головою і рідко розставленими очима. Плохенький піджачок, ситцева сорочка під жилеткою, вигляд заклопотаности, забитости. Так і уявляється, що прийде цей дядько додому, а дома лазить голодна, писклива дівора. чіпляється за чоботи, канючить, жінка лається, а коло порога стоїть уже соцький і кличе «до начальства». Через що його вибрано на старосту, — невідомо.

— Так оце ті?... Ага... — бігаючим поглядом озирнув нас цей староста. — Ну, так що ж?... Як понятих, то й понятих... А ну, хто за понятих? — задер він голову до юрби.

Але тут вмішався Антип. Він ступив трохи вперед і ввічливо, але спокійно й навіть строго звернувся до старости:

— Подожди немного... значит, ты староста?

Староста здивовано глянув на його.

— Ну, я... Та що?

— Хорошо. Пока ничего. Значит, это ты оддал приказаніе задержатъ нас на дорогѣ?

Тон був такий, що мимоволі староста одповів:

Ну, хоч би й я, так що?

— Ничего. Продолжайте свое дѣло.

І Антип спокійно замовк.

Староста непорозуміло дививсь на нас.

— Так що ж буде з того, що я? Ну, я, так що?

— Ничего, ничего... — заспокоююче промовив Антип і чудно посміхнувся. — Выбирайте понятых и отсылайте нас к исправнику... Миї тільки нужно было удосто-вѣриться, кто в этом виноват, ты или стражник. Продол-жайте.

І, звернувшись до мене, прошепотів:

— Не стій же таким опудалом. Підгравай. Діло йде.

При цьому вираз лица йому був солідний, спокійний, ніби він діливсь зо мною якимсь важним служебним спо-стереженням.

Я хитнув головою.

Староста й стражник теж щось шепотіли між собою.

— Виноват! — раптом знов звернувся Антип до їх. Вони обоє зараз же озирнулись до його. Юрба тихо шу-шукалась.

— Виноват. Я хочу вас спросить: можете ли вы нам дать точное и ясное представление нашей вины, за ко-торую вы нас арестовали?

Староста не зрозумів.

— Що кажете?

— Я говорю, можете ли вы сказать, за что нас арестовали? Если хотите, отвѣчайте, не хотите, — не нужно. Но предупреждаю, вам же хуже будет, если не отвѣтите. По закону вы обязаны отвѣчать.

Про те, щоб спробувати оправдуватись або дати їм зрозуміти, що вони помилились, він навіть не згадував.

— За що арештували? А за те, що бунтуєте народ. Проклямації підкидаєте людям.

— Свидѣтели есть?

— Та що ви йому базікать там даєте? — раптом за-чувся позаду густий обурений голос. — Він їм баки заби-ває, а вони роти пороззявляли! В мордяку йому, сукнино-му сину, та й уся розправа!

Ми всі озирнулись. В кутку стояв високий, гарний дядько з чорною лишною бородою і сердито насупленими бровами. Одягнений був добре, очевидночки сільський багатій.

Антип ніби не розібрав, звідки йшов голос. Прижмувивши очі, він водив ними по юрбі. Нарешті, наглядівши багатія, аж переїгнув до його голову й з спокійною прозою спитав:

— Это ты, кажется сказал?

Багатій ще більш розсердився.

— А ти на кого це тикаєш? Халамидро! Я тебе як сикну тут, так аж ногами вкриєшся!

— Та бить їх!... Чого там! В мордяку! — зачулись за ним сердиті голоси з юрби.

Антип вирівнявся і, ніби нічого не чуючи, строго коротко кинув до багатія:

— Как фамилія?

Ніхто, очевидночки, нічого подібного не ждав.

Всі притихли й стали переглядатись, — хто з усмішкою, а хто з неспокійним непорозумінням.

Але багатій аж почервонів весь.

— Та ти хто такий, що хвамилиї спрашуєш?! Твоя як хвамилия?

Антипове лице ще більш стало холодним, невблаганногрізним.

— Не хочеш сказать? Хорошо. Староста, ты за это отвѣчаешь отдѣльно. Это ты замѣть себѣ... А тепер...

Він помалу, поважно й з таким виглядом, який ясно говорив, що він не хотів, але примушений це зробити, підняв руку, засунув її за пазуху і урочисто, повагом, витяг свою... велику записну книжку, в якій він рахунок своїм видаткам і прибуткам. Так же помалу розгорнув її, витягнув олівець і звернувся до багатія:

— Еще раз спрашиваю: как твоя фамилія?

Як тільки в руках Антипа з'явилась книжка, в присутствіі раптом стало надзвичайно тихо. Посмішок уже не виднілось. Очі всіх, як головки булавок до магниту, повернулись і впились у книжку. Староста то бігав зтурбованим поглядом по присутствіі, то знов зупинявся на книжці. Видно, рішуче був збитий з пантелику. Стражник неспокійно заворушивсь, обсмикнув свою казенну сіру сорочку і взявся рукою за шаблю, ніби хотів стати «смирно».

А багатій з червоного зробився жовтим і очі його були вже не сердиті, а немов злякані, немов знепокоєні.

Всі стояли, як загіпногізовані.

Я зрозумів, що треба кувати залізо, поки гаряче. Враз схопився, озирнувся, підхопив табуретку й підставив Антипові.

— Извольте присѣсть, Діоген Емпедоклович. Может быть чернила подать вам?

— Да-а... Чернила бы лучше...

Я з готовністю кинувсь до столу, схопив з його все і одною рукою подав ручку, а в другій став держать чорнило.

Він помалу умокнув ручку й наготовивсь писати.

— Так не желаетш сказать своей фамилии? — повернувся до багатія. Той ворухнувся, але я не дав йому нічого сказати. Швидко повернувшись до Данила, що стояв біля мене зо зляканими, витріщеними очима й з ломакою, я зробив строге лице й хутко крикнув:

— Как фамилия этого черного? Скоро!

— Клим Сидоренко! — машинально випалив Данило, широко дивлячись на мене.

— Клементій Сидоренко, Діоген Емпедоклович, — угодливо нахилився я до Антипа.

— Ага! Отлично... Хорошо... Кле... мен... тій... Си... до... рен... ко... Хорошо. Как называется это селение?

— Как называется это селение? — строго звернувшись я до стражника.

— Мандриковка, — злегка впривнявсь стражник, напружено слідкуючи за Антиповою рукою.

— Мандриковка, Діоген Эмпедоклович!...

Староста ще більш зтурбувався. Ззаду почалась шумотня. Видно було, як поспішно один за одним дядьки просковзували в двері і юрба ріділа.

— Так, хорошо...

Староста раптом пригладив волосся, прокашлявся й, несміло глянувши на книжку, промовив:

— Ну, хорошо, господа... Позвольте ж спроситьца вас, кто ж вы такіі будете?

Антип не зразу одповів. Устав, вернув мені ручку і, не закриваючи книжки, повернувшись до старости.

— Кто мы такіе, голубчик, мы скажем исправнику. Понял? Исправнику это скажем. Это, кажется, здѣсь Михаил Андреич исправником?... повернувшись він до мене.

— Ах, нѣт, Михаил Андреич в другом уѣздѣ... Да, мой милый, кто мы такіе, ты это скоро узнаешь. Да... Ну-с, мы готовы. Давайте понятых и можно отправляться. Только я просил бы непременно с нами отправить этого господина... как его?... він зазирнув до себе в книжку — этого Сидоренка. И затѣм того, который утверждает, что мы разбрасывали прокламаціи. Как его Мм... Семенюк, кажется! Да, да! Так вот его тоже. Гдѣ он?

Я хутко повернувшись і почав шукать очима Семенюка.

— Гдѣ Семенюк?

Семенюк стояв десь аж у дальному кутку. Всі зараз же розступились, даючи йому дорогу й поглядаючи то на його, то на нас.

— Подойди-ка сюда, Семенюк! — хитнув головою Антип.

— Семенюк, ступай сюда! — крикнув я.

Семенюк несміло виступив, глянув на старосту, на стражника й пробурмотів:

— Чого ж мені їхать? У мене времня нема...

Антип усміхнувся:

— Ничего, голубчик, у нас тоже не было времени а ты задержал нас. Вот расскажешь исправнику, как мы бросали прокламації, а тогда уж увидишь, будет ли у тебя время... Ну, староста, давай понятых, нужно отпавляться, нам некогда. А вы, господа, — звернувь він до юрби — будете свидѣтелями, когда нужно будет. Слышите?

— Так тошно... — почулось з ріжних боків.

В цей час багатій потихеньку по-під стіною пробірався до дверей. Я помітив.

— А ты куда? Сидоренко! — закричав я — куда уходиш?

Антип строго озирнувся:

— Сидоренко? Им'їй в виду, что еще хуже будет, если уйдешь.

Сидоренко хмуро зупинивсь.

— Я роботу дома покинув... — сердито буркнув. — Мені нема чоґо до справника. Моя хата з краю...

— Ничего, ничего... Староста! Понятых!

Староста шепотівся з стражником, видно — радились. Зразу ж покинув і повернувь до нас.

— Що кажете?

— Понятых давай. Мы готовы.

Староста замнявся.

— Та бачите, господа, діло, звісно, таке, що... Наше положеніє тоже, як ізяснить... то, конешно, одно слово сказать... Сказано, примерно, що прокламації. Ну, так такий приказ, що таких людей арештовувать, так прямиа обязаность... одно слово сказать... Семенюк! — раптом сердито повернувь він до Семенюка. — Признавайсь, су-

кин син: цих людей ти бачив? Признавайсь отгуг, січас мені!

Настала тиша.

Антип пробурмотів:

— А ну, что он скажет, нужно записать...

І натотовив книжку.

Семенюк, очевидно, зібрав усі сили, щоб одповісти, але глянуv на книжку й розтервся. Зтурбовано забігав очима навкрузи і знов, як соняшник до сонця, повернуvсь до книжки.

— Ну, говори ж, стерво!

Семенюк безпомічно глянуv на старосту.

— Я бачив... що... Тільки, як темно було, то не розібрав добре... Похожі...

— Умгу! — муркнуv Антип і щось черкнуv у книжці. Семенюк зразу ж замовк, злякано слідкуючи за його рукою.

— Ну, видно, що три рублі хотів заробить!—безапеляційно й похмуро бовкнуv стражник до старости. І стояв з таким виглядом, що, мовляв, сумніву більше нема ніякого.

— Ну, сукин син, підюжди ж ти? — хитнуv староста головою до Семенюка.

— Какіє три рубля? — зацікавлено спитав Антип.

— Та, бачите, такий порядок, що як пійма хто кого з прокламаціями, так тому три рублі. Таке мєропринятіє, одно слово сказать... От он і соблазнився, виходить... А ви самі должно на станцію путь держали?

— Да, мы хотѣли на станцію.

— По своїм ділам чи по службі?

— Это все равно. Ну, так скорѣе, староста, скорѣе, — нам некогда...

Староста знов пригладив волосся, яке від того тільки нахилилось під рукою і потім знов вигиналось, як пружина.

— Ви господа, не сердіця... Хто ви такі, нам незвісно... Ну, видно, що, одно слово сказати, ошибка тут... Тільки ж ми свою службу спольняємо, ви свою...

Він мянув на стражника. Стражник косо дививсь на його, немов піддержував в тяжкій справі.

— Я так думаю, що нада оставить ето дело. А що ми вас задержали, так можна вам дать лошадей до поїзду. Га?

— Хм! — роздумливо, ватаючись підняв брови Антип. — Я не знаю, как с вами быть...

Потім повернувся до мене й запитав:

— Вы как думаете, Ксенофонт Сократович? Оставить или ѣхать к исправнику?

Всі, чекаючи, з хвильованням дивились на нас.

Я зібрав усі свої сили, серйозно, нерішуче одповів:

— Право, я не знаю, как вам будет угодно, Диоген Эмпедоклович.

— Ну, хорошо! — рішуче махнув рукою Антип і повернувся до їх — хорошо. Давайте лошадей. Пусть на этот раз так и будет. Но помните, господа, нужно быть осторожными. Очень осторожными, господа, нужно быть в таких дѣлах.

І помалу, поважно, згорнув книжку й засунув її знов за пазуху.

І як тільки вона зникла, всі зітхнули легче. Оживились, підбадьорились.

Через півгодини коні того самого Сидоренка стояли коло волості, запряжені в новенький, зелений хургон. Колиска застелена була килимком, а на передку сидів парубок. Біля хургона чекала юрба селян, яка поспішно, скинувши шапки, дала нам дорогу.

Прощаючись, я помітив у начальства радісну посмішку, — вони були переконані, що все таки дешево виструтилися з халепи.

А ще через якісь дві-три години ми скромненько сиділи у вагоні, а колеса поїзда поспішно, весело тікали й вибивали:

«От-так-так! От-так-так!»

КУПЛЯ.

Мені було тоді літ... Але що там літ!

Це було в ту добу, коли в грудях так співу багато, що хочеться сліз.

Це було в ту добу, коли небо здається таким низьким та досяжним. Прихилить вам його? — Можна! Ось тільки управитись з тою справою і в мент вам буде небо з зорями, з місяцем, сонцем, з чим хочете.

Можє дракона якогось убити? Дракона з вогневою пащею і сотнями лап? Давайте його сюди! Де той дракон?

Ах, це ж була як раз та пора, коли аж кишить навкруги всякими драконами, коли так легко, так охоче йдеться на бій з ними.

Отож і було це тоді, коли я йшов убивати величезного дракона. Він сидів у мене в душі. Старий був уже, з древніми, волохатими лапами, які страшенно важко було одирати від серця. Так важко, що Іра все частіш стала поглядати на мене й посміхатись.

— Слухайте! — сказала навіть раз — вам це, видно, дуже тяжко... Лишїть... Хтось инший візьметься... А то ще провалите всю справу...

Всяко можна сказати ці слова. Але коли трошки приплющити очі, скривити губи в зневажливу посмішку й недбало одвернутись, то приємно від них, у всякому разі, бути не може.

Та ще коли ці очі з довгими й пухкими, як тирса, війми, коли губи можуть іноді так ласкаво й злегка союмливо усміхнутись, коли ці очі й губи сняться тобі що ючі... Е! чортової душі драконе, давайте його сюди! Давайте сотні, тисячі драконів, хай тільки не кривляться так губи.

І коли на останній, «виконавчій» збірці голова збір-ки запитав:

— Хто на цей пункт? — а Іра одвернулась і пильно стала роздивлятись олеографії на стінах, я прокашлявсь швидко сказав:

— Я!

Я хотів це сказати якомога байдуже і разом з тим твердо, але не встиг викашлятись і вийшло так, ніби мене несподівано хтось спихнув у яму, а я й скрикнув.

Але ніхто не виявив ніякої особливої уваги на мою відповідь, немов це сама звичайна, світова річ, що коли треба підшалити у батьків економію, то за це береться хній син.

Навпаки, обличчя стали ще більш заклопотаними й серйозно-діловитими. Навіть Іра не глянула на мене, тільки одійшла від стіни, сіла на каналі й стала серйозно та трохи дивитись на голову зборів.

Одже «пункти» всі роздані.

Плян наш простий і легкий: ми випускаємо прокля-тацію і від імени організації «Червоного Півня» оголошу-ємо, що поки не будуть виконані всі пункти нашої про-рами (тут же й пункти всі), то вся панська Україна па-латиме од краю до краю. Пани, розуміється, учинять трашенний фронт, наляжуть на уряд, уряд же, безпе-ечно, страшно перелякається і зразу ж піде на уступки.

Плян, безумовно, сміливий, але простий і певний. І треба було бути «вкрай заїденими оппортунізмом», щоб не пристати на його. Іра так і сказала другій половині

нашої організації; яка не погодилась з нами. А не погодившись, розуміється, одколослась од нас.

Ну, це, само собою, не могло спинити нашу половину. Тим паче, що ми мали в руках такі чудові «пункти»! От тільки з економією мого батька виходило трохи складніше. Річ в тім, що він держав цілу зграю черкесів, які день і ніч їздили круг маётку і всі, як один, мали гвинтовки й пагаї.

Певно, що при таких умовах туди треба було послати чоловіка, який би міг добре розібратись і справитись з цими обставинами.

Звичайно, що таким чоловіком був я.

Так, це був я. Але в мені сидів дракон.

В мені сиділо гибель драконів. Я, наприклад, любив мою мамуню. Вона була буржуйка, вважала, що селяне за те бідні, що багато грішать, але я любив її. Це був дракон, я знав, і його треба було вбити без вагання, але коли мамуня приїжджала в город, я навіть пропускав збори «Червоного Півня» і бігав їй в аптеку, в крамниці, до кузін.

І мамуня так лякалась усього. А коли лякалась, то серце їй так билось, що очі ставали великими-великими, напружено-болючими і сама вся робилась такою безпомічною. І завжди тихо й ніби злякано прислухуючись до чогось, говорила:

— Це пройде... Це пройде...

Але я сказав рішуче моє «я».

І темним вечером одним, в призначений час, передягнений у драгу свиту, стару шапку й руді, величезні чоботи, що совгались мені на ногах, я тихо постукав в віконце до Іри.

Уличка уже залющила свої віконниці й, заторнувшись в палісаднички, тихо дрімала.

З-за акацій батюшчиного садка обережно одним оком визирав червоний місяць, такий червоний, ніби він страшенно пнувся, здержував сміх, підглядаючи, й того по червонів увесь.

Рипнули двері ганку. Рипнули подзьобані жовтенькі східці, на яких в пекучий день виступає смола жовтими сльозами.

З середини вікна завішані були плахтами та великими хустками. А на столику, в кутку, у зеленім абажурі, як в китайськiм брилі, горіла лампа. Й Іра від пояса до землі була освітлена, а лице й груди в затінку. Але сердитий вихор з боку лоба все ж видно було. Він так само буйно й нетерпляче стремів до гори, ніби сердивсь, що не пускають його кудись, куди він тягнеться з малих літ. У Іри все ніби стреміло кудись: і лампа з гострим абажуром, і висока купка подушок, і тонкий гнучкий її стан, і кров її, що завжди заливала зпочатку смугляві щоки, а потім гналась хвилею вгору, в лоб і вуха.

— Ви готові, значить? — суворо озирнула з ніг до голови мене.

Була чогось незадоволена, ще більш поривчата і ляконічна.

Я недбало й з сухо-діловитим виглядом усівся на стільці під патретом Богдана Хмельницького й почав говорити.

Одже, значить, вона завтра вранці виїзжає до наших в економію. Вона чула, що Галя заслабла трохи і, як ніжна подруга, постановила провідати її. Там вона не спить. Рішуче, а ні-ні... Пильно слідкує. Як тільки зявляється вогонь, вона в мент всіх будить і всі тікають, куди придумують уже собі там.

Що?... Про це вже говорили?... Нічого... Як то кажуть «сім раз одміряй»... Прінцип дурний, власне кажучи, а иноді... Ну, не важно!

Одже, як все щасливо обійдеться з ними, вона сідає на коня... Ні, це справді не зручно...

Ну-да, вона прийде прямо пішки до того ліска, де вони колись агітували вдвох Омелька Задрипаного... Пам'ятає? Він ще знід лоба неймовірно поглядав на неї... Так от туди...

Там він ждатиме... Коли все добре, він зараз же їде назад.

Вона, звичайно, розуміє, що йому рішуче не ходить тут про всякі там родинні сантименти, але... Йому цілком байдуже, як там справиться з своєю бідою якась панота, хоч би це його власна родина була, але він гадає, що це необхідно для самого діла. Взагалі він дуже просив би, щоб не думали, що якісь родинні мотиви можуть спинити його в тому великому... Він, звичайно, звик до сім'ї, але... І йому тяжко.

— Вам треба вуси наставні почепити! — сердито перебида мене Іра. — Неодмінно. У вас є такі вуса?

— Ні, нема.

— Глупо. Надзвичайно глупо. У вас надзвичайно ідіотські вуса. Ви це знаєте? Вони у вас з ноздер ростуть... От так...

Вона приклала два пальці до ноздер і провела вниз. (У мене, справді таки, були ідіотські вуса.)

— А посередині нічого... Лисина якась... Глупо.

Дійсно, посередині була таки лисина.

— Тип українських вусів... — не твердо сказав я.

— Що? — з здивованою зневагою зиркнула на мене.

— А ну-да... Українські вуса, звичайно, так ростуть... Спочатку на кінцях, а потім посередині. Коли посередині заросте, то на кінцях вони будуть вже довгі...

— Ну? — чудно й строго дивилась мені в лице.

— Що «ну»?

— Ну, так що ж з того?

— Та то, що в мене, значить, будуть гарні вуса... Це нічого, що тепер такі. Це певний знак: як на кінцях раніше починають рости, значить будуть довгі... Та розуміється! Інакше, ви подумайте самі, як би могли бути...

— Значить, у вас чудові вуса?

— Я цього не кажу, але...

— Фу! Які ви дурниці мелете! — раптом сердито встала. — Ну, при чому тут ваші вуса?! «Українські вуса»... Перш усього, ви — шовініст. А потім... Фу, який ви!... Ні! вам рішуче не можна йти на це! Ну, куди ви підете такий? «Вуса»... Господи!

Круто одвернулась і поривчасто одійшла до вікна. Поправила хустку.

— Знаєте що? — вмить повернувшись до мене і пильно озирнула з ніг до голови.

Ох! очі в неї були! великі, тонко зрізані з кінців, темно-сині, як вечірнє небо коло хмари; губи строгі, також зрізані з кінців в тонкі рисочки. Там в кінцях, буває, дрібно-дрібно дріжачи, непокірливо розгоряється такий звінкий, дитячий сміх.

— Ви зараз... Прошу слухати уважно! Ви зараз скинете з себе всю цю ерунду... Чуєте? Роздягнетесь собі дома і ляжете спати. А завтра заявите, що не можете. От все.

Серце холодно занило. Наче взяли та накрили його мокрою ганчіркою, а накривши ще й притиснули.

Мовчки підвівсь я, надів свою шапку і сказав, тихо-тихо сказав:

— До побачення...

Прудко глянула, поривчасто підійшла до мене, здерта з голови мою шапку її шпурнула її на своє ліжко. Шапка впала як раз під подушки. Люба моя шапчинка! Я довго потім губами шукав, яким саме боком вона пригублилась до подушок.)

— Сядьте! Зараз мені сядьте! На цей стілець!... І слухайте... Слухайте: як тільки ви мені чогось злякастесь... чуєте?... як тільки не осилите своїх... своїх... забобонів, кралце не появляйтесь тоді мені... Ух, лучче не показуйтесь на очі!... Я говорю це цілком рішуче. І годі!... Прощу такими жалібними очима не дивитись... От. А тепер ось... ось вам ваша дурна шапка і йдіть. Ідіть моментально. Все... Ну? Ще, може, схочете прощатись? Заплати може? Фу, який ви!...

— Дайте мені вашу руку... — прошепотів я.

Чогось мені голосу бракувало, сам не знаю чому.

— То ще для чого?

— Так...

— Обійдеться без рук... Значить, завтра або після-завтра вночі. У ліску... Ідіть.

— На одну хвилиночку руку...

— Я вам кажу йдіть. Чуєте?

Пішов, чи-то-пак: переставив одну ногу, потім другу, помалу, з усиллям повернув ручку дверей, ніби на ній висів цілий світ і переправив ногу за поріг.

— Чекайте!

В мент причинив двері й озирнувся.

— Ви, той... Ну, чого так дивитесь? Глупо... Ви взяли револьвер?

— Взяв...

— Ну, й добре. Ідіть. Ну, чого? Фу, терпіть не можу, коли так дивитесь. Наче три зуби разом болять...

Низько похилив голову й посунув знову ноги.

В сінях теплий дух васильків і трави. Деся мабуть вінок з васильків на стіні висить.

Ще одні двері, на двір.

— Чекайте, ви не одчините... Тут треба знати. Ну, прошу-прошу... Ну? Не смійте... От. Ідіть.

Нічка тепло та м'яко війнула в лице.

Зачинилися двері. Потім раптом швидко заклацала заціпка і двері знову на половину одчинились. Серце замерло з чеканням.

— Слухайте... Я забула... Скільки верст туди?

— Тридцять.

— Тридцять? Умгу... Як прийду в лісок, дам руку. Чуєте? Як тільки ж прийду!... А тепер забірайтесь... Ідіть!

І двері швидко зачинились, заторохтіла заціпка, затупали й стихли ступні.

Ззаду тихо підбіг вітерець, наче десь піджидав, щоб востався я сам, і щось тихо, лукаво шепнув. Що він любий шепнув, що забилося так мені серце? Щось хвилююче, бадьоре, щось таке шепнув мені, що я враз насунув шапку, загорнувся у свиту, і рішуче-радісно пішов од ганку.

Проїшов вуличку і другу, минув річку, вийшов в степ. Тихо спала річка і крізь сон щось тихо шепотіла осоці. Улички дрімали, тільки де-не-де з якихсь віконниць пробивались смужки світла, мов лукавий з сміхом погляд із приплющених очей.

Спав і степ.

Позад мене стояв місяць. І не був уже червоний, перестав сміятись, тільки ніби був здивований увесь. Ніби вибрався на небо, глянув степом і аж ахнув: ти диви, мовляв, які простори! і не ждав! Й благодушно-радісно сміється і морга серйозно-журним зорям, хмаркам легкодухим, гаям сумовитим та могилам старим і поважним. Всім моргає і сміється. Любий дідуганчик!

— «Гей, зійди, зійди, ясний місяцю,

Як млинове коло,

Ой, вийди, вийди, серце-дівчино...

Ти! Некошпіративно!...

Натовкмачив шапку геть на лоба, підтягнув за вушко чобіт і рішуче діловито заступав. І поперед мене, трошки збоку, ніби скоса та цікаво зазираючи в лице, бігла довга тінь.

На шляху ні душі не було. Геть далеко срібною смугою підгортався під темне небо край землі. І могили з одним темним боком щось таємце сторожили і мовчали.

Степ дрімав.

Та думки мої не дрімали. Хоч і рішуче ступав я, хоч не озирався ні разу, а вони все линули назад; як гриви коней, що біжать уперед, все летіли туди, все линули назад.

— «Ой, вийди, вийди, серце-дівчино,
Поговоримо з тобою»...

І хоч дівчини не було, а серце говорило. Говорило, посміхалось і раптом... холонуло, стискувалось і нило.

Аж зупинявся я. То плакав забитий в глиб душі мій дракон, то плакав дурний, темний дракон, піднімаючи голову; плакав старий і сльози його холодними струмочками котились по серцю, а серце того й стискувалось і нило.

І не знали того ані степ, ні могила.

Не знали й ріденькі, незвезені кіпки селянські. Малюсенькі, несмілі, до землі припалі, як хазяїни їхні, сумно стояли й не знали, куди і чого я йшов, чого плакав дракон.

Часом з них здіймались волохаті нічні птиці й кругло, поважно махаючи крилами, мовчки летіли в сріблясту млу й зникали.

Десь з боку, внизу, диркав деркач. Одноманітно, помірно, немов завзято сидів собі там і пиляв якусь товстелезну дошку. Часом робив павзу, наче брав у рот цигарку, і знов за своє: дир-дир!

Там болото. Там колись зимою в фугу ми блудили. Мамуня хрестила мене, а мені так страшенно спати хотілось. Юхим все кудись одходив од коней і тоді сніжипки, користаючись цим, похапцем лягали на його, темне серед сьього білого, сидіння. І так славно, трошки страшно все руділо круг нас. А як знову сідав він, як зачинали сани килитись, мені ставало млосно...

З мамою припадок станеться неодмінно. Вона так боїться пожежі, до містичного жаху, більше фуги... Ех!!

— «Но ми подні...

Ша! не треба.

Дорога збігала в маленький яроч. Один бік його, де йшов я, був темний, а другий блідий від місяця. Внизу, на дні його, щось темніло й гомоніло ніби.

Спустившись зовсім, я дійсно помітив три фігури біля «кринички розмов». Це була наша криничка, де ми спинялись перед городом, їдучи з канікул, де напувались коні, де мамуня з заплаканими очима обсмикувала мене і Галю й казала нам всякі благання-поради. Потім пізніше ми з Галею самі вже сідали там і розмовляли...

І Галя перелякається... Як би вона знала, що це я... Е, що там!...

— Доброго здоров'я! — напнувши горло, солідним баском промовив я до фігур і потягнув навіть за шапку, як робить це Мусій Передеря з Заднього кутка.

Мені щось пробурмотіли у відповідь.

Не хотілось мені слухати свого дракона, хотілося говорити з людьми, слухати їх, сміятися.

— А куди Бог несе? — ще поважніше запитав я, підходячи ближче.

— Куди приїдемо, туди й несе... — силно сказала одна з фігур, видно приглядаючись до мене. Фігура чоловіча, в картузі перепічкою.

Інші ж дві — жіночі; одна сиділа боком на цямрині, а друга, зігнувшись в кругленьку купку, на камені під коритом.

— Так... Правильно. Спочиваєте?

— Ба танцюємо...

Не дуже привітні. А довгий весь який! Чогось нильно придивлявся до мене. Лице якесь чудне, довге-довге, як астраханський кавун, немов з якоїсь вигадливо-чарівної казки. Білявий, очевидячки; очі невеликі, вузькі.

Жінка на цямрині теж уважно розглядала мене, але не придивлявся до мене. Лице якесь чудне, довге-довге, як диня дубівка.

Розбалакались. Я охоче, й по всій щирости, зараз же розказав їм усе про себе: як служив за дворника у городі, як заслаб, як хазяїн обдурив мене й прогнав без копійки. А оце йду додому, чи не дадуть родичі притулку слабому.

— Та так таки без копійки і йдеш? Га? — немов обмацуючи мене очима, просопів неймовірно «астраханець».

— Та копійок десять може є... — зітхнув я. — А ви хто будете?

Чоловік промовчав і чогось нахилився над криницею. Але жінка, видно, не хотіла бути такою невічливою. Трошки навіть пишаючись ніби, розповіла, що вони всі троє старці. Бідні, убогі, але чесні старці собі. От-то он їхня мати глуха і сліпа, вона сама теж сліпа, а це її брат. Він водить їх. Так і живуть. Живуть, як Бог дає. Не солодкий їхній хліб, але, що ж маеш робити...

Щось на сліпу вона мало похожа була. Але раз людина каже, що сліпа, то вона крапце знає.

Я присів на цямрину, вийняв кисет з тютюном, закурих і підніс поводатарю. Він мовчки взяв, скрутив цигарку, закурих від мене і поклав собі кисет в кишеню.

— Чекай, дядю, — простягнув я руку — кисет мій...

— Як? — підставивши вухо до мене, кудись вгору
лянув поводатар.

— Помилувався, кажу, кісет мій...

— Кісет? Який кісет?

І пихнув цигаркою.

— Та той, що я дав тобі...

— Мені??

Він здивовано подививсь на мене, потім на жінку,
знов на мене.

Бідний парубок, очевидячки, хворий був на пам'ять.
Жінка засміялась. Потім вередливо повела плечима й, за-
зирнувши у криницю, протягнула:

— Ну, Митрохва-а-не... Давай же води, я пити хочу...

Зо мною, очевидячки, вони зовсім покінчили.

Митрохван теж зазирнув, почухав голову і просипів:

— Та я зна-аю... Коли ж далеко чортова вода... Ру-
кою не достанеш... Як би пояс... В тебе нема? — повер-
нувся він до мене.

— Нема.

Я знав, як добути води й без пояса, але мовчав.

— А сто бісів його мамці на припічку! — знов почу-
хавсь Митрохван.

Тоді я мовчки взяв бляшаний чайничок, що стояв на
цямрині, скинув шапку, перекинув ноги у криницю і в
мент щез у ній. За мною наче скрикнула жінка.

Холодно... Вохко... Дірки між камінням були на ста-
рих місцях і розкарячені ноги мої звикло ступали в них,
як по східцях.

Коли я виліз з повним чайником, жінка зразу взяла
його в мене з рук, жадібно припала до цівки й стала
смоктати.

Митрохван же — то на мене поглядав, то зазирає в
криницю.

— Ти диви! — нарешті здивовано хитнув головою.

Жінка зразу-ж одірвала чайник од рота.

— Ата? А що? «Не можна лізти?» Я тобі не казала? Тепер «диви»? От так ти раз-у-раз... Оддай парубкові кісет!

Митрохван одповів цинічним словом і засміявся, але засміявся ніяково, вдаючи це.

— Не віддаси?

— Та йди ти під три чорти! Який кісет?

— Не віддаси, я питаю? Кажки!... Гей, Митрохване, кажу, лучче оддай... Лучче оддай!...

Митрохван повів одним плечом, потім хмикнув, засунув руку в кишеню і ткнув мені кісета.

— На, бери! Щестя яке, кісета не бачив. Схочу. — Это кісетів тобі куплю ще й з льогким тютюном.

— Оттак лучче... А кісети твої ми знаємо...

— Е?

— От тобі й е...

— Диви...

— Ну, не задавайся... Бери краще торби та ходім...

Ми пішли разом. «Мати хоч і була теж сліпа, але йшла не гірше «дочки». Тільки видно ходити їй взагалі важко було. Поки розійшлась, все стогнала за кожним кроком і халалась лівою рукою за мене. Якась роздута вся була, страшна. Взагалі всі троє вони здавались мені якимись вигадливо-казковими істотами. Як би вони раптом поперевертались у якихсь звірят й зачали танцювати передо мною, оттут серед срібного степу, я, здається, не дуже здивований був би.

Митрохван ішов поперед усіх і, довгий, зігнутий, з гострою головою, настирливо щось викликав в мені собою: чи то казку якусь, чи легенду, чи кримінальний роман якийсь. Навіть, памятаю, аж сердивсь я, не можучи виразно згадати.

— Гой! Митрохване!... — раптом зупинилась жінка, придивляючись кудись у бік. —

Митрохван озирнувся.

— А то лишень чи не скирти?

— Мо' й скирти.

— А спати треба?

— Мо' й треба.

— Ну, то звертай... Я хочу спатки.

Митрохван мовчки звернув і пішов на скирти. Очевидячки, він був незадоволений.

Я хотів іти далі сам, але пахуче сіно скирт змануло мене. Лягти, закласти руки за голову і дивитися прямо в лице місяцеві... Чого поспішати? все одно встигну на вечір завтра «туди».

Пішов я з ними.

Вони троє лягли під один бік рогу скрити, а я під другий так, що підвівшись я міг бачити ноги Митрохвана.

Сіно м'яко гріло знизу. Місяць нильно та скорбно дивився в лице. Затиш гомін сусідів.

«Уїк!» — тихо пискнула пташка.

Спати не хотілось.

Щось гойдалось у мене в душі, щось хвилююче, щось курве, щось суворе і ніжне.

Все гойдалось.

Що здійметься догори, серце робиться широким, хоче крикнути, крикнути степом, щоб і зорі засміялись, щоб пішла луна під темне небо й упала там, на східцях, де в пекучий літній день виступають жовті сльози.

А гойднеться вниз, і серце мліє, холод серцем пробігає, думи нишкнуть, мов зігнувшись, пробігають темним яром.

« У ліску дам руку... Тільки як як прийду.»

Не вірять... Не надіється на мене...

Чуєш, любий місяченьку, не вірять вона, не вірять, що я зможу вбити дракона, свого сивого, старенького дракона...

Нічко, ясна нічко, сумом дзвенящая, не вірять Іра, що зможу я взяти і власними руками кинути в полум'я мого старенького дракона... А ти віриш, правда, нічко?

«Ку-ум!» — задзвенів десь над вухом комар, наче торкнув хтось тоненьку струнку.

Змовк. Сів на щоку... Куснув.

Пий, голубчику, пий. Випий з кровю мій біль, мій солодкий, ридаючий біль, і понеси його їй, і скажи тій суворій, зневажливій зморщі між темних брів, ти скажи їй: «розгладься! він може, все він може зробити за припалі, убогії, копи та за ласку твою, недосяжно-бажана. Все він може зробити»...

Вітер сумно гойдався на травинках і травинки журливо хитали голівками.

Високо в небі, в суворім смутку зорі вели мовчазну, віковичну розмову своєю.

«Уїк!» — несміло озвалася пташинка й замовкла.

І, памятаю, сусіди чогось загомоніли; спершу глухо й невиразно, далі я вже виразно чув:

— Та йди к чортам!... Митрохване... Не лізь... Чуєш?

— Ги-и!... Щипається, стерво...

— Митрохване!... А диви... Тю, бий його сила Божа!...

Йй Богу, так укусю за руку, що аж чорти тебе схоплять... Лежи он-там камінем... Та пішов!...

— Тю, дурна! Що ж ти хвидаєшся?

— А ти, що думав? От-так хвицну, що її ногами вкриєшся... Чого лізеці? В комору боявся лізти, а до мене не боїшся... Сміливий! Знаємо таких...

• — Яких?

— От таких самих...

— Та яких?

— «За це тюрма буде»... Ну, як боїшся тюрми, то й не лізть... Піди до тебе в полюбовниці, а ти чим годуватимеш? Сухарями! Подавись ними...

— На ту ніч уже принесу сала...

— Знаємо... Просидиш, як той раз, всю ніч у буряні, га й скажеш, що собаки не пускали...

Митрохван щось тихо бовкнув, потім я побачив його обережно виставлену до мене з-за скирти довгу голову.

Я не рухнувся.

Голова зникла.

Річ видима, що родичі вони вже не такі близькі.

Знов загомоніли, але тихше.

Я й сам би з охотою не слухав їх, як би можна.

Перелізти-ж на друге місце, не зручно було вже.

А вони, мабуть, знов забули про мене.

— Ну? Береш, Ганно? Кажі: береш? — жадно сопів

Митрохван.

— Ні... Як не пять, то й не милься, не побриєшся..

— Та бійся ж Бога: пять рублів! Де ж я тобі їх візьму?

— А де хоч... Ти тоже розумний... Ти думаєш, що мені так і минеться, як Микита визнає, що я пішла до тебе?... Та ні там, ні тут? Ну-ну..

— Та чого ж «ні тут»?

— А того, що хіба ти зугарний на щось? Микита тюрми не боявся...

— І я не боюсь, тільки ж...

— Не боїшся? Ну, от докажи, що не боїшся... А тоді й лізть... А тепер спи... Одчепись...

— Ганно!

— Не вязни...

— Ну, три дам... Чуй?

— Одчепись...

— Ех!..

Очевидно зітхнув. Мабуть ще й почухався.

Довго ще торгувались вони. Він уже брався на ту ніч принести їй сала і чотири рублі, але за курятину не ручився, бо з курми такий галас раз-у-раз виходить, що легко спійматись.

Ганна сонно й сердито стояла на своїому.

А вітер все так само гоїдався на травинках і травинки журливо хитали голівками.

Але місяць уже блідо-кисло посміхався. Я думаю, як би трапилась йому тоді хоч поганенька хмарка, він би навіть з довічного шляху свого звернув би, щоб заткнути нею свої вуха. Але хмари не трапилось, а торг усе тягся.

Ганна мене вже навіть дратувала. Ця ідіотка, у всякому разі, могла би менше мучити парубка і дати спокій людям.

І раптом я піймав себе на якомусь дивному співчутті Митрохванові — якась схожість, рідність протягнулась між нами крізь солому.

Піймав і аж крутнувся на другий бік від гнівного обурення. Ще чого не вигідає ідіотська, знервована фантазія!.. Якісь скоти, напівлюди... Фу ти! чорт надав звязатись з ними!

Нарешті поснули.

Місяць ще вище піднявся і став ще менший та скучний. Комарі надокучливо кусались. Рішуче нічого поетичного не було в їх гунявім гудінні. Бліда пустинність поля гнала холодну нудьгу самоти. Визирала з-за рогу боса нога Митрохвана.

Несміло перебіг по мозку образ Іри. «Дам руку в тіску, як що тільки прийду»... Фу, кат-зна-що! Спати! В цей же мент спати, а то ще можна додуматись до чорзначого під впливом цих скотів.

Місяць сумно посміхався згорі.

Сонце і день ще більше виявили моїх слутників. Голубчики мої! вони просто фантастичні були, наче з химерної казки якоїсь. Я не міг намілюватись ними, коли вони їли. Особливо Митрохваном та «матіррю». («Мати» таки, справді, була глуха і коли говорила що небудь, то пильно дивилась на губи тому, з ким балакала. А сказавши, випинала наперед лице і наставляла вухо. Була набухла, мертво-жовта, так що, здавалось, надуши її гарненько і вона лусне, як старий гриб, з якого легким димком підніметься зелена порохня.)

Вони їли мало не через кожну годину, але, дивлячись збоку, можна було сміливо подумати, що вони оце тільки допались до їжі після довгого голодування. А допавшись жадно й вороже подивлялись одне на одного, смачно, серйозно чвакали і міцно держали в руках шматки хліба.

Мені теж уранці дали, але з умовою, що я за це носитиму якусь їхню торбу. Я згодився. Більшої конспірації, як ця компанія, я не міг би придумати. Виявилось, крім того, що вони йшли повз наше село у манастир на празник. Празник не знаць який, але у їх там є діло. Так от вони собі туди йдуть помаленьку.

І ми пішли разом. Йшли так: попереду виступав Митрохван; за ним, ухопившись з-заду йому за піджак, Ганна; а за Ганнину кохту держалась «мати». Обидві вони йшли з заплющеними очима і правими руками намащували налиццями дорогу. Я йшов позаду.

Ми часто зупинялись перед хатами і Митрохван, перекосивши рота, гунявим, жалібним голосом тягнув:

— Благодітелі божі, поде-ейте калікам нещасним, сліпеньким, невидючим. Матінки наші рідні... за ваші подаяння душі спасенія...

Нам подавали і Митрохван усе кидав мені в торбу.

Иноді сідали під селом і Митрохван зникав десь сам. Вернувшись, одводив Ганну в бік, благаючи шепотів і щось показував їй. Ганна, не згожуючись, хитала головою й, зневажливо скрививши губи, одходила. Митрохван же винувато шулився, й тихенько лягав десь збоку.

Мені рішуче вже жаль його було. Розуміється, це тільки дурна піднятість нервів могла найти якусь схожість у мене з ним, з цею жалкою істотою, з цим нещасним продуктом ненормальних соціальних обставин. Мені жаль його було; і його, і її, і старої бабуні. Серед співаючого простору ланів, серед моїх дум вони були по-нурою, сірою плямою. Не важно те, що вони були в подраній одежині, що в бабуні були товсті ноги, замотані ганчірками, не важно, що вони спали на землі, — я теж був з ними і теж у драній світлі, і разом з ними спав під скиртою. А важно те, що живе під свиткою, в грудях, в душі. Я теж був у свитці, але чи могли вони хоч раз в житті почувати щось безмірне, високе, те, що дає одмінний зміст життю людини від худоби? Навіть в коханню вони окрадені. Я не вимагав від них естетичних розмов, хай проститься їм нічна балачка, хай говорять як хочуть, але чи темні душі їхні можуть піднятися до крику захвату, до себезабуття, до великого дріжання серця назустріч думці про кохання. Іра і Ганна!... Бідні, жалкі істоти!

Хмарки рожеві, як легка піна, плили по-над нами. Чи могли вони покласти на неї мрію свою і линути так в невідомі краї?

Вітрець ніс на крильцях спів ланів. Чи гладили крильця його душі їхні?

Іра і Ганна!... Бідні істоти! Навіть кохання для вас тільки темний клекіт крові під вогнем інстинкту.

— Ну, плентайсь там, плентайсь! — гукав на мене Митрохван і пильно вдивлявся в рот мені, чи не їв я хліба з торби.

Я прибавляв ходи, — я все таки не звик так багато ходити і одставав навіть від «матери».

І знову, дивлячись в зігнуті спини їхні, на яких сиділи маленькі мушки, я витирав піт і думав над ними.

Потім перестав думати і хотів тільки спочити. Душно було, торба плечі давила. Сонце стояло на полудень.

В містечку, куди ми завжди їздимо в крамниці, на базарі вони зупинились і Ганна, поклавши дерев'яну мисочку коло себе, сіла на землю і хрипким голосом завела:

— Та не бачу ж я, матінки мої рідні,
Як білий світ світає,
Як праведне сонце на небі сіяє,
Як темная ніченька та й настає...

І хиталася тужно. А в мисочку стали падати копійки. І як копійка цокне, Ганна перехреститься, пробурмоче тихенько «спаси вас Господи» і знову хитається.

Таким чином назбиралось на цілу кварту, яку в тому ж містечку їй купили вони. А пили її за містечком, в ярку, під березками. Дали їй мені, але знов таки з умовою, що я їй Ганшину торбу візьму. Моя конспірація переходила вже край, але я не хотів псувати гармонії і згодився.

Через півгодини вони вже були непохожі ні на людей, ні на скотів, — вони були просто п'яні. В мене теж гаряче-приливала кров до серця, але від того мені було безмірно сумно — і хотілось співати, хотілось цілувати землю і благословляти її за те, що вона породила Іру, що породила страждання, над яким можна плакати і в жертву йому вбивати драконів своїх. Особливо ж співати хотілось, сумно, ніжно, щоб задрікали листочки берез від жагучого жалаю зо мною. Не хотілось тільки, щоб голова

так крутилась. Я навіть ліг для цього на траву. Але зараз же й підвівся від крику Ганни.

Що таке?

Митрохван тягнув її за руку в куці і хрипів:

— Хедім!

А вона цушко хапалась другою рукою за траву, зачпалась скарлюченими пальцями порепаних ніг за землю й кричала:

— Одчепись, сатанюко! Одчепись, кажу! Ой, рятуйте!

А бабуся — як сиділа, так боком перехилилась і спала. З рота її текла слина, вздовж якої рядком сиділи мухи.

— Хедім!!

Ганна вмить шаринулась, вирвалась і одбігла в бік.

Митрохван хитнувся, розгублено витрищів очі й непорозуміло застиг, важко дихаючи.

— Утігла... — безнадійно хитнув головою й безсило опустився на землю.

— Сказала, пять... Ну, й не лізь... А то на мої напивсь, та ще й... Розумний!

Теж важко дихала й стояла оддалік, застібаючи кохту.

Потім я знову ліг.

Земля помалу крутилась, жовті круги здіймались догори, а я був центром їх.

Зразу все десь зникло.

* * *

Сонце вже намацувало одним краєм лісок, де повинен був я ждати Іру. Його видно було верет за пять уже.

Ми мовчки йшли всі четверо. Після сну були похмурі, злі. Бабуся все просила пити й після кожного про-

ханія наставляла вперед все лице і ждала. Але й Митрохван і Ганна нічого їй не одповідали.

Один тільки раз Митрохван щось сказав до Ганни, але вона сердито крикнула на його і він винувато зщулювся їй знову замовк.

Я йшов зовсім тверезий, з холодною, ворожою гидливістю поглядаючи на своїх товаришів. Навіть часом стискував плечима, дивуючись самому собі.

Але вже було не далеко й я терпів їх біля себе. Іноді я зиркав на Митрохвана. Довге лице його, лице якогось водяного голого звіряти, виявляло злу, потайну завзятість і рішучість. Щось, видно, міркував.

І я міг знайти якусь схожість? Господи!

Сонце врізалось в лісок. Деревя стояли в ореолах. Як мученики, яких розп'яли на шляху, стояли й радісно натхнено сяли.

Долина покрилась задумливою тінню; дороги по ній стали темними.

— Водиці... Ох, голубята, водички... — стогнала бабуся і чекаюче випинала лице. Але всі мовчали і бабуся, зупинивши на хвилину на мені свої жовті; тупо здивовані очі, знов похнюплювалась.

Сонце зайшло.

Тоді всі дерева, немов хлібосольні господарі, випровадивши високого гостя, перестали радісно та ясно посміхатись, стали серйозні, зтомлено закутались в тіни, підобрались і застигли.

Пролетіли довгим цугом якісь прудкі пташки, поспішаючи їй заклопотано перекликаючись тонким писком.

Хлопчаки зганяли товар із стерні і гнали його на дорогу.

Все готувалось до чогось, все ждало чогось.

Ніч наступала. Наступала ніч моя!

Серце холодно замірало.

— Ну, як ви, а я ночую у тому ліску, — сухо звернувся я до Гайни й Митрохвана.

— Ми теж там будемо... — бовкнула Гайна.

Мене вмить схопила гостра злість па їх. До якої-ж пори я буду лазить з ними?! Що за прокляття на мене таке!

Я рішив зараз же одійти од їх, лягти зовсім окремо і кінець. Це вже неможливо, нарешті. Наче навмисне причепились.

Але зразу одходити незручно й неконспіративно було. Я рішив подождати, поки вони поспнуть; тоді тихенько встати і піти, щоб більше й не стрічатись з цими напівлюдьми.

Митрохван не ліг спати. Пошепотівшись з Гайною, він примостив коло неї свою торбу і пішов кудись у лісок.

— Куди він? — ніби байдуже спитав я.

— У село, табаку купити.

Хутко вони обидві заснули.

Тоді я обережно підвівся й пішов од їх. І, памятаю, з того менту я зразу й забув цілком про всю цю компанію.

Тихо шелестів ліс. За шелестом не чути було моєї ходи, чути було, як билось моє серце. А в полі воно так загувало, що доводилось зупинятись і прикладати руку до його.

Сходив місяць, але ярк між ліском і горою, де стояла економія, був темний і здавався глибоким. Після його треба було пройти ще полем; потім манюсенькою балочкою можна підібратись до самого току.

Я ліг і довго лежав під ріллею в борозні, виставляючи часами голову й пронизуючи напів-тьму гарячими очима.

Чув, як рипіли журавлі криниць у нас, як хльоскало батогом; то, мабуть, Кривий Панас замикає на ніч воловню. Воли погорять... І мій Запорожець згорить... Ржатиме...

Чув, як все тихше та тихше долітали згуки.

Коли ж зовсім піднявся місяць угору, тиша срібно давеніла у блідому полі. І виразно видно стало темні скирти нашого току.

Я, пригинаючись, пішов далі.

Коли повз уже балочкою, мені враз пригадалось, як колись малим я так само тут повз, граючи в індіців. Від цього я навіть сів і довго сидів непорушно.

Потім знову поповз.

І де далі, то все менше та менше памятаю ті моменти.

І ні страху, ні жалю, ні захоплення, нічого вже мені не пригадується. Навіть не пригадую собі, щоб я думав про черкесів або про яку небезпеку. Знав, що треба ховатись, знав, що це діється щось надзвичайне, але ні свідомости, ні, навіть, волі не було. Здавалось, від скирт було протягнуто до мене якийсь незримий ланцюг, тим ланцюгом мене прив'язано і хтось там намотував той ланцюг, а я через те й сунувся туди.

Немов у сні, я чув як довго рипіли десь унизу коло ставу вози, і сам собі одмічав, що то, певно, наші хлопці їдуть по снопи. Чув гавкання собак, таке тоскне раз-у-раз в місячну ніч, але цілком байдуже тоді мені.

Памятаю довгу тіль вздовж скирти, поруч з нею бліду смугу місяця і другу скирту. Сумом пустинности віяло звідти. Шум ще, памятаю, був страшний в ухах, коли я присів під скиртою.

Але потім все туманом якимсь оповито. Здається, коли я світив сірника, коробка поторохкувала у мене в руці і смалятиною запахло від губки. Здається, я озирався на всі боки. А може й ні. Може, потім уже, дійсно озираючись, я переніс на те, що було під скиртою. Іра, принаймні, гаряче казала, що я не міг дріжкати і озиратись. Не міг!

А я не знаю. Не знаю, як і назад повз балочкою. А може й не повз, а просто йшов. Ще, може, й посвистував.

Тільки виразно себе пам'ятаю аж по другий бік ярка. Там я озирнувся. Озирнувся і весь замер: в сріблястій напівтмі, в темній кучугурі будівель економії жовтіло щось живе, тріпотливе, ясне і незмірно-несподіване для мене. Страшно несподіване.

«Он як!» — прошепотів я, дивлячись, як те жовте немов щось намадувало гострими язиками і поверталось то в один бік, то в другий, ніби набіралося сил, міцніше уможовувалося, розросталося і бралося в небо жвавіше та дужче.

Раптом я повернувся й що сили побіг. Чобіт один кільки раз зсувався мені з ноги, я зупинявся, підтягав його за вушко й знов летів, не озираючись. Мені було страшно.

Під самим ліском зупинився весь зпінтілий, задиханий, стомлений.

Озирнувся.

Над економією вже стояло велике жовте сяєво, але ні будиноків, ні дерев за горкою не видно було. Тільки дим ще над сяєвом. І дим той з-під низу був жовтуватий, а зверху темно-бурий із срібним нальотом від місяця.

Місяць же стояв як раз над мою головою і був блідий, наляканий, — він же весь час слідкував за мною.

Сів на горбику якомусь.

Стало холодно. Мокра сорочка липла до тіла. Від частого, глибокого дихання було ще холодніше.

Сів, поклав лікті на коліна, голову спер на руки й сидів так. Коліна трусилися і можна було, збоку дивлячись, подумати, що я сижу і, дріжачи весь, гірко ридати.

Але я нічого не почував. Страх пройшов і знов було тільки напруження якесь та втома ще.

Довго сидів. І як би мене хтось раптом запитав, чого сижу, я б, напевне, зразу й сам не міг би сказати, чого ж я, справді, сижу.

Але сидів, не маючи навіть шиякого сумніву, що не треба сидіти. Треба.

І тільки як шорхнуло в вітях, мене щось штовхнуло, і собі підійшов хтось ззаду і лягнув по спині.

«Іра!» — пронеслось по мені.

Схопився.

Де ж вона?

То тільки промінь біліє в кущах. Її нема. Чого ж не йде? Що ж там діється?!

Ах, їй байдуже. Може, не вірячи в мене, заснула і всі горять...

Мама бігає в сорочці, в одній сорочці, моя мамуня, звята, кохана.

Чого ж вона не йде?! Чом не біжить, не дає руки зової? Я ж жду... О, що ж вона робить зо мною!...

І мені вже здавалось, що я довго-довго жду тут, що давно колись був там між скиртами.

Я встав, хутко ходив між деревами, люто підбивав ногами сухі гілочки і знов виходив на узлісся. Там дивився на жовте, нишпорив очима й знов заходив у ліс.

Вже сіріло, коли з'явилась Іра. З'явилась зовсім не з того боку, де я ждав, вся не така, як перше, в якійсь хустці, нижча ніби, трохи зігнута.

— Ну? Ну? — кинувсь я до неї.

— Все добре... Все добре... — зашепотіла вона, чогось здригуючись вся, задихана від швидкої ходи.

— А мама... мати як? Мати?

— Нічого, нічого... Всі вже на селі. У попа... Все горить... Але ніхто нічого... Усе добре... Вас ніхто не бачив? Сьогодні прийшли? Ну-да, що ж я питаю... Ви стомились? Дуже стомились?

Я сів.

Жовте так само сяло в долині величезним віялом.

Легко стало. Хотілось показати язика місяцю і поцілувати самотний якийсь листок, що одбивсь од других і темнів у сірім небі.

Іра раптом змовкла, одвернулась і притуливши обкутані хусткою кулаки десь під підборіддям, дивилась у бік.

— Іро... — тихо вирвалось у мене. — А руку?

Іра зразу повернулась. Повернулась, хитнулась і вмент обхопила мене за шию, притулилась, і, памятаю, полиці по моїм пройшли гарячі губи, знайшли мої, в серце мені стукнуло, в голові захитався туман, ноги болюче-солодко защеміли, тіло все напружилось чимсь дивним, гарячим.

Коли я, нарешті, підвів голову з грудей Іри і розплющив очі, круг нас вже зовсім світало. Іра похапцем й соромливо накрила ноги сукнею і теж сіла. Сіла, сперлась одною рукою об землю, другу поклала на плече мое й несміло зазирнула мені в лице.

— Ти любиш мене? — тихо-тихо прошепотіла. І чось мені стиснулось серце.

— Люблю, Іро...

— І не сердишся, що я була з тобою досі така? Не сердишся, мій дужий, герою мій? Ні?

— На віщо ти питаєш таке?

— Я люблю тебе...

Я посміхнувся і погладив рукою по щоці її. Так-так, це я погладив її. А вона схопила мою руку, піднесла до гарячих уст своїх і покійрно, жадно припала до неї.

І знов мені стиснулось невідомим чудним жалем серце.

— Пора, голубко... — сказав я.

Вона здригнулась, ще щільніше притулила руку до уст і мовчала.

А далеко жовте блідло в світлі ранка. Сива роса лежала на траві і, де трава була помята, там роса біліла краплями, як живе срібло. Запамотіли пташки у вітях.

— Пора, Ірусь, — знов сказав я. — Вже день. Не-конспіративно.

Вона зразу сіла рівно і пустила мою руку.

— Правда. Іди...

Встала, поправила сукню, почервоніла чогось і соромливо глянувши на мене, раптом припала до грудей мені й шепнула:

— Ти пам'ятатимеш цей ранок?

Я міцно, мовчки пригорнув її.

Мабуть сонце тільки й ждало цього, бо взяло і ви-зирнуло в тім боці, де було жовте. І жовте ще більше зів'яло, зблідло, а дим став темнішим.

— Ну, прощай, любий. Мене, мабуть, шукають. Ска-жу, вийшла в поле й несподівано заснула. Нічого... Ми завтра побачимось? Побачимось, милий? Ох, як я тебе люблю! Скажи, ти не сердись на мене? Ні? Я ж не знала, що в тебе така сила... Герою мій!

— Рибко... не треба...

Слова її вносили щось зайве в моє щастя.

— Не треба, кохана... Я безмірно щасливий... Без-мірно!

Сонце гордо й весело встало на обрій. — Ну? — немов сіяючи питало землю — все гаразд?

— Все! — кричало йому серце моє — все!

І руки жагуче обняли ту, що покійрно, всім теплом свого тіла, всією схиленою волею припала до мене.

— Герою мій... коханий!...

Тоді сонце одділилось од землі і вийшло в небо, а від його полились в долини та затінені яри веселі проміні.

Розійшлись ми. Вона ще довго озиралась, зупинялась, і я бачив великі очі її, вузько зрізані до країв, з любовним покірливим благанням зупинені на мені.

І тільки як останній раз перед ярком зупинилась, потім зникла, я почув, що в цю ніч сталось, дійсно, щось велике.

І мимоволі я згадав, що Іра була іншою, зовсім іншою. І я був інший. Почувалось, що скажи я їй:

— Іро, в тебе погані брови, — і вона скаже:

— Погані, любий.

— Іро, — скажи я, — мені не подобається, коли так дивляться на мене.

І Іра потупиться й не буде дивитись. Та Іра, що ще вчора...

Що ж сталось?

І з тайно-задоволеною гордістю, здивовано повів я очима круг себе. Деревя простодушно дивились на мене. «Не знаємо», мовляв. Хитрі bestii! Вони добре знали та тільки мовчали, мої зелені мовчуни.

І пташки знали, не дурно так лукаво скося поглядали вниз і, наче жартовливо дражнячись, тікали всі від мене вглиб ліска.

І лісок знав. І знав поблідлий місяць, травка знала, небо, сонце. І все раділо, все сміялося зо мною, все кричало: Герою мій!

Ввійшов у лісок. Розпахнув свою світу, шапку одсунув назад і пішов по полянці. Ех, закричати на весь ліс! Закричати, пташенята мої? Полякаєтесь, маленькі...

А ти не злякаєшся, старий мій пню? Га? Не злякаєшся?

Старий, смішний пеня, набухлий, як бабуня, трухлявий і товстий. Мабуть аж загудить, як ударити.

Господи: «ти не сердишся на мене?»

Ех! Держись, пню!

Коло пня лежала здорова лобака. Я схопив її, розмахнувся зо всею силою гордості, зо всею міццю любови та щастя мого і загилив нею по пню. Старий дійсно загув і крехнув так смішно, що я кинув лобаку й радісно засміявся.

Але тут же й озирнувся. Ще хтось дивиться.

Ні, нікого нема.

Може лягти трошки? Трошечки-трошки... Там, в тих кущиках... Простягнути натомлені руки та ноги й подумати... Манюсенку капелюшечку подумати про те, що було там за узліссям... І зараз же йти. В той же мент. Завтра тут мусять бути вже проклямації.

Ліг у куцах, простягнув уже стомлені руки та ноги і вже збірався капелюшечку подумати, коли... десь збоку зачув якесь гудіння. Обережно підвів голову.

Митрохван...

Фу, ти прокляття! знов ці жалкі істоти! Що за напасть!

Той помалу йшов по прогалинці і, займаючись своїм туалетом, поглядав на всі боки, щось благодушно наспівуючи. Лице чудне було — задоволене, веселе, навіть поважне. І співав (як що, розуміється, одкинути всякі акустичні розуміння співу, а судити тільки по виразу лица і особливо рота). Ішов собі по прогалинці просто до пня, позирав на всі боки, а з рота виходило щось вроді:

— Ге-е-ой... Ге-е... та пи-и, гей о-о...

Зупинився коло пня і сплюнув.

— Ге!... — посміхнувся.

Потім сів на пеня, прижмурився до сонця, що било йому в очі, і покрутив плечима, ніби щось кусало його там. Не допомогло. Закинув руку назад і став водити по спині. Теж, видно не допомогло.

— Ганно!... Гей! — раптом гукнув, озирнувшись.

— Що? — зачулось з кущів по другий бік прогалки.

— Іди сюди... Та живо!...

Зявилась Ганна коло його.

— Що таке?

— Почухай мені спину... Якесь стерво кусає...

— Еге! Дивіться, губернатар який! — засміялась, але зайшла за спину і стала чухати.

— Та вище... Ге, дурна!... Вище, кажу... Вліво трохи... Тю... вліво... Де буде вліво?... Ну, от... тут... Чухай, чухай... Та дужче... Гей, та й дурна ж ти яка!

— Та чого чепляєшся? Де-ж воно в тебе свербить?

— Годі... Іди к чорту... Кинь, кажу...

Ганна покинула й зазирнула в лице йому.

— Та де-ж свербить, Митрохванчику? Га?

Який ласкавий, винуватий, несмілий голос! Ах ти ж подла!

— Ніде... Баба спить?

— Спить, мабуть...

— Буди та ходім... Дай їй шматок сала, хай поїсть. Та багато не давай. Вас чортів не нагодуєш все одно...

Недбало простягнув ноги, сперся ліктем на пеня.

— А я ж не дуже їм, Митрохванчику... Правда?

— «Не дуже»... Всі ви не дуже...

— А купиш мені намиста?

— Ще й намиста? Пять рублів узяла та ще й намиста? Еге-ге-е! Ти вже... Гляди!

— Митрохванчику! Ти ж обіщав... Оте червоне, що в Гуляй-Полі... Тепер же грошей у тебе, як у пристака... Пристав ти мій... Купиш? Га?

— Ну, побачимо, побачимо... Іди, буди бабу, треба йти... Катай живо... Я тут на сонечку посидю... Торбу дою візьми... Треба йти, щоб увечері бути у Болотяне... Е, брат, тепер Яшці покажу... Січас гармонію у Косого суплю... Гармонію, сапоги... Ого!

Він аж сів і завзято-задоволено сплюнув. Потім несподівано грубо обняв Ганну, так що та аж писнула, помняв її і, штовхнувши в спину, весело промовив:

— Ну, катай! живо!

Ганна прудко, кокетливо крутнулась і побігла в кущі.

Ні, ці істоти мені надзвичайно надокучили! І яка радіна: п'ять рублів і вона вже повза перед ним! А цей: аж вивернувся, наче, справді зробив щось путне... Ні, природа дурна: у таких істот не повинно бути задоволення. Не повинно!

Я рішуче вже не міг спокійно лежати.

Іра смішна: «ти не сердися на мене»? Ну, чого б і мав сердитись?! І ця покірливість... «Герою мій»...

Митрохван раптом стріснувся, встав, потягнувся і, закинувши руки за шию, весело заржав. Потім зразу зірвав руки, нахилився, підняв ломаку... так-так!... підняв ломаку цей гад, розмахнувся, гикнув і зо всієї сили гупнув нею по шию. Пень ще дужче ніж у мене кркнув і залуп.

— Ги! — засміявся Митрохван і, дригнувши погою, матюкнувся, шпурнув ломаку і бадьоро, з гордою веселістю хутко пішов у той бік, де зникла Ганна.

Я остовпенів. Я захолов. Потім схопивсь, розгублено глянув: ударив! по тому самому шию, тією самою ломакою! Він, цей гад?!

— Стій! Подожди!... Гей!

«Гад» зразу зупинився й повернувся до мене довгим здивованим лицем своїм.

Я підбіг до його.

— Тю! це ти... А де ти був?

Але очі зараз же стали серйознішими, трохи трівожними.

— Ти... ти... де був уночі? — видихнув я на його. Він настороживсь.

— Де був, там нема вже...

— Говори: ти пив сьогодні?

— Ба не пив... А що?

Звірячі оченята хутко, непорозуміло бігали по мені. Він не пив.

— Ні краплі? А ні-ні? Говори правду!

— Та ти чого? Ну, не пив, та що?

Так! Річ видима: він не пив, пика твереза.

— А на що вдарив ломакою по пню? Для чого?

Очі йому ставали все ширшими та ширшими. Він глянув на пень, на мене.

— Та ні для чого...

— З радости? Чи п'яний? Для чого?

Він навіть боязко озирнувся навкруги.

— Та йди к чорту... Ударив та й годі...

— З радости значить? Тобі хотілось, дуже хотілось ударити?

— Ну, з радости... Хотілось, та що?

Так! Він удирав з радости. Цей гад з радости ударив.

— Чого ж ти радів? Що добре вкрав та купив Ганну? Га? Того?

«Гад» рішуче був вражений всім цим. Але по цих словах в очах пробігли вже жовті, злі вогники.

— Та тобі яке діло?! Ти, кажись, сам п'яний...

І раптом лице йому стало злорадним, — він зрозумів усе.

— А-а! Це ти собі підмоцнувавсь?! Облизнись, братіку! Ге!

— Я тебе питаю, ти того радів, що купив? Говори!

— Ну, того. А ти хотів, щоб тебе дівка дурно полюбила? Хе! Купило треба мати!

Він навіть заклав руки в кишеню і згори вниз вибачливо дививсь на мене, — він уже розумів усе. Він уже навіть не сердивсь і жалів мене.

Я стояв і дививсь на його. І він стояв та посміхавсь. Потім стріпнувся і, повертаючись, сказав:

— Ну, прощай, братіку! Нам треба йти. А без купила до дівки більше не лізь...

І, насмішкувато засміявшись, пішов.

Я стояв і дививсь.

Він озирнувся. Щось крикнув. Потім нахилився, підняв щось і шпурнув у мене. Невеличкий дрючок пролетів над головою мені.

Я хутко повернувся і пішов назад. На одному краю неба над деревами стояв, як величезний в'їник, темно-бурий дим.

Мені зразу стало моторошно, страшно. Мене ж могли тут накрити!

Стояв пень, старий, байдужий, немов не сталось тут нічого. Я поліз у куці, в саму темну густу глиб їх і, зцілувшись, заліг.

«Герою мій!»

Так, так!

«Без купила до дівки не лізь».

Я ще більш зцілувшись, я хотів бути манюсеньким, як та чорна комашка, схожа на панну з дуже перетягнутим станом, та комашка, що повзла по коліні у мене; я хотів

бути менче-комашки й сховатись під листок, щоб ніхто не бачив, як плакав слізми непорозуміння якийсь новий дракон мій, — у мене ж така сила була тих драконів.

І він плакав, а я лежав. Так до вечера. А ввечері встав і пішов, тихо, несміло, як злодій.

Це було в ту добу, коли в грудях так співу багато, що хочеться сліз.

КУМЕДІЯ З КОСТЕМ.

З Костем сталася чудна кумедія.

Діло вийшло так.

Кость та ще троє хлопців — Данилко, Семенець та Микита — пасли товар на лу́ту. Хлопці свій, а Кость панський.

Був вітер, та такий холодний, що чисто руки померзли і Семенець, як ні хмури́в брови, як ні випи́тав губи, ніяк не міг скрутити цигарки з кі́нського гною. Папір рвався, гній випада́в, пальці стали твёрді та черво́ні, як молоденька морква.

— Не, холодно, не скрути́ш! — ріши́в маленький, чорненький, як кузочка, Данилко й озирну́вся. А озирну́вшись, в той же мент схопився й люто, дзві́нко закри́чав:

— А куди-и ти?! А куди, Арлхирлей, бодай тебе за вітрлом понесло! А куди-то ти, га?!

Круторогий, сивий віл Архирей, що підбіра́вся з лу́гу до молоденьких, дуже смачних сходів пшениці, зараз же зупини́вся й зробив вигляд, що пшени́ця його зовсім не цікавить і маленький, чорненький хазяїн його зовсім даремно кри́чить. Він навіть поверну́вся за́дом до тої пшени́ці і став спо́кійно та поважно ску́бти траву.

Микита й Семенець теж озирну́лись до лу́гу, але їхній товар пасса́ як слід. Микита знов натягну́в свиту на голову, ліг, спер голову на руки й диви́вся знов на Семенця, який все таки хоті́в скрути́ти цигарку і аж губу закусив з досади.

Один тільки Кость не поглянув навіть на товар: він усе дивився на пальці Семенця. Зеленкуваті, вузьенькі, глибокі оченята його не одривались, а губи роззявилися і з-за них виглядали ріденькі, гостренькі зуби. Здавалось, що він як укусить, то мусить страшно боліти, більше, ніж від кого другого. Але Кость ніколи не кусався. Хто б і як його ні бив, він ні за що не кусався. Це був кумедний таки хлопець!

— Ба не скрутиш, — раптом швидко прошепотів він, пробігши очима до Семенцьового лиця і швидко знов до рук.

Семенець зневажливо глянув на його.

— А ти скрутиш?

— А скрутю. У вас усіх руки померзли, а в мене ні...

І знов, пробігши очима по всіх, зупинив на цигарці. І посміхнувся.

Чорненький і чистенький, як кузочка, Данилко раптом нахилився і потяг Костя за картуз. Кость зараз же якось кумедно зморщив носа, вишкирив зуби і зробив:

— Хрр!

Чисто як забиті, боязкі собаки з підверненим під себе хвостом і зігнутими шодами.

Хлопці зареготали. А Кость так само пильно й уважно став дивитись на руки Семенця. Іноді він чогось облизував губи й держав їх роззявленими, — видно сохли вони в його.

— Ага! Не скрутиш. Руки змерзли. А в мене ні... От які!

І Кость простягнув усім свою чорну, подряпану невеличку руку. Йому, очевидячки, чогось дуже хотілось говорити про свої руки.

Микита помалу, ліниво взяв її і зараз аж випустив.

— Тю! — скрикнув вражено. — Як вогонь! А ну, дай ще, а ну, дай... Ой, хлопці, як камінь на сонцю... Хоч яйця печи.

• — А ну, а ну! — кинувся Данилко.

Семенець поспішно одклав у бік цигарку і собі схопивсь за Костеву руку. Рука була страшно гаряча.

— Ой, бий же його сила Божа! Прямо як жарл!...

Здивовано дививсь Данилко на Костя своїми великими, як у Архирея, карими очима.

— І ноги... — простягнув одну чорну, порешану ногу Кость, лизнувши губи.

Ноги теж були гарячі.

— А я й без свити! — додав він без посмішки й бігаючи по всіх очима.

Дійсно, всі були в свитках і чоботях, а Кость босий і в одному піджачку та брудній сорочці. Груди були розхрістані.

Архирей тим часом був уже недалечко від пшениці. Іноді він цілком байдуже підводив голову і дивився в той бік, де сиділи хлопці, і знов нагинався, щипав траву і підступав все ближче та ближче. За лугом далеко-далеко темнів ще бурій ліс, а з-за гори по другий бік виглядали тополі економії. Ворони по одинці все летіли в один бік і крякали над хлопцями. Над воронами у той же бік пливли весняні темно сталеві хмари. І вітер ставав все холодніше; наближався вечір.

Хлопці здивовано обдивлялись Костя, а він з-під лоба зиркав на них і невідомо було, чи хваставсь тим чи ні.

— І не холодно тобі?

— Не!

— І ніколи не холодно?

— Не!

— Та брешеш! От бреше, як собака.

— А ну-да, не... А в мене льогкі цигарки є...

І Кость, знов лизнувши губи, поліз у кишенью і обережно витяг ганчірочку. У ганчірочці, справді, було це кілька папіросів.

Хлопці скося з заздрістю подивились на ганчірку.

— Де ж ти взяв? — спитав Данилко, підступаючи ближче. Кость зараз же притулив ганчірку до грудей.

— Ага!... А в вас нема...

— Та де ж ти взяв?

— А в економа вкрав... Хрр!...

— Е? — здригнувся Данилко.

— От штука! — зневажливо скривив губи Семенець.
— Я їх скільки хоч курив, як був на ярмарку.

Але покинув крутити з гною і сів коло Микити.

— А ну, дай попробувати... — підморгнув Данилко, але так безнадійно підморгнув, що, видно, й сам не вірив, що той дасть.

В цей мент Микита раптом сперсь на правий лікоть, швидко простяг ліву руку й вихопив у Костя ганчірку. Кость як раз збирався щось сказати Данилкові і аж здригнувся весь. Але зараз же скривився, вишкирив зуби й зробив:

— Хрр!

Але хлопці вмент схопились, одбігли вбік, запалили цигарки і з глумом та сміхом затанцювали коло Костя.

— А що! Похваставсь? Похваставсь?

— Ага! Ага!

— От ловкі цигарки!

Цигарок було всього три і Костеві не досталось ні одної. Але він тільки з-під лоба поглядав на товаришів і мовчав.

— А мені не жаль! — раптом швидко промовив, немов сам себе провірив і був дуже тим задоволений.

— Брешеш!

— А не жаль! Мені нічого не жаль... Хочеш мій калкет? На. — Він скинув картуз і простигнув його Данилкові.

Хлопці засміялись, але все таки були трохи й здивовані: Кость щось розбалакався сьогодні. Ще так і не було ніколи, — то все мовчить, а то он-який.

— Не хочеш?... А спінжак хочеш?

— А як битимуть, що оддав, будеш плакати?

Хлопці знов засміялись. Річ в тім, що Кость ніколи не плакав. Не плакав та й годі, такий кумедний! Як його вже ні били і хто вже його ні бив: і ланові, і кухарки, і скотарі, і свинопаси, ні за що не плакав! Уже й на парі йшли не раз, що заплаче, і таки ні. Зщулиться тільки, втягне гостру голову свою в плечі та все своє «хрр!» Коли ж уже, наприклад, кинуть за пазуху жарину, або заткнуть голку в бік, то заверщить тоненько-тоненько, зажмуриться і біжить куди попало. А все таки не плаче! Його так і прозвали за це «кам'яним виродком».

Та мало того: здавалось іноді, що він немов сам налазить, щоб його били, наче на злість комусь хоче, щоб йому ще болячіше було. Замість того, щоб ухилитись, як хтось хоче ударити, він навмисне вишкирить зуби, захирчить і паче дожидається. Розуміється за це зараз же діставав ляпаса. Але це ніби йому ще й добре: ще більше витягне, як гуска, шию, зморщить носа, прижмурить очі і знов своєї:

— Хрр!

Як кого, так аж в острах кидало від цього.

— Тю! хай ти скажишся, дурновате якесь! — аж лялялись, і здивовано поглядали на його.

А Кость, підождавши з витягнутою шиєю і бачачи, що не будуть бити, тихенько одходив у бік і з-під лоба дивився на всіх швидкими, зеленкуватими оченятками.

І тільки одного він здається, дуже не любив: коли йому починали говорити, що він — байстрик, а батько його — пан. Тоді він з'араз же схоплювався й біг що сили куди небудь подалі. Це всі знали і любили цим дражнити його.

Кость надів картуз і якось раптом весь зщулювся. Губи йому посиніли, тоненький носик побілів і витягнувся, очі забігали неспокоїно. Він навіть застібнув піджачок.

— Ага! Холодно? — злорадно закричав Семенець. Ага! Застібаєшся!

— На! — зараз же вишнув губи Кость і навіть ростігнувся — хочеш, голий роздягнусь?

— А ну! Ба не роздягнешся!

— Не роздягайся, Кость, а то видно буде, що ти байстрик, — насмішкувато сказав Микита і моргнув Семенцеві.

Кость хотів уже роздягатись і напевне на злість когось, щоб іще холодніше було, роздягся би був, як раптом підняв голову і крикнув:

— Я — не байстрик! Хрр!

— Е? — здивовано підхопив Микита. — А хто ж була твоя мати?

— У мене не було матері!

Хлопці так і лягли зо сміху.

— Оце так! А де ж ти узявся?... А то чий дядько — Андрій Чорненко?

— У мене нема дядька! Нікого нема!

— Брешеш, е!

— Ба нема!

— Ба е.

— Нема! Нема!

Кость аж захопивсь на коліна і злістно, швидко подивлявсь на всіх. І видно було, що йому від всієї душі хотілось, щоб у його нікого ніколи і нігде нічого не було.

— І нічого не жаль! От! От!

І, схопивши вміть з голови картуз, почав рвати його зубами. Картузик зараз же й розлізся як папер.

— От. І картуза нема. Хрр!

Хлопці аж за боки брались, аж обнімали одне одного з реготу.

— Ой, чудака!... Ой! А все таки є!

— Нема!

— Брешеш, є... А батько? А пан, твій батько, га?

Кость враз замер весь, потім схопивсь, два рази хиркнув до всіх — і що сили побіг од них. Хлопці навіть потюкать, як слід, не змогли йому наездогін від реготу.

* * *

Коли не стало чути хлопців, Кость зупинився і ліг у борозні під пшеницею. Він лежав лицем догори і дивився, як невпинно й похмуро сунули кудись хмари. Йому, мабуть, знов було душно, бо худі, веснянкуваті щоки його розжеврились, губи розкрились і він часто облизував їх.

Довго лежав там. Не чув, як і хлопці пішли, як вечір заліг у лузі. Счувсь лиш тоді, як над ним раптом, грізно залунало:

— А, це ти так за товаром дивишся, га?! Це ти пасеш так?

Але не встиг він і підвестись, як його схопила чиясь рука і вмент поставила на ноги.

Над ним схилилось руде, бородате лице ланового, з синім шрамом над бровою.

— Це ти так скот пасеш? Га?!

Кость лизнув губи, слабо, вяло скривив носа й зробив:

— Хрр!

Лановий аж скипів від гніву.

— Ах ти ж, чортової душі байстря ти прокляте, так ти мені ще хиркать будеш?! А ну, почекай же мені, я тобі хиркну. Сьогодні ти в мене вже заплачеш!

І зваливши Костя на землю, лицем униз, надавив коліном, хапливо скинув з себе ремінний пояс і зо всієї сили почав бити хлопця. А бючи навіть хакав, як дроворуби, й примовляв:

— А ось тобі товар!... А ось тобі хиркать!... А ось тобі товар! А ось тобі хиркать!

Кость тільки дригав ногами, але мовчав.

— Дригай, дригай!... Ось тобі! Ось тобі!

Аж товар задивився.

Кость раптом перестав дригати і лежав недвижно. Лановий зразу ж перестав бити і швидко перевернув його лицем до себе.

Кость закусив нижню губу зубами й гостро та чудно дивився йому прямо в лице.

— Ну?! Будеш знати, як товар у пшеницю пускати?

Кость раптом схопивсь на ноги, підскочив аж до бороди ланового, хиркнув йому в лице і побіг на гору.

Лановий аж отетерів. Потім схаменувся, закричав, навіть трохи побіг, але зараз же зупинився, вигнав скот з пшениці і тукто пішов за Костем.

Кость, прибігши у двір, прийшов у кухню і мовчки, не одповідаючи й не хиркаючи навіть на здивовані питання куховарки, виліз на нари й ліг.

Коли ж прийшов розлютований лановий, Кость лежав уже, як жар гарячий весь і тихий. Куховарка Тетяна, стара ряба дівка, кричала на всю кухню, що вона

краще під шум піде, ніж має пронадати від холери від «паршивого байстриюка».

За Тетяною почали галасувати й інші, аж мусів пан послати по фельдшера і сам з ним прийти в кухню, щоб заспокоїти наляканих.

Кость лежав нерухомо, але коли ввійшов пан, він зразу ж повернувся, і весь час уже не зводив з його чудного, якогось жалібного й побожного погляду. Пан же стояв і з нудьгою чекав, коли фельдшер обдивиться. Сам був поважний, з широкую, чепурно розчісаною бородою і суворими очима в окулярах. Коли яка з покоївок його ставала вагітною, він кликав її до себе, скидав окуляри і очі ставали ще суворішими. Він дуже був строгий що до цього, — зараз же давав роцот, хоч би дівка й присягалася, що дитина від його. Дівка не повинна мати дітей без Божого благословення, без вінчання. І сам, навігь, церковним старостою був. Иноді давав коня або жорову на дитину. І селяне казали, що хоч строгий, зате добрий і жалістливий.

Фельдшер полапав Костя за голову, подержав його руку в своїй, а Кость ніби того й не помічав і не зводив очей з пана. Пан ждав і, водячи очима по стінах та по стелі, курив, не випускаючи папіроски з рота. Зустрівши чудний погляд Костя, він злегка, ледве помітно похмурювався і нетерпляче постукував ногою об землю.

Фельдшер посадив Костя, підняв сорочку й став дивитись на тіло.

— Живіт болить? — спитав він.

Кость покосив очима в його бік і нічого не сказав.

— Ну? Болить живіт? Говори ж!

Кость знову зиркнув на його, зморщив носа і зробив:

— Хрр!

І зараз же мляво схилився й ліг, не зводячи все таки немов зачарованого, ласкавого погляду з пана.

Фельдшер здивовано озирнувся до нього:

— Чудакуватий хлопчина...

— А, годі! — нетерпляче кинув пан цигарку додолу.

— Холери нема?

— А, яка там холера! Застудився, видно... Йому б треба...

— Ну, чули? — строго звернувся пан до Тетяни й ланового, що zostались у кухні — ніякої холери немає і не вигадуйте мені нічого!

І, не глянувши на Костя, сердито вийшов з фельдшером із кухні. А Кость аж підвівсь і чудно, напружено, гарячими зеленкуватими очима дивився вслід йому. За планом вийшли й лановий з Тетяною, яка щось розпитувала у фельдшера про Костя.

Кость зістався сам.

І, як тільки зачинились двері, він схопився з нар, з висмикнутою сорочкою підбіг до кинутого недокурка, схопив його й став жадібно смоктати. Недокурок погас. Він виняв його з рота, підніс до-лиця і став розглядати. І посміхнувся ніжно-ніжно, аж засяв очима. Потім знов обережно поклав у рот і почав смоктати. Цигарка не курилась. Знов виняв її, погладив рукою, прислухався і швидко підбіг на шпиньках до печі. Хапаючись і озиралоючись на двері, вигорнув жарину і став тикати в неї недокурком.

В цей мент у кухню ввійшла Тетяна.

Зобачивши коло печі Костя, хутко підійшла до його, зазирнула через плече і скрикнувши: Ах, ти ж!... — вирвала з рук його цигарку.

— Та то ти такий хворий? Та я тобі...

Але не встигла й договорити, як Кость раптом трашно скрикнув, з жахом повернувся до неї, забігав очима, знайшов ними недокурок у Тетяниній руці і закричав, дико, страшно, надзвичайно закричав:

— Одда-ай!! Одда-ай!!...

Тетяна аж злякалась і, сама не знаючи чого, швидко підняла руку з недокурком угору.

Але Кость так і стрибнув за нею.

— Оддай! Оддай!!

І, трусячись весь, тягнувсь, ставав на шпиньки, хав за руки, підскакував.

— Тю! Сказивсь! — одмахуючись одсовувалась зляку Тетяна. — А дивіться на його! Та хай ти сказишся!..

Кость раптом упав на коліна, задер лице, склав руки, як на молитву, і швидко-швидко, злякано, з жагучою дольбою забурмотів:

— Ой, оддай, ой, оддай!... Це моє... Це моє... Це — татове... Дай мені... Дай...

І не встигла Тетяна вслухатись в слова його, як Кость несподівано, всім лицем уже, а не одним носом, скривився, підборіддя й губи затіпались, очі налились сльозами і він голосно, простягаючи руки і повторяючи «оддай, оддай» — гірко на всю хату заплакав. І сльози одна за одною, швидко, поспішно, як краплі дощу по шибках, котились по щоках і стікали в скривлений рот, на груди, на простягнені руки.

Тетяну як громом стукнуло: Кость заплакав! Аж розтерлася вона. Злякано кинулась до його, схопила за руки, стала тикати йому недокурок, забурмотіла щось, маю не заплакала з ним.

Але Кость, почувши в руці цигарку, вмиль стих, схопивсь, вирвався од Тетяни, підбіг до нар, виліз на їх і забивсь в самий куток. Там він сів, скрутившись, нажившись, як вовчєня, і міцно-міцно зацупив у руці недокурок. На віях ще висіли сльози, але очі вже поглядали сердито, швидко, насторожено. Часом судорожно присуляв руку з недокурком до грудей і нашивдку погля-

дав на його, як на безцінний скарб, загублений і знову знайдений.

Тетяна підійшла до нар і хотіла покласти його та накрити кожухом, але він захиркав, запацав ногами і знов на очах заблищали сльози.

— Оце дивіться ви на його! — ще не могла прийти до себе Тетяна.

І вже прийшла трохи тоді, як в хату ввійшов лановий і вона стала йому розказувати, «яка вийшла кумедія з Костем».

— Та невже заплакав? — скрикнув той неймовірно — за недокурок?! Та, що ти кажеш!

Але коли підійшов до нар, щоб самому подивитися, Кость уже, скрутившись клубочком в кутку, лежав недвижно й не чув нічого. Голова йому була гаряча, з рота аж пашило жаром, очі обвело якоюсь смугою.

Він не хиркав і не пацав ногами, як його перенесли ближче до печі, як накривали кожухом, не чув навіть, як Тетяна жалістливо промовляла до його:

— Сиріточка бідний... Хлопчик манесенький...

Але коли лановий обережно потягнув за недокурок і хотів виняти, Кость раптом забивсь, на віях видзвилились сльози і швидко-швидко забурмотів:

— Моє, моє... Ой, дай, то татове... то татове...

Лановий зараз же одняв руку, вражено й значно подивився на Тетяну, підняв палець до гори й сказав:

— От, що воно!

Тетяна мовчки підобрала губи і накрила Костя кожухом. Кость знову тяжко та трудно став дихати.

Спершу ніхто теж не вірив, що Кость плакав та ще «з такої чипухерії», як сказав кучер, але коли при всіх лановий, увечері вже, знов потягнув за недокурок і Кость весь неспокійно забився, заворушився, немов від недокурка йшла шворочка до самого серця, коли на віях знову

виступили сльози, — всі повірили. І дивна річ — ніхто не був задоволений, що Кость таки заплакав. Усі чогось похмурніли і в той вечір за вечерею мало й сміялись, Задума якась стала на лицах.

На другий день Костеві погіршало, на третій — він уже й до пам'яті не приходив. Але недокурка з рук не випускав. Іноді він гаряче та швидко-швидко говорив щось, хиркав, схоплювався бігти й затихав. Іноді раптом весь освітлявся дивною посмішкою і сильно-сильно тулив руку з недокурком до грудей.

Тетяна, стоячи біля його в такі хвилини, не могла здержатись, губи її жалістливо кривились, вона приклала руку до щоки і, плачучи, примовляла:

— Сирітко ти моя! Ні матінки, ні батенька. Голубчику...

* * *

На четвертий день увечері Кость почав дуже хрипіти, стогнати й пручатись на всі боки, ніби хтось насів йому на груди та душив.

Тетяна злякалась, кинулась до його, скрикнула, схопила з жердки свиту й що духу побігла в село по фельдшера.

Але коли вони обое вже прибігли назад, Кость лежав спокійно й нерухомо. Лице суворо витягнулось, під очима лягла кружальцем холодна мертва тінь, губи блідо-сині міцно прилипли до зубів і зуби злегка виглядали з-за них.

Фельдшер поклав руку на лоба, на серце йому і сказав: — Готов... Можете обмивати...

І вийшов.

Коли Костя обмивали, в руці його, блідій і негнучкій, з почорнілими слідами дряпинок, задуплена була

цигарка. Баба хотіла розцупити пальці, але Тетяна не дала вийняти її, так його й обмили з нею.

Лановий, що був як раз під той час в хаті і все не вірив, що Кость помер, вражено чухав бороду й трохи винуватим голосом говорив, поглядаючи на недокурок:

— Хм! Оце так... кумедія... Хм! Хто б подумав!.. Та так і помер...

Так Кость і помер. Так з тим недокурком його й поховали. І тижнів два ще потім згадували на кухні цю чудну кумедію з Костем.

ЩОСЬ БІЛЬШЕ ЗА НАС.

Я сидів в одній тюрмі. Не бачив ні книжок, ні листів, ні єдиного друкованого слова.

І дійшло вже до того, що я тільки лежав дні і ночі на койці й байдужими, млявими очима дивився на стіни, стелю та на вовчок у дверях. Книжок я вже не вимагав, бо знав, що все одно «вони» не дадуть мені їх. З начальником тюрми не балакав і, коли він звертався з чимсь до мене, я навіть не вставав з койки й тільки одводив погляд на стелю.

І не прохав уже перевести мене з цієї камери, де з усіх боків були глухі стіни, за якими не було ні одного товариша. Я знав, що «вони» навмисне все це робили.

Дні, як тягучі краплі з якоїсь безкрайної ринви, капали одні за одними в темряву минулого, як краплі похожі одна на одну. Спершу я цікавився, скільки їх накапало, а потім лінь було рахувати — і я погубив дні. Погубив і навіть приємно часом було: наче їдем якимсь безмежним полем — без шляху, без певности, куди їдеш, навгруги фуґа, сніг помірно й невпинно падає й падає, коні ледве соваються, на очі дрімота налягає. Хай везуть коні, все одно. Іноді здалеку заманячить думка: «це ж, братіку, ти замерзаєш. Смерть це... Чувш?» — «Смерть?... Хм... Як то смерть?» — В такі хвилини смерть дуже погано уявляється. І знов дримаєш собі.

Але раз... Грюкнули двері, розчинились і в камеру, разом з дозорцями, вступила якась постать в штатському.

Дозорці щось бовкнули і зараз же вийшли, загрюкавши дверима.

Я аж сів.

Господи: Васюк! Мій Васюк!

— Ну? Не ждав? Га? Це? — оригінально. Здоров, здоров... Облобизаємось? Валяй...

Приголомшеним і дзвенящим радістю, я почув його товсті губи на щоці у себе, машинально чмокнув його в ніс, одсунувсь і сів на койку.

Васюк же заклопотано взяв з підлоги свій клунок, перекинув його в другий кут, поспробував, чи гарно йому там, і став хазяйським оком оглядати камеру. Робив усе так, наче ми не шість місяців не бачились, а шість годин. Був вечір уже і верхня половина камери була жовта, а нижча темна, бо лампочка стояла над дверима.

— Так!... Це — оригінально. Номерок ти заняв, серденьтко мое, не з розкільних. А проте... затишно. Лямпу не дають у камеру?

Я зітхнув, ще не зовсім очумавшись.

— Ні, не дають.

— Це — оригінально. І курити, мабуть, неможна?

— Ні, неможна.

Васюк засміявся. Звичайно, коли людині погано, то вона сердиться, гнівається, лютує. Васюк же навпаки, чим гірше йому, тим більше сміється. Я ніколи ні з ким так не сміявся, як з Васюком. Єсть такі люди, з якими найсерйозніша людина, у котрої побачить посмішку дуже важко, з ними режучуть, як скажені, беруться за боки, стогнуть і молять.

Через п'ять хвилин ми вже страшенно реготали. Дозорець кілька разів підходив до вовчка, стукав ключима й кричав:

— Слиш?... Ніззя шум делать...

Васюк поважно підходив до дверей і ввічливо нахилився до вовчка.

— Як кажете, серденьтко моє?

— Ніззя шум делать.

— Це — оригінально. А чому так?

— Не полагається.

— А через що ж не полагається?

— Через то, що заприщається.

І ми знов качались від реготу.

Ніч ми не спали. Хоч Васюкові й поставили другу койку, але ми обидва лягли на моїй і всю ніч пробалакали. І нам таки було про що побалакати, — не рік і не два йшли ми поруч в житті.

Одноманітно й рівно ходив дозорець в коридорі, знадвору, часами, злими довгими гадюками вновзав у тищу свист вартових. Притулившись щільно один до одного, ми лежали, тихо розгортали поверхню нашої пам'яті і, як діти з скрині, виймали Пережите і злетка — соромливо, але тайно радісно колисали його, милували й тихо сміялись. І сивий, старий тюремний Сум стояв у темному кутку й привітно хитав головою й шепотів до нас щось своє старе, тюремне, таємниче.

Під ранок, коли напівкругле віконце, немов півко-леса з шпичками, посіріло, Васюк заснув коло мене. Я вже давно посварився з своїм сном і ловив його несподівано, то вдень, то ввечері, а вночі, звичайно, він десь лазив собі самотою. Я не спав і, намятаю, любовно, як мати на заснулу дитину, дивився на Васюка.

Лице його з кучерявим білявим волоссям і розріза-ним на двоє підборіддям мирно й довірливо схилилось до грудей мені і хотілось тихо-тихо цілувати його. Але, як би він почув і прокинувся, він би реготав, як скажений, і я тільки дивився на його. Він причмокував губами, по-

хрюкував, іноді злісно й халапючись чухався і знов рівно й спокійно сопів.

«Серденятко моє!»

Ми дуже не дошукувались, через що та для чого «вони» посадили до мене Васюка. Чорт їх бери, посадили то й посадили, однаково обом нам менше каторги ждати нічого. Однаково ми обоє ніяких показів не давали, значить, боятись якось заплутати один одного ми не мали чого.

Але книжок нам все таки не дозволяли, виразно натякнувши, що ми могли б мати навіть і тютюн, як би захотіли, не те що книжки. Ми то дуже хотіли, але показів все таки не давали; зробили з хліба шалки і стали грати, реготались, дражнили дозорців. Їх було двоє в нашому коридорі. Один — маленький, рудий і весь надзвичайно плескуватий, наче засушений в якійсь величезній книзі. Він раз-у-раз держав великим і середнім пальцем цигарку, жмурився від її диму і, дивлячись у вовчок спокійно-пильним поглядом, з протягом говорив:

— А пе-е-сні іграє ніззя-а...

І жмурился від диму ліве око, через що здавалось, що він сам кешкує з своїх слів.

— Через що «ніззя»?

— Не полагається... Таке узаконеніє, що не полагається... Када б случайно, скажем, вийшло таке узаконеніє, що полагається песні арештованим, значить, на до усем співають песні.

І з легкою посмішкою, невозмутимо й хитро жмурился око.

Він був з філософським напрямом думок і ми дуже любили з ним балакати; але він хутко одходив од вовчка.

Другий же так і зовсім ніколи не вступав до розмови з нами. Сухий, вугластий, з жорсткими, ніби з дроту зробленими, вусами, вимальованими в жовту фарбу, він

суворо й грізно стукав ключима по вовчку й кричав до нас обох:

— Слиш ти! Приказую, щоб не було песній!

Ми тільки цього й ждали і аж падали на койки від реготу.

Він трохи непорозуміло, але так само грізно й строго дививсь якийсь час, потім одходив і дерев'яно, з непохитним невблаганим, виглядом одноманітно миготів у вовчку.

Як тільки він одходив, ми пересиливши регіт, знов зачинили:

— «Гей, у полі билинонька ко-о-ли-ха-а-а-ється».

Моментально кроки в коридорі ставали швидкими, твердішими і разом з стуканням у вовчок чулось:

— Слиш ти?! Кому я приказав, що песні нізя співають! Умовкнуть січас же!

Я не знаю, чого нам було так смішно, але ми просто корчилились, задихались, плакали від реготу. І, розуміється, не співали в такий час. Він же, досягнувши свого, одходив з тим же незадоволено-грізним виглядом.

Звичайно, під вечір коли над дверима ще не ставили лямпочки, ми лягали на свої койки і починали:

— Охо-хо-хо... Нудно, сукиного сина!... Хоч би одну книжку, сволочі...

— Да-а... Це — оригінально... Книжка нічого... Але ти знаєш, серденьтко, що як би пилка, то по моєму методу можна втіки... Йй богу...

Я знав зарані, що ні по його методу, ні по моєму ніяким робом втікти не можна, але з великою й щирою цікавістю спірався на лікоть і, ледве розбіраючи контури його постаті на койці, тихо питав:

— Яким же способом?

— А от таким... Ти тільки слухай... Іди сюди...

Я пересідав до його на койку, спірався боком йому на живіт і він, лежачи, тихо й таємниче починав розвивати старій негодящий плян, тільки з маленькою якою-небудь одміною. Я слухав уважно, замірав серцем, уявляючи плян дійсністю і, навіть, не сперечався з ним. Аж тоді, коли він кінчав, коли кидалось в очі, що крім пилки ще бракувало «яких-небудь сотню-дві карбованців», ми починали реготати, після чого я вже виступав з своїм пляном. І Васюк теж уважно й серйозно слухав мене, іноді з запалом перебиваючи, доповнюючи, навіть сперечаючись, але сперечаючись що до деталей, а не до самого пляну, в який він безмежно вірив. Коли ж я кінчав і виявлялось, що для мого пляну не хапало тільки двох револьверів, динаміту і карбованців п'ять-десять грошей, Васюк рішуче виступав проти і знов висовував свій.

Вечера перебивала наші сперечання. Після вечері ми співали, спершу потихеньку, сумно, далі Васюк вибірав пісні з виголосом, твердо ступав по підлозі і в такт вигукував якусь салдацьку мелодію. Підходив дозорець, стукав ключима і починалась звичайна розмова.

— Слиш? Довольно песніпеній!...

— Довольно? Це оригінально. А ми тільки почали.

— Так от і прекраті, як почали.

— Та не́вже?...

І так далі.

А вночі, у снах наші пляни здійснювались, — ми тікали, стріляли, підривали стіни динамітом, пролазили в найвузюсенькі дірочки, прокидались від хвилювання і знов підкупали дозорців, переодягались, перетазили через стіни і знов прокидались. Так кожної ночі. Вранці ж, після чаю, сиділи й оповідали один одному свої нічні удачі й неудачі.

Після обіду «делали» прогульку, грали в шашки і знову лежали в напівтмї емеркання й з захопленням слу-

хали «нові» свої плями. А потім реготали так, що до нашої камери мусів підходити дозорець і цокати ключами об двері.

Іноді Васюк сумно спірав лікоть на подушку, клав голову на руки і, дивлячись знизу вгору у вікно, філософічно, задумливо говорив:

— А знаєш, серденьтко моє, я думаю, — що гірше тюрми нічого не може бути... Йй богу...

— Хм!... Чорт його знає.. Мені теж здається...

— Ні, це — факт. Ти дивись: на волі люди гублять чи здоров'я чи багатство, чи близьких людей... Правда? Рідко буває, що все разом... Га? Ти щось кажеш?

— Да-а, буває...

— Але рідко... А тут все разом... Розумієш? Ні чорта! Ні, сволочна штука ця тюрма... Та ще без книжки...

І раз несподівано додав:

— А ти знаєш, серденьтко, що я вчора здорово таки кровю покашляв... Йй богу!

І засміявся.

Мені стало холодно.

— Правда, Васюк? — тихо спитав я.

Він ще дужче засміявся. Потім раптом ліг на койку і, помовчавши, промовив:

— Да-а... хотів би я знати, що гірше можна знайти в життю... Це оригінально... Гірше тюрми... Та ще такої... Ти знаєш, серденьтко... Ох, серденьтко ти моє!

Він хутко пересів до мене на койку, обняв за груди і прихилився.

— Хочеш, скажу тобі такий плян, що ми через тиждень будемо на волі? Га? Хочеш?

— Ну?... — чекаюче протягнув я.

— Слухай же...

Він зручніше вмовстився, плямкнув навіть губами, сам наперед смакуючи свій плян, і тихим шепотом докладно виложив усе передо мною.

Так, плян був справді певний і простий. Треба було тільки підкупити двох дозорців. Це його трохи ускладняло! Але коли не зважати на цю обставину, то можна було б ручатися за успіх.

— Слухай... Але ж ти забуваєш, що у нас нема кому підкупити їх?...

— А, почекай!... Це не так важко... Головне, ідея... Уяв'їм собі, що є... Тоді, значить, ти дивись...

І знов малював всю майбутню картину нашої втечі.

Ні, плян, таки дійсно, прямо геніяльний. Геніяльний своєю простотою, несподіваністю, одважністю. От тільки, як би знайшовсь хтось, щоб з волі підкупив тих дозорців, що коло воріт.

Ми замовкли, потім зразу обоє почали реготатись. Реготали так, що до вовчка підійшов засушений дозорець і таким тоном, ніби оповіщав нам якусь цікаву новину, промовив:

— Господа!... Сlišте, господа? А ви знаєте, що не полагається так крупно сміятись?

Але як ми не то що не перестали «крупно» сміятись, а ще більш закотились реготом, то він помірно, але сильно почав стукати ключами об дверці вовчка й підвищеним голосом заговорив:

— Гей, господа, а реготатьця так не полагається. Сlišте?

— Ой, умру... — стогнав Васюк.

— Сlišте, господа? Просью вас з убїдженієм. Довольно.

Пам'ятаю, Васюк ще довго схлипував від сміху, а мені... сумно-сумно раптом стало.

І от чогось з того вечора (і чого саме з того, я й досі не можу зясувати собі) почалось щось... не таке, як раніше. Як пригадую собі, на другий день ми якось ні разу не реготали. Васюк майже весь час ходив з кутка в куток по слідах, витертих на підлозі попередниками, і по-свистував. Я лежав на койці. Пригадую також, що це був мало не перший день, відколи жив я з Васюком, що я пролежав, як раніше, цілий день на постелі. Ввечері, в сірім світлі смеркання, ми сіли, було, в шашки пограти, але на половині гри обом стало нудно і ми покинули.

І не розвивали ніяких плянів в той вечір.

Другого дня, виразно пам'ятаю, Васюк, вчепившись руками в ґрату, весь час після обіду до самої ночі просидів на вікні. Ми часто сиділи й раніше, але не так по-довгу.

А я цілий день лежав на койці. Не хотілось рухатись. Потім потроху, непомітно стало так, що Васюк, звичайно, ходив по хаті й по-свистував, а я лежав. Майже не балакали, а коли балакали, то потроху й де далі то сухіше, холодніше. Шашки десь порозгубились і коли хтіли раз заграти, то не змогли знайти всіх. Нових робити не хотілось.

Васюкове ходіння мене дратувало. Іноді він починав кашляти, спірався об стінку рукою й, нахиливши голову, кашляв хвилин пять. Це також було нудно й досадно слухати.

— Ти поменше б на вікні сидів... — сказав я раз.

— Це не вікно... — трудним шепотом промовив він і, постоявши ще трохи, знов заходив.

— І ходив би не так багато...

— А тобі що?

— Та мені нічого... Ти стомлюєшся...

— Плювать!...

— Глупо...

— Не нахожу... Глибше лежати цілий день:

— Я принаймні лежу тихо і нікого не турбую своїм ходінням...

— Це оригінально. Значить і я повинен лежати?

— Ах, одчепись... Хочеш, ходи...

І він ходив, похиливши голову, ніби глибоко думав про щось. Але я знав усе, про що він міг думати, знав, як він повернеться, сяде, закине руки за шию і ляже по-ривчасто на койку. Знав, що він мене знає так само, як і я його. Знав навіть, що коли він вночі чудно крекче, йому сняться жінчини, а як раптом сяде на койці, значить, снилось, що тікав. Спершу питав його, а потім питати перестав. Ну, що він мені може сказати? Все те саме, відоме, старе. Пробіжить по накочених слідах мозку і сліду не лишить. І де далі, то все менше й менше він сміявся, а все частіше лягав на койку і важко сопів носом. Це було дивно спочатку, але хутко стало старим, відомим. Все у нас в мент ставало старим, тим самим. І через те, що нового не бувало, старе від довгого лежання в мозку обтиралось, губило всякі фарби, зморщувалось, а далі починало гнити. І як би можна було розчинити наші черепи, я певний, що мозки наші світилися би в темноті фосфоричним, гнилим світлом.

Іноді, чомусь по задурманеній душі морозом проходило щось непокійне, жахливе, тоскне. Особливо ввечері, коли камера робилась на-пів темною, на-пів ясною. Тоді й Васюк починав як-раз найбільше сопти носом. Це ще більш дратувало.

— Слухай, Васюк, чого ти сонниш так?

— А що таке?

— Та нічого. Негарно слухати.

— Це оригінально.

Ідіот! Він ще на смішки пускається.

— Нічого оригінального нема, а тільки погано.

— Може я турбую тебе цим?

— Ах, одчешись ти ради Бога! «Турбую, турбую». Подумаєш, делікатність яка!...

— Так якого й чорта чипляєшся? «Не ходи, не сони». Твоя камера, чи що?

— Щоб ти знав, що моя! Мене першого привели сюди.

Він аж сів.

— Слухай, ти або здурів, або...

— Сам ти дурень!...

Він мовчки, памятаю, посидів, потім тихо ліг. Мені стало трохи соромно, але зараз же я почув страшенну злість за це на Васюка. Мені хотілось зробити йому, коли так, ще гірше, ще поганше.

— І кашляєш ти... Перше вночі не кашляв, а тепер кашляєш... Я ж не винен, що ти не можеш спати.

Він мовчав.

— Я теж міг би, коли в мене безсониця, кашляти і взагалі перешкоджати спати.

Васюк ворухнувся.

— Я це навмисно роблю? — глухо спитав.

— Я так думаю. Перше ти не кашляв. А тепер на злість: Я, мовляв, не сплю, так і другий хай не спить.

Васюк скинув ноги на підлогу й сів. Сів і схилився до мене. Я лежав і дивився у стелю, але почував, що він дивиться на мене.

— Ну, та й сволоч же ти, слухай, — помалу й злісно почав він. — Така сволоч, що я й не сподівався... «На злість».

— Ну, я прохав би тебе не лятайся, бо я теж умію дулю скрутити.

— А хіба я не сволоч такий? Яке ти маєш право так говорити... «Я на злість йому кашляю». Ти, брат, може, по собі міряєш. Але коротка мірка...

— Скажіть, довгий який! Подумаєш! Обізвався.

Васюк раптом замовк і знову ліг.

Більше ми в той вечір не балакали. Вночі Васюк кашляв надзвичайно голосно й подовгу. Я був певний, що він навмисне, цей раз уже навмисне, на злість мені, кашляв. Я не міг спати всю ніч. Ну, чекай, — коли так, то й ми будемо так. Чекай, чекай.

На другий день я не лежав уже. Коли Васюк починав ходити по камері, я теж вставав і ходив. Нам незручно було, ми товклись один об одного, і мусіли навіть зупинятися. Васюк мовчки поглядав на мене, посміхався і сідав на свою койку. Я теж в унісон йому посміхався, ходячи сам по камері.

Після обіду він довго і болісно кашляв. Потім, трудно дихаючи, залющив очі й задрімав.

Тоді я встав, заходив по камері, голосно заспівав. Він злякано прокинувся, підвівсь на лікті, подививсь на мене.

— Хиба ти не міг би посидіти тихо якоїсь півгодини? — хмуро спитав нарешті. — Ти ж бачиш, що я дрімаю.

— Зо мною не церемоняться... Чого ж я маю церемонитись? — не зупиняючись, кинув я рівно й жорстко. Він помовчав.

— Ех, та й злий ти, я тобі скажу...

— І чудесно!

Подивився на мене довгим поглядом, потім щось зле пробігло в тому погляді і посміхнувся.

— Ну, добре... Хай так... — промовив і ліг.

З того часу ми обоє вже не лежали апатично і мляво. Ми напружено слідкували за кожним рухом і словом один одного. Ми, навіть почали знов наші розмови, гру в шашки, але розмовляли тільки для того, щоб спіймати

один одного, притиснути і примусити почути своє безсилля і приниження перед другим. Грали в шашки для того, щоб любоватись, як злісно кривляться губи переможеного.

Тільки не співали й не реготали.

І де далі, то погляди наші ставали гострішими, слова проняті більшою отрутою ненависти, вчинки все більш направлені з певною метою: тільки для його. Все, що я ні робив, я робив для його. Він також.

Ось він виліз на вікно. Сидить й понуро дивиться в небо. Чогось посміхнувся.

— Слухай, Васюк. Може б ти зліз уже?... Я теж хочу трохи посидіти... Ти цілий день сидиш сьогодні...

— Цілий день? Це — оригінально. Я тільки що виліз.

— Я теж хочу сидіти...

Посміхається і злазить.

— Будь ласка — іронічно поводить рукою до вікна. О, як я його ненавижу за те, що він зліз!

Вилізаю й сижу з задовolenним виглядом. Мені зовсім не хочеться сидіти, мені холодно на вікні, небо хмарне, брудне, нічого цікавого. О, як я його ненавижу за те, що сижу на вікні з задовolenним виглядом.

Ну, хай-хай! Побачимо...

Ми на нудьгу вже навіть не жалілись. Принаймні, що до мене, то я іноді майже забував, де я. Забував про свою справу, про покинутих на волі, навіть про ролю саму. Я тільки чув і бачив Васюка. Часом, ночі не спав і перебірав, що він сказав мені, яким тоном і як я міг так одповідати йому, і чому я не зробив оттак або так. Тоді б він не посміхався так ехидно й злорадісно.

Так митнали наші дні.

І був раз вечір. Ми лежали неперушно в напівтьмі й мовчали. Я лежав лицем до тори і мій погляд неспокійно блукав по стелі. Блукав і раптом за щось зачепився. !

в той же мент з глибин несвідомого щось штовхнуло моє серце. Божє! Стеля! Дерев'яна стеля! На горнище!... Вилізти на груби, перешляти дошку, вибратися на горнище, з горнища по ринві на вулицю, з улиці... Господи!... Подрати простині й зробити шворку... Пилку зробити можна з бляхи, найти на дворі, на прогульці... Нічю один пиляє, другий стежить!...

О, ідіот! А він лежить і не знає. Цілком байдужі-сінько, як куша мокрих ганчірок, важко лежить і не догадується, навіть! Ха-ха-ха! Хай лежить!

Як я сміявся! Ох, як сміявся всю ніч. Тепер він побачить, хто з нас чого вартий, він, що сто літ пролежав би й нічого не побачив, чи я, який!...

Я йому нічого вранці не сказав. Тільки поглядав на його й з серйозним виглядом невпевно реготавсь. А він плямкав собі, сопів носом, потім ходив, сидів, лежав, кашляв.

— Може, Васюк, хочеш сидіти на вікні? Будь ласка, сідай, я потім посижу.

Він здивовано дивився на мене. А я потуплював очі. На віщо показувати йому, як блищить моя гордість.

— Я серйозно кажу: сідай, я потім!...

— Дякую. Ти сьогодні чогось занадто добрий!...

І неймовірно поглядав на мене, а я про себе посміхався: «Жалкий ти!»

— Чи може тобі хочеться ходити по камері? Ну, то ходи, я нічого не маю проти!...

Він не зводив з мене пильного, неймовірного погляду і був насторожений.

А я з серйозним виглядом реготав і крадькома поглядав на стелю.

Нарешті, я рішив сказати йому.

Ввечері, підсівши до його на койку, я тихо й холодно розказав усе. Він слухав мовчки, понуро. О, я бачив, що

він буде сперечатись, бо то не в і н знайшов. І він, справді, вислухавши, почувався й сказав:

— Фантазія!

Ох, як я його ненавидів!

— Чого фантазія?

— Звичайно, фантазія! Чим же ти пиляти будеш?

Да! Я так і знав, що він це спитає.

— Чим? Пилкою!

— Якою?

— З бляхи зробимо!

— Де ж ти бляхи візьмеш?

Господи! Він смів ще сумніватися! Він, що сто літ, як купа ганчірок, пролежав би оттут і не побачив би нічого, він ще смів...

— Я з тобою більше й балакати не хочу! Можеш лежати собі...

— Та чекай! Я тебе питаю, де ти бляхи візьмеш? У дозорця попрохаєш?

— На дворі знайду! От де! Або від підвіконника одломлю. Ну, годі!

Більше з цим йолоном я не хотів балакати.

Але вранці він сам забалакав і видно було, що він щиро кається за вчорашнє.

Ага! Голубчику!

Проте я не хотів зовсім пригнічувати його і тому холодно й діловито сказав:

— В такому разі ми сьогодні ж повинні знайти.

— Ну, певно! (Він спробував навіть руки потерти.) Вмєнт повинні знайти бляху! Ого! Тільки, знаєш, треба обережно. А потім, мені здається, що на правий бік було б краще тікати? Га?

Я холодно й строго промовчав. Без тебе знаєм, на який бік краще!

Ми вийшли на прогульку. Я не хотів, щоб він знайшов бляху. Він — незграба, недотепа, він не повинен її знайти.

Знайти повинен я.

І, справді, знайшов я. В кутку, де лежала купа цегли, я присів спочити. Блукаючи очима по землі, я раптом, під самими ногами, помітив шматок заржавілої бляхи, що витикалася з-під глини. Самої справжньої бляхи, як раз такої, яку я собі уявляв, навіть так же погнутої. Коли вартові дивилися в другий бік, я з заміранням серця виняв хустку й ніби мимохіть впустив її на бляху. Потім помалу її байдуже нахилився, схопив разом з хусткою дорогоцінну знахідку і так само помалу й ліниво сунув її під пальто. Ура!

Васюк все бачив і вже хитро підморгував мені, але я холодно встав і, міцно держачи рукою бляху, помалу й ліниво став ходити між вартовими. Позіхаючи, я поглядав у небо і виразно бачив, що на правий бік тікати не можна, бо там стояла будка і вартовий найшвидше міг бути на тій боці.

Бавлячись і позіхаючи, я підняв з землі де кілька камінців і непомітно сховав їх в кишеню.

В камері я сказав Васюкові про правий бік і зараз же залишив балачку, не бажаючи пригнічувати його. Він покійно згодився.

Потім ми взялись до вироблення пилки. Ах, треба було тільки подивитись, як він тер камінцем цю нещасну бляху. Лишенько моє, він нічого не вмів, цей міцнолобий дурень!

— Ні! Дай сюди! Вартуй ти, я сам буду робить...

Він винувато передав мені камінь і бляху, а сам став коло вовчка пильнувати. Іноді він підходив до мене й несміло зазирає до рук моїх, але я холодно нагадував

йому про дозорця і він, дурновато посміхаючись, поспішно йшов назад.

Я тер цілий тиждень і цілий тиждень він несміло зазирає до моїх рук і цілий тиждень я строго кричав на його. Не міг же я, справді, допустити, щоб через дурну його цікавість пропала вся справа. Коли більш ні до чого не здатний, то хоч пильнуй до ладу.

Але пилка вийшла все таки пречудова. Правда, була трохи крива, зубці не рівні були, але зате гострі, як у справжньої пилки. Хиба він міг зробити щось подібне? У-у, бельбас!

— Не стій, Христа ради, перед носом. Іди до дверей! Він шулився й одходив.

Нарешті ми постановили приступати до самої стелі. Було постановлено, що першим полізу я. Правда, він уперто стояв за те, щоб йому першому лізти, але як я стояв проти того, то було постановлено, що полізу я. Він же, незграба, неодмінно зробив би щось не так.

На мою койку поклали опудало, накрили його ковдрою, а Васюк повинен був ходити по камері, поглядаючи в дірку. На випадок серйозної небезпеки він повинен був чхнути, а на знак того, що дозорець наближається до дверей, покашлювати. Але я вже був певний, що він переплута, або чхне там, де цього не треба.

— Тільки, будь ласка, не переплутай...

— Ну, що-о ти! От ще сказав!...

Ще образився! Подумаєш, який моторний!

— Ну, добре. Ставай!

Васюк вперся руками в грубу і нахилив спину. Я пильно подивився в коридор, швидко підійшов до Васюка, виліз на спину і, схопившись руками за край грубки, помалу й обережно виліз на неї.

Васюк зараз же одійшов до дверей, подивився в дірку й заходив по камері.

Серце билось надзвичайно. Я виняв пилку й обережно став намащувати стелю. Було темно, на руки липло старе, товсте павутиння, в коліна муляли дрібні камінці пахло димом і паленою глиною.

Камера згори здавалася дивною, чужою і постать Васюка якоюсь безглуздою, куцою.

Ось, нарешті, здається, та дошка. Дивно, яка вона зовсім не така, якою здавалася знизу. Товща, ширша... Страшенно незручно!... Нема як почати... Здається Васюк чхнув? Ні, ходить. О, йолоп, йому добре похажати. Тільки цього й уміє, а все мені доводиться робити. Хіба спробувати так?...

Насилу вдалося почати. Пилка гнулася, муляла руку. Шум від пиляння був такий, що, мені здавалось, його зараз повинна зачути вся тюрма. Я для чогось дуже стискував щелепи і, що хвилини прислухаючись, дивився вниз. Але Васюк так само ходив, поглядав у вовчок і мовчав.

Тоді я знов пиляв. Але пилка гнулася, рука боліла, я задихувався. Мадав пальцями свою роботу й з злістю бачив, що вона майже не посовується. І безсило пустивши руку, понуро дивився вниз. Ходив Васюк, добросовісно що-разу зазираючи в вовчок, чорніло вікно, миготіло жовте світло лампочки у верхній половині камери.

І пригадую, яким нікчемним уявлявся я сам собі там, на тій грубі, — безсилий, вимазаний павутинням і порохом! І невже ж в цей самий час десь гули трамваї, кудись йшли люди без ключей, жінки, діти, малесенькі, любі діти?!...

І знов я брався за пилку, стискував щелепи, прислухався і пиляв. Але подла пилка гнулася, муляла руку, рука ніла, падала.

І знав я, ох, я знав, що не пилка винна, а безсила, худа рука моя.

І знав, що вилізе він і шилка не мулятиме його руки, мускулястої, сильної.

Рішуче покинув і зліз.

— А що таке? — стурбовано спитав він.

— Стомився, — хмуро муркнув я. — Лізь ти...

Він стримано посміхнувся.

— Смішного рішуче нічого нема. Спробуй, тоді й смійся...

Він мовчки взяв у мене пилку, незграбно виліз мені на спину і видряпався на грубу. Я думаю, що він на злість так давив мені плечі каблуками. Йолоп!

Але пиляв він, справді, не так, як я.

— Ти на диво мало зробив! — весело прошепотів він, злізши по моїй команді.

— О, ще б пак! А почати, по твоєму, це легко.

— Та хіба ж я до того?

Але я вже бачив, до чого воно йшлося. Я це виразно бачив зо всього його стомлено поважного вигляду, коли він злізав звідтіля. Звичайно він уже уявляв собі, що голова всій справі — в і н. Ця капустана голова, цей бельбас був цілком щиро переконаний, що він мене рятує.

— Ну, справа посовується! — говорив він звичайно.

І треба було тільки подивитись на його, коли він промовляв ці слова!

О, як я ненавидів його за те, що справа посовується! Як я хотів, щоб він зломив пилку, порізав руку. Він би не бундючився так.

Дні прожогом пролітали крізь нашу камеру і зникали в безодні Мінгулого. І кожний день був не схожий на попередній день і кожна ніч відріжнялась від попередніх ночей.

Люди з ключами не помічали нічого і так само ходили коло наших дверей, або дрімали десь там в кінці коридора.

І, тільки ставили лямпочку на двері, Васюк вилізав мені на спину, ловко піднімався на грубу і шелотів звідти:

— Готово! Позирай!

І я ходив і позирав.

«Шр! шр! шр!» чулось з-над труби, а я ходив і позирав.

І що-разу, злізаючи, він все холодніше й коротше стомленим, сухим голосом говорив мені:

— Хутко кінець.

Я вже мовчав. Я боявся говорити що-небудь, бо з грудей мені вирвалася би така дика згряя слів, що краще мовчати.

Я тільки думав про себе. Дивлячись удень на його колочі холодні очі, напрямлені на мене, я думав, що я сам не вилізу на грубу. Чи полізе він перший, чи я?

Я був певний, що полізе він. Ну, хай! О, хай лізе він, а я зостанусь тут, побачимо, чи далеко він сам долізе, покинувши мене.

І думав, що як би я виліз першим, я б... я б поміг йому, не покинув тут. Я ж знав його, знав добре люту ненависть очей його, щоб покинуть тут. Він же здатний був покликати дозорців і видати мене. Він би з великою охотою покинув мене тут, як би не боявся, що я на його манір покличу дозорців. І коли не покине, то тільки з страху, що й сам не утіче.

І, справді, він злякався і поліз першим я. Став йому на спину і виліз на грубу. Потім ліг на ній і звисив йому вниз руку. Він схопився за неї і, важко тягнучи мене до низу, став дряпатись. Виліз і зараз же став дивитись до вовчка.

— Ти мало руку не вирвав мені... — прошепотів я.

— Ну, мовчи там! «Руку». Не до рук твоїх. Дивись на вовчок, я вийму дошку.

Я сціпив зуби і став дивитись на жовтий квадратик у дверях.

На койках непорушно лежали опудала, укриті нашими укривалами. Верхня половина камери, помережана тінями ґрати, була освітлена, а нижня, з койками, темна.

За спиною сопів Васюк, вовтузячись з дошкою. Мені ніяк було повернутись подивитись, але я хвилювався так, що боявся упасти з ґруби.

— Готово! — нарешті прошепотів він.

Я з усиллям повернув голову і побачив, що голова його стала зникати в чорній дірці стелі, далі ввійшли туди плечі, потім ноги його стали розгинатись і з легким шарудінням все тіло всунулось в стелю. Мені стало вільніше на ґрубці. Я наготовивсь теж. Ноги його одна за другою зникли.

Тоді я підсунувсь під дірку і теж уліз у неї.

— Швидче лізь! — сердито прошепотів Васюк і шарпнув мене за руку. Я нічого на це не сказав.

На горищі було холодно, темно і кожний наш шерох викликав луну.

— За мною! — дихнув коло мене Васюк і я почув, що він став одходити од мене.

Він робив усе так, наче виріс на тому горищі.

Упевнено знайшов дірку на покрівлю, ловко проліз у неї і поміг мені пролізти. Потім злим і безапеляційним голосом наказав халатись руками за шви покрівлі і повзти колінами. І поліз. Я за ним. Він ліз тихо, нечутно, як кішка, але у мене що-разу під колінами покрівля гуділа так, що я аж цепенів весь і замірав. А Васюк зупинявся й з ненавистю шипів:

— У, ідіот чортів! — Тихо, будь ти проклятий!

Внизу ж і вгорі було тихо. Нас не чули. Чув тільки холодний вітер та чорні мовчазні димарі на покрівлі. Було моторошно, чудно.

Ми підповзли аж на самий край покрівлі з того боку, де будинок виходив на пустир. Васюк мовчки виняв шворку, довго вовтузивсь біля ринви і нарешті прошепотів:

— Сиди тихо. Я полізу вперед. Як будуть стріляти, не лізь. Убють. Чуєш?

— Я полізу перший... — несміло вирвалось у мене.

— Ну, це чорта з два!

— Ти мене хочеш покинути...

— Іди ти к чорту! Сиди!

І став спускати ноги з покрівлі. Безумовно, він хотів, щоб піймали мене, а не його. Він наробить гаміру, а мене піймають.

Він зник. Я впиавсь руками в ринву і зазирнув униз. На землі під стіною горіли далеко один від одного ліхтарі, роблячи круг себе невеликі жовті круги. Але ні Васюка, ні вартового не видно було. Тільки ринва, до якої привязана була шворка, важко скрипіла й хиталась під незримою вагою.

Потім зразу затихла. Очевидячки він був уже на землі. Я, хапливо й трусячись весь, схопивсь руками за ринву і перекинув ноги у низ. Налапав шворку, замотав ногами в повітрі і став спускатись. Шворка терла руки, тіло тягнуло до низу і таке було важке, що я аж здивувався тоді. Спершу я думав про вартового, як би не спуститись йому на голову, думав, щоб не робити гомону, але де далі всякі думки пропадали і було тільки одне жахливе бажання — не зірватись. Я вже не перебірав руками, а просто сунувсь весь, повісившись на витягнутих руках. Долоні горіли, ноги безпомічно висіли, по тілі проходили хвилі холодного жаху. Де далі, то все більш і більш почував я, що сунусь швидче й швидче, що ось-ось руки мої не видержать і я гелпнусь униз.

Трапивсь вузол. Памятаю, одна рука моя сприснула, потім друга, замерло серце і.. я почув, що шворки не стало в долонях. Потім шум в ухах і страшенний біль у носі від чогось твердого. Я лежав на землі. Спробував підвестись. Не можу — права рука й нога за ложним рухом так болять, що краще десять років тюрми, ніж одна хвилина такого болю.

Я ліг. Очевидно ніхто не чув мого падіння. Так само вітер часами сердито пробігав понад стіною, так само хмура тиша панувала над темрявою.

Долоні болюче горіли. Холодна і мокра земля липла крізь промоклу одежу до тіла.

Але тупе байдужжя охоплювало мене. Справа моя (це ясно!) погинула. Мене зараз знайдуть, заберуть і каюк. Васюк, певно, далеко вже. Ну, і бог з ним. Покинув і бог з ним.

Я навіть на хвилину не подумав, що, може, він десь поблизу тут знає мене і зараз вернеться за мною. Чого ради? Що могло вернути його? Страх? Але тепер йому боятись мене нічого. Коли я й нароблю крику, то тільки ж мене одного й заберуть. Обовязок товариша? Е, він силуваних обовязків ніколи не визнавав, — модерніст. Чуття — один обовязок його... А що могло бути більше його чуття — ненависти до мене? З ненависти він навіть навмисне кинув би мене тут. Навмисне. Ну, і бог з ним. Хай кида. Я зла йому не бажав. Я собі лежав під стіною розбитий, жалкий, покинутий, ну, і хай. Зараз заберуть... Тільки б не били.

І раптом я почув якесь шарудіння у темряві, пібитось повз. Я напружено настороживсь.

Щось тихо покликала мене. Я хутко повернувся у той бік і несподівано застогнав від страшного болю.

— Що з тобою? Чого ж лежиш? — близько коло мене зачувся сердитий шепот Васюка.

Це був він! Ніхто, як він!

Я навіть біль забув свій з чудного радісного дивування. І, пам'ятаю, мені дуже захотілось притягнути його до себе й зазирнути йому в лице, — яке воно.

— Я впав... Ногу зламав...

— Я так і знав... Ідіот проклятий! Хапайсь рукою за шию мені, я понесу. Ну? Швидче ж!

Голос був злий, повний ненависти.

— Не хочу! — різко одпихнув я голову його.

— Я тобі говорю, берись! Чуєш ти, сволоч. Берись.

Ще трохи, і він кинувсь би на мене. В голосі його було щось надзвичайне, чудне, ніби хтось наказав йому там іти за мною і він не міг не послухатись, прийшов, але ненавидів за це мене ще дужче. І така була сила в цьому голосі, що я боязко й мимоволі покірливо схопив його за шию й повис на ній. Правою рукою він обняв мене за спину, підвівсь і поніс. Хвора нога моя черкалась об землю з таким болем, що мені ставало м'ясно, але я не стогнав. Я весь час з гострим дивуванням силкувався зазирнути йому в лице і щось зрозуміти, побачити на йому. Але темно було і бачив я тільки очі одні, напружені, напрямлені вперед, ніби слухаючі щось в середині у себе. Вигляд люнатика або загіпнотизованого.

Тільки як застогнав, він повернув до мене лице і воно знов виявляло злу огиду.

— Тихо! Не стогни...

І озирнувся. Пустир темнів круг нас. Він обережно підтягнув мене вище і знов поніс, цупко держачи, боячись упустити.

Я знову застогнав. Він раптом сильно здушив мене й прошепотів:

— Ти замовкнеш? Ще раз застогнеш і я кину тебе, як собаку тут!

І знов поніс, як брата, як щось надзвичайно цінне йому; ніс, як кішка носить у зубах кошенят своїх.

Позад нас понуро й грізно темніла мовчазна тюрма: вітер в буйнім танці крутивсь між нами, немов радів за нас; хмари, темніші почі, заклопотано сунулись поперед нас, немов спішили попередити когось; а ми, як двоє збрів, міцно обнявшись, зігнувшись, бігли у тьмі, озирались, спотикались, важко дихали. Так, мабуть, колись бігли наші пещерні прадіди, рятуючи один одного, в темряві давніх ночей.

Іноді він зупинявся, клав мене на своє коліно, озирався до тюрми і, витираючи піт, напружено дививсь туди. А я, заціпивши зуби від болю, гостро впивався в лице йому, шукаючи те, що перемогло ненависть до мене, любов до волі, страх смерти, що вернуло його до стіни.

Він ловив мій погляд, злісно стріпувавсь, мовчки з ненавистю хапав мене в обійми і знову ніс, обережно, цупко, як кішка кошєня своє.

І знову вітер танцював круг нас, а хмари незграбно сунулись вперед, немов спішили сповістити когось про перемогу чогось, такого ж темного, древнього й невідомого, як вони, про перемогу чогось більшого за ненависть, страх, любов, більшого за нас. Спішили и незграбно сунулись поперед нас. А вітер, танцюючи, підганяв їх.

Васюк в ту ж ніч передав мене товаришам, не сказавши зо мною більш ні слова.

Ми розійшлись ще більшими ворогами.

З І Н А.

В житті кожної людини десь, певно, бувають такі моменти, коли в ній з якихсь невідомих закутків виникає зовсім чужа душа (мабуть якогось далекого прадіда та й то не прямої лінії) і людина раптом починає робити таке, на що сама дивиться з великим дивуванням.

От так, очевидячки, й зо мною було під той час. Бо я таки дуже дивувався з себе.

Але момент все таки почав ставати занадто довгим. Занадто довгим. Я вже почав протестувати. Правда, я цього в голос ще не робив, але збирався рішуче. Бо це ж таки, справді, ставало неможливим! Ця дівчина, очевидячки, уявляла, що в такий момент я можу бігати, як автомобіль. Як вона ще не догадалась по повітрю пустити мене? Я думаю, — вона ні трішки не сумнівалась, що я можу ковтати вогонь, аби це сприяло визволенню її Антипа.

Антип, — що й казати, — хороший хлопець, кучерявий, мрійний. В його мило червоніють ясна, коли він сміється, але чому я мав терпіти від того?

Ви уявіть собі: я родився в степах. Ви розумієте, добре розумієте, що то значить «в степах»? Там, перш усього, немає хапливості. Там люди, наприклад, їздять волами. Запряжуть у широкий, поважний віз пару волів, покладуть надію на Бога і їдуть. Воли собі ступають, земля ходить круг сонця, планети творять свою путь, а чоловік лежить на возі і їде. Трохи засне, підкусить тро-

хи, пройдеться з батіжком наперед, підожде волів, крикне задумливо «гей!» і знов собі поважно піде уперед.

А навкруги теплий степ та могили, усе степ та могили. А над могилами вгорі колами плавають шуліки; часами, як по дроту, в ярк спуститься чорногуз, м'яко, поважно, не хапаючись. Там' нема халливости. Там кожний знає, що скільки не хапайся, а все тобі буде небо, та степ та могили. І тому чоловік собі їде, не псуючи крові халливістю, і нарешті приїзжає туди, куди йому треба.

Отже я виріс у тих степах, з тими волами, шуліками, задуманими могилами. Вечерами я слухав, як співали журавлі біля криниць у ярах, а у день ширина степів навівала сум безкрайности. В тих теплих степах виробилась кров моя і душа моя.

І от, уявіть ви собі: ця дівчина що ранку влітала до мене в кімнату, нашвидку струсувала мою руку, бризкала в усі кутки сміхом та словами, хапала мене за рукав і з такою халливістю витягала на вулицю, ніби в тому будинку починалась пожежа.

А на вулиці мені був уже каюк. В хату я вертався тільки пізно ввечері; цілий же день, як почтальон, заклопотано, задихано бігав з нею по канцеляріях, поліціях, тюрмах, губернаторах, прокурорах, поліцмейстерах. Чого? А я знаю? Хоч би, справді, десь говорив щось, або лаявся, або прохав, а то тільки стояв та слухав, як балакала вона.

Я не знаю, на що вона спіралась в такому поводженні зо мною: на те, що у неї над світлим лобом волосся лежало, як положена золотиста пшениця після бурі? Чи на те, що коли дивишся їй в очі, в її зеленкуваті чудові очі, то тобі їде холод з грудей у руки і ноги? Чи, може, на те, що у мене настав оттой момент, коли чоловік сам собі дивується?

Не знаю. Але треба було бачити, як вона здивовано піднімала свої густі брови, коли щось робилось не так,

як хотілось їй. Не сердилась, о, ні! не гнівалась, не сумувала, а тільки страшенно дивувалась.

Один раз я спробував поставити трохи виразніше питання про мою участь в біганині. Я почухав кінчик носа, прокашлявся і, дивлячись у бік, надзвичайно байдуже сказав:

— А слухайте, Зіно, як вам здається, чи не той... чи не міг би я сьогодні... той...

Я мусів ще прокашлятися.

— ... лишитись, розумієте, дома... У мене, знаєте, робота...

Вона широко розплющила очі, підняла брови і мовчки дивилась на мене. Мовчки, ні слова, ніби я говорив щось таке, що давно всім відоме за страшну ересь, наприклад, що Маркс був есером.

Розуміється я теж замовк. Я не можу вести далі розмови, коли вона дає несподівані наслідки. Мені навіть стало ніяково. Я пильно почав придивлятися у вікно, — там на вулиці стояв ліхтар і структура його показала мені надзвичайно цікавою.

— Слухайте! — нарешті схаменувшись, почала вона (без гніву, без серця, навіть з співчуттям до мене) — що це вам Бог дав сьогодні? Га?... Що з вами? Ви, часом, не захворіли? А ну, дайте ваш пульс...

І таки взяла мою руку, знайшла пульс і стала заглядати в лице таким лукавим поглядом, а губи тріпотіли такою усмішкою, що я мусів об'єктивно залитати себе, чи справді ж момент підходячий, щоб поставити це питання.

Але, коли вона потім раптом бризнула в лице мені сміхом, коли схопила мою шалку й натягнула її аж на ніс мені, я мусів признатись, що на цей раз вступати з нею в дебати було б зайвою річчю. Коли б вона, скажемо, розсердилась, — я б знав, що сказати; я б спокійно, з вибачливою посмішкою довів їй як два рази по два чотири, що

гнів її безпідставний і що я маю право робити так, як мені хочеться. Коли б вона засмутилась, — я б ласкаво, трошки іронічно, показав би їй, що через таку дурницю сумувати не годиться. Але вона сміялась, насувала мені шалку на ніс і ні на крихту не припускала, щоб мої слова були продуктом серйозної, твердої думки.

При такому відношенню мені зоставалось тільки одсунути шалку на відповідне місце, криво посміхнутись і, спотикаючись, бігти за нею на вулицю, куди вона мене тягнула з гомоном і сміхом.

І, завважте собі, вона скрізь і завжди сміялась, ця дівчина з волоссям, як положена бурею золотиста шпелюня! Що б їй ні трапилось, вона перш усього сміялась, ніби була утворена зовсім по другому методу, ніж усі люди. Немов Бог пробував на ній, чи не краще було б, як би люди так реагували на все. І, хай проститься мені дерзновенність моя, я радив би, кому слід, взяти під серйозну розвагу цей новий метод.

Сужу з власного досвіду.

Прибігаємо, наприклад, ми до губернатора:

Коло широкого, суворого і масивного підїзду будка в білих і чорних смугах косяками. Біля будки вартовий; він нічого не говорить нам, але здається, що між нами була довга розмова, після якої краще всього нам одійти собі геть.

Так мені здається. Але Зіна реагує инакше. Мило хитає головою вартовому, легко збігає по чистих холодних східцях до масивних дверей і має вигляд, ніби вертається до себе додому після веселої гулянки десь на човні. Озирається й петерпляче весело кричить на мене:

— А-ну, швидче там! Дивіться, плентається...

І, майже наспівуючи, розчиняє двері й ввиходить в високі з колонами, килимами, таблицями сіни.

Тут тихо, строго та велично, як в предверії гробниці. Перед нами стоїть в довгій лівреї благообразно-суворий, сивий швейцар і холодно питає:

— Що треба?

Але Зіні все те й за вухом не свербить.

— Губернатора треба бачити, — недбало кидає вона й шукає очима вішалку, де б могла повісити своє пальто.

— Їх превосходительство не приймають.

— Що??

Вона озирившись, високо піднімає брови й здивованими очима дивиться на його. Вона здивована, але здивована з смішком в очах, з смішком людини, яка знає, що дивуватись нічого, бо то єсть неправда, а буде так, як вона собі знає.

— Їх превосходительства немає дома... — ще холодніше промовляє швейцар.

— Хіба? — весело дивується вона й скидає пальто. Дає його мені й повертається до швейцара:

— Ви певні в тому? Кумедно! Але того не може бути, ви помиляєтесь. Він налевне дома. Налевне. Підіть, будь ласка, скажіть, що прийшла Зінаїда Сокоринська. Він знає. Дуже-дуже треба бачити.

Швейцар строго дивиться на неї й на мене. Але я твердо витримую його погляд, — мені навіть жаль його трошки, жаль його строгої поважності і довгої лівреї.

— Я ж вам виразно кажу, що їх превосходительство не приймають зараз, — з натиском говорить він до Зіни.

Але Зіна весело-нетерпляче поводить плечима.

— Ах, Боже мій! «Приймають, не приймають». Би підіть скажіть, що прийшла Зінаїда Сокоринська. Розумісте: Зінаїда Сокоринська. От і все. Ну, швидче, швидче... А то піду сама без вас, вам же гірше буде. Чудак ви!

Швейцар обурюється, дивується, сперечається, але кінець кінцем, якось непомітно від її упевненого сміху губить свою строгу поважність і нерішуче йде до губернаторських покоїв.

Нас приймають. Зіна балакає, слухає, дивується і сміється. І видно, що вона рішуче не вірить у те, чому дивується, та ще й знає, що то неправда і буде так як вона знає.

— Але ж у вашого нареченого витрушено бомби! За це— каторга. Ми не можемо таких злочинців випускати на поруки! — розводить руками губернатор.

— Каторга?? — страшенно дивується Зіна. Але за тим дивуванням пробивається щось таке лукаве й певне, що губернаторові стає якось сумнівно і здається, що каторга це, справді, вже занадто...

— Але, во всякому разі я тут нічого не можу допомогти вам! — ще ширше й безнадійніше розводить він руками.

Але я про себе посміхаюсь.

Сміється й Зіна і зеленкуваті очі її, як дивний кришталі, блискають при поворотах усякими кольорами.

І розмова кінчається тим, що сильний мира перестає вірити в свою силу, у велику злочинність Зіниного нареченого і схиляється до того, що коли другий сильний мира нічого не матиме проти, то й він не буде перечити випуску нареченого на поруки.

Зіна сміється, прощається й виходить. Я за нею, мовчазний і зайвий.

Сильний мира з приємною очумілістю дивиться нам услід.

От, самі бачите, до чого зводилась моя роль! Але що я міг зробити, коли ця дівчина була утворена цілком инакше, ніж я, а я сам понав у такий момент, коли чоловік сам собі дивується?

Але це ж не все.

Наша біганина в результаті дала те, що Зіні треба було тільки поїхати ще у сусідній губерський город, взяти у якогось ще більш сильного мира посвідчення, що він нічого не має проти визволення Антипа, і Антип виходить на поруки.

Ну, думав я, слава Боту, я також визволяюсь.

Але, маєте! Вийшовши від того передостаннього вершителя долі Антипової, Зіна весело заявила:

— Ну, так! Значить, ми завтра ввечері ідемо в Х...

І енергійно, смакуючи майбутню поїздку, прицокнула пальцями.

А мені аж серце тьохнуло. Я мусів прокашлятись.

— Це-б то, хто це ми?

Вона здивовано глянула на мене.

— Ну, звичайно, не прокурор судової палати та я, а ваша милость і я.

Ну, тут терпець мій уірвався.

— Але ж чекайте! — аж зупинився я. — Що-ж маю до того? На віщо я здався ще там?!

Вона ще більше здивувалась, а очі... ах, хай їм сіє! — ті очі лукаво-лукаво сміялись. Зелені, сірі, карі, усі кольори разом. І ні крихти не вірили в моє обурення, в моє серйозне відношення до моїх же власних слів.

Але я твердо рішив ні за що не піддаватись.

— Ні, ні! Як собі знаєте, а я не можу їхати. У мене, знаєте, робота... Я й так уже той... уже запустив безбожно... Та й чого я маю їхати? Ні, я не розумію: ви така енергійна... смілива дівчина, а не можете обійтись без няньки-мужчини... Фе! Сором!

Як би це палиншу, то вона-б розсердилась, надула губи, ну, почала б хоч холодним, байдужим тоном вияснити мені, що я в цих справах сужу, як міщанин і вузький формаліст; а вона того нічого. Пильно, з легким тріпотінням губ від сміху, мовчки подивилась в моє серйозне лице,

потім несподівано схопила його в свої маленькі долоні, провела ними од вух по щоках і, нахиливши свої губи під самий ніс мені, дзвінко-радісно засміялась. І це на вулиці, на тротуарі, під цікавими поглядами прохожих! Потім схопила під руку й весело потягнула вперед. Розмова, мовляв, скінчена.

Ну, що я мав робити? Узяти й розцілувати її тут же на тротуарі? Але щоб мені допомоглось з того?

* * *

На другий день після обіду вона прийшла до мене дуже весела то бадьора.

Ще з порога закричала:

— Уявіть собі, мамалиго (вона так звала мене в найкращі хвилини своїх настроїв) — була тільки що у Антига і він мені заявив голодовку. Мені! Ну? Як вам це подобається! Коли я його не вишустю через три дні на волю, він починає голодувати. Ха-ха-ха! Сказав, що буде голодувати до смерти. Значить, йому два-три дні зостануться жити.

І разом з нею сміялось її положене золотистими хвилями волосся. І хотілось підняти голову догори і шукати в небі плаваючих нулік. Про голодовку ж смішно було навіть думати. При чому тут голодовка, смерть, туга, коли цей сміх, а за сміхом те лукаве, непохитне і таємне?!

Я теж посміхнувся.

— Комік! — стиснула вона плечима.

Потім стала рахувати, скільки часу забере дорога туди, там і назад. Виходило не більше трьох днів. Далі ви, одив на волю Антип.

І очі її якось так прижмурились, потемніли, замерли ід напливу чогось великого, що хотілось гдорово вилять

того бестію Антипа. А на душі стало і ніжно і смутно, і думалось про те, що люди мають різне щастя.

* * *

Ввечері ми виїхали.

Я згадав, що мені треба було поїхати в одній своїй давній справі на пару днів у Х., через те більше й не вступав у дискусію з Зіною. А вона й не дивувалась тому, — вона сама знала, що у мене була там справа.

Ніч пройшла хутко, наче хтось узяв і вилив зразу, як відро води, ті десять-дванадцять годин у минуле. Ранок застав нас на гарячих суперечках про людей соціалістичного ладу. Зіна запевне знала, що люди соціалістичного ладу будуть кохати тільки раз в житті. Один раз і годі. Але за те так, що... ех! Але я також мав доскональні відомости, що люди одним разом не задовольняться, а неодмінно всі захотять ще хоч раз переміняти. Зіну це ображало, мені теж було обидно за будучих людей.

Раптом поїзд зупинився, всі пасажирі чогось кинулись до вікон з одного боку, наче хтось зразу перехилив вагон у той бік, і стали дивитись. А за ними товпились другі й зазирали через плечі їм. І по вагоні стрибало слово:

— Забастовка... Забастовка... Забастовка...

Ми здивовано перезирнулись. Потім теж кинулись до вікон. Якось, видно, велика станція. На пероні багато люду. Вигляд незвичайний у всіх. Кричать щось до наших вікон. Очевидячки, пасажирі з якогось другого поїзду. Трохи оддалік коло станційної комори купа козаків. Стоять біля коней, держачи їх за повіддя. Або дужі руді з кучерявими бородами, або чорні, безвусі, з татарськими косоокими пиками. Але всі з кучерями з лівог

боку, з шапками на бакир і червоними випусками на штанях.

Ми зпов подивились одне на одного.

— Значить, справді, таки забастовка? — здивовано дивлячись, промовила Зіна. І перший раз за її дивуванням не показалося лукаве. Якась тривога була на лиці.

— Мабуть... — з сумним спочуттям хитнув я головою, дивлячись на неї.

Вона раптом заєміялась.

— Чого ви?

— Так. Ви — комік: скорбно так хитнули головою.

Але сміх її був якийсь... якийсь звичайний, яким сміються усі люди. А в лиці тривога й непокій.

— А може ще нічого й не буде, — сказав я ніби бадоро — ходім на перон, подивимось.

Вийшли.

На пероні стояв гомін. З поїзду висипали люди, отовплювали купками, як горобці кинуті шматочки хліба, кондукторів і купками вовтузились по перону, розриваючи їх на часті. Кондуктори одбивались, викручувались, але перелякана публіка не випускала й хотіла неодмінно знати, коли вони далі поїдуть. Кондуктори робили благаючи обличчя і завіряли, що вони й самі не знають, але їм не вірили.

— Ви — кондуктор, ви повинні знати. Як же це так?!

Дізнатись щось певного не можна було. Говорили, що в якомусь манежі іде зараз збірка й обмірковується, чи бути забастовці чи ні. Говорили непевними голосами. Лиця були розтерпані, пригноблені, навіть у тих, кому приємний був той страйк. Погляди часто й надовго зупинялись на козаках, бо — то таки, дійсно, була мальовнича група!

Зіна прудко бігала своїми стемнілими очима й була бліда. Губи часто покусувала. Іноді коротко й різко кидала до мене:

— Забастовка, мабуть, протягнеться більше трьох днів?

Або:

— Він більше двох днів голодовки не видержить...

І, хоча я бурмотів щось, але вона не слухала моєї відповіді. — все прудко бігала очима по кричащій схвилюваній юрбі, немов у ній вишукувала способів допомогти собі, немов хотіла використати цю живу силу, запрягти чи щось ці тіла в якийсь віз: — везіть, подлі боягузи!

Раптом в одному кутку перона хвилювання й крик побільшалися. Лиця повернулися туди.

З натовпу витискувалось двоє жандарів, а між ними йшов парубок у синій засмальцьованій сорочці в залізнодорожньому картузі. Лице йому було гнівно-завзяте й ображене. Він заклав руки в кишені й не халапочись виступав між жандарів, часом щось говорячи до публіки, яка розступалась перед ними двома живими тинами. Обличчя жандарів були напружено-злі і теж ніби ображені. Очевидячки їх ображали слова парубка. Тини за ними зараз же знов зливались в одну рухливу масу, а з неї вистрибували на спину жандарів крики, до яких взагалі «начальству» не варто дуже прислухатись.

Зіна стала ще блідішою. Родима плямочка біля носу стала дуже виразною і хотілось зчистити її кінчиком хустки, а буйне золотисте волосся ніжно погладити і тихо з жалем поцілувати.

Коли жандарі ввели парубка в якісь двері, почувлись крики:

— В манеж! В манеж! На збірку!

Із юрби стали вишлігувати на рельси робітники й, розмахуючи руками, озираючись, закликаючи, прямували до здорового, закоптілого будинку.

— Ходім! — коротко, майже суворо кинула Зіна й теж стрибнула на рельси. За нами стрибнуло ще кілька пасажирів.

В манежі було повно голів. Це був здоровенний кавун, повний насіння — облич. Навіть угорі на товстезних бантинах прилипли люде й щось кричали звідти, коли кричали вниз. Крутом були якісь машини, залізні прилади, заліплені людьми. І був ще манеж той схожий на величезне корито, помазане медом, під яке пробрались мухи й закрили все собою.

Десь попереду чувся голос оратора. Мабуть говорила от-та голова, що випнулась над всіма і вимахувала руками.

Мені довелось щиро й серйозно попрацювати плечима, щоб упевнитись, що то, дійсно, говорила та голова. Дякуючи цьому, ми були недалеко від самої трибуни.

Голова мала добрий голос, руду бороду, але мало красномовности. Вона часто спотикалась об свої ж слова, сипала ними без ладу і иноді до того заплутувалась серед них, що безпомічно зупинялись і важко дихала. Але не падала духом і ще з більшим завзяттям і запалом пробивалась вперед. Це була серйозна й нелегка робота, і всі слухали уважно.

Але де далі ми слухали з Зіною, то здивованіше стали поглядати одне на одного. Голова говорила про те, що круг вокзалу стоять салдати і козаки, що сили нерівні, що жертв буде багато, а здобутку мало.

Її кричали з маси противне, але ті крики покривались іншими, маса хвилювалась, потім стихала. А голова, спочивши тим часом і витерши засмальцованим рукавом спітнілого лоба, знов говорила про голодних дітей, жінок,

про салдатів та козаків, про сили нерівні. Їй кричали знов, і знов піднімався галас і крик. Кричали з бантин, з димарів паровозів, знизу, згори, з боків. В величезному просторі манежа над кашою голів стояв ніби сизий дим. Немов кожний той крик був вистрілом з вогнем і димом.

Ми перезирались. Зіна все здивованіше й здивованіше поширяла очі й навіть часом озиралась. Круг нас зустрічались парами, групами; на їх шикали, щоб не заважали слухати.

— Ну, забастовка, видно, не пройде. Йдемо, значить, далі. — звернувся я до Зіни.

— Ви так думаете? — коротко й чудно кинула.

— Так...

Вона нічого не сказала, тільки дивно крутнула головою й стала слухати.

А голова аж хрипіла вже надірваним голосом, немов люто застудилась там на трибуні.

— Товариші! Милі товариші! Послухайтеся вашого старого товариша. На що воно нам?... Як сказано... У кожного, знаєте... Не нада!... Бог з нею... Згадайте, як нам... скільки нам... год тому назад, скажеш примірно, скільки горя було від тої забастовки? Га? А що ми маємо від неї? Ще хочете тюрми та пульт?

— Плювали! — крикнуло з бантини, немов з небес. Але унизу, з землі, зараз же полетіли назустріч крики:

— Знаємо вже! Годі! Чули! Правда!

Зіна раптом шарпнулась вперед.

— Куди ви? — схопився я за нею.

— Туди! — озирнулась вона, хитнувши до оратора. І лице було надзвичайно бліде, а очі блискучі, чудні. І ніби біль якийсь почувся мені в них, гострий та різкий.

Я став протискуватись за нею, але мусів одстати й зупинитись, бо робітники, на жаль, мали теж загальний звичай: дамам добровільно давати дорогу, а чоловікам

уступати з бою. Я стояв ступнів на десять від неї, а вона коло самої трибуни. Мені видно було тільки капелюх її, який, немов сковорода, поставлена руба, весь час заступав її голову від мене.

Бачив, як вона щось заговорила до робітників, які стояли круг неї, і ті робітники подивились чогось на оратора; потім вона озирнулася і, розшукавши мене очима, показала робітникам, а мені хитнула головою й посміхнулася. І знов вони заговорили. Далі один з робітників потягнув, мабуть, оратора за плечу, бо той спинився, озирнувся й нахилився вниз. Щось говорять йому. Хитнув головою, глянувши на Зіну. Слухає. Ще захитав. Хитнув в-останнє, підвівся й знов заговорив, прибивши своїм голосом густий гомін, що почався в манежі, як прибиває дощ порох на вулицях.

А той, що балакав з оратором, повернувся до Зіни й сказав їй щось, хитнувши головою. Зіна теж хитнула й всі стали слухати.

Але я бачив, як круг Зіни перешентувались і показували на неї очима й головами. Особливо пильно дивились жінки.

— Я кінчаю моє слово, товариші, — почувся з трибуни — хай говорять інші... От... Хай говорять по совісті, як я говорив. А ми послухаємо і скажемо спасибі за добре слово... От.

І, незграбно уклонившись, став злазити, щось соромливо говорячи до облич і рук, які зараз же протягнулись до його.

А за ним розляглись по манежу оплески, крики, свистки, шикання. Маса захвилювалася, заворушилася, як мухи, яких потривожено на їхнім меду. Особливо, я бачив, хвилювались бантини й боки.

Але зразу ж почало чогось стихати, тільки шикання побільшилось. Я глянув на трибуну й замер: там стояла

Зіна. Склала по наполеонівськи руки на грудях, підвела голову вгору і з висока мовчки дивилася вниз. Волосся буйно-золотистими хвилями бігло під заломлений капелюх, очі одсвічували чимсь наїхненим, але спокійним і рішучим, на губах знайомий лукавий усміх. Поза людини, яка знає, що робить і що з того вийде. Я зітхнув.

Ставало тихше й тихше. В неї впивалось, як у центр радіوسي, безліч здивованих очей; її ждали, а вона стояла мовчки, непорушно і тільки брови її стали підніматись угору, очі поширяться і робитись лукаво здивованими. І разом з тим хвилинками ті очі темніли чимсь сильним, задержаним в середині. Немов в середині у ній кипіло щось велике, вогневе, але вона його здержувала і тільки лукаво посміхалася, знаючи про його.

Замерло.

Зіна все здивованіше піднімала брови. Потім розпяла руки з грудей, озирнулася і тихо почала:

— Товариші!

Замовкла й непорозуміло глянула на всіх.

— Товариші, я не розумію, куди я попала? Мене кликали на збірку робітників, а я, мабуть попала кудись в друге місце. Правда? Скажіть мені, я серед робітників, чи де?

І замовкла, чекаючи. Мовчала й маса, перезираючись. На бантині засміялись.

— Серед баб! — раптом пролунав густий, злий голос. Сміх побільшився.

— Серед трудящих людей, у яких є діти та жінки! — зразу ж одгукнувся дзвінко хтось ізнизу.

Зіна хутко повернулася у цей бік.

— Та-ак? — здивувалася. — Так висилайте ж сиди ваших дітей та жінок, чого ж ви прийшли сюди?! Може ж вони здобудуть собі таке життя, щоб не мерти з голоду!

Вам чого треба тут?! Геть звідси, ідіть мийте горшки, хай приходять ваші діти та жінки!

З бантин і з богів загреміли оплески, сміх, крики:

— Правильно! Давай сюди баб! Геть звідси! Браво!

Центр мовчав і ніяково посміхався. Чулись тільки окремі голоси з його, які кричали щось до бантин. Зіна все так здержувала своє в середині.

— Тш! — повела рукою.

Затихло.

Вона для чогось перехилилась до маси і стала пильно вдивлятись у кожне обличча. Мовчки, серйозно, по-довгу. В бантинах тихо ждали. Потім помалу підвела голову й здивовано заговорила:

— Але, знаєте, я не помилилась. Я, справді, таки серед робітників. Серйозно! Я бачу сажу і горе на ваших обличчах. На цих обличчах видно нужду і злидні. Хиба ні? Вони всі до того повимокали від поту й сліз, що скоро потріскаються від сонця, як старі чоботи. Ви це знаєте? На них так понадимались жили від праці, що так вам і ходити з ними. До смерти ходити. А хиба є радість у ваших очах? Хиба в тих очах я не страх, не темність, не забитість бачу? Так, я таки серед робітників! Це правда.

Зробила павзу. Маса не ворухнулась.

І раптом зеленуваті очі заблищали і пустили задержане те буйне, весело гнівне, вогневе. Лице спалахнуло. Голова піднялась.

— Але слухайте! Хто вам сказав, хто сказав, що ми слабші? Хто? Той товариш, що говорив тут? А ви й повірили? Ах, ви ж коміки. Хиба ви не хочете краще пожити? Так таки зовсім не хочете? Ви цілком усім задоволені? Мабуть же ні? А раз ні, то чого ж вам треба? тільки захотіти! Чуєте: тільки захотіти. Більше нічого.

Оттак стиснути кулаки, стиснути, щоб аж нігті виялись у шкуру і сказати: Ми хочемо. І більше нічого. Оттак:

І, стиснувши свій кулачок, простягнувши його до маси, перехилилася вперед і сильно-спокійним весело-лютим голосом промовила:

— Ми хочемо! Чуєте?

І випрямилась.

В манежі зірвалася ціла буря. Справжня буря.

Але я бачив, що вона йшла не з слів її, а з очей. Мені можуть не повірити, але то так. З її очей і з того, що ховалось за очима. Воно з очей сідало на слова її на крилах їх перелітало в уха її очі маси і маса вже горіла, маса вже забула себе, вже сміялась з того, що не зможе ніби перемогти. В о н и не зможуть перемогти?! Та хто це сказав?!

— Забастовка! Годі! Забастовка! Голосувати!

Зіна підняла руку. Маса покійно затихла.

— Товариші! — чудно блиснули очі з трибуни. — Ні одного більше поїзда? Так?

— Так! Так!

— Ні одного вагона далі? Правда?

— Правда! Правда! Так! Забастовка! У-у-у!!

Лице Зіни було бліде... і радісна мука мені вбачалася на йому...

За цілий тиждень не пішло з тої станції ні одного вагона нікуди.

Коли ми вернулись з Х. — я, скінчивши свою давню справу, а Зіна з дозволом взяти на поруки нареченого, — наречений вже четвертий день голодував. Його прийшлося з звозчика знести до Зіни на квартиру. Так він ослаб. Але не зовсім. Бо коли я вийшов у кухню по воду, а потім вернувся, то у його ще було сили одірватись од Зіни й роздивлятись фотографії на столі.

Хутко він цілком одужав.

У мене теж цілком пройшов той чудний мент, коли чоловік сам з себе дивується. Я не бігав уже як автомобіль, нікого не боявся і цілі дні лежав на канапі лицем догори. І думи мої плавно та сумно, поважно кружляли над чужим щастям, як шуліки степів над старими, задуманими могилами.

З М І С Т.

	Стор
1. Боротьба	5
2. Момент	85
3. Глу́м	105
4. Рабині Справжнього	123
5. Записна книжка	143
6. Купля	160
7. Кумедія з Костем	195
8. Щось більше за нас	209
9. Зіна	234

Т-во „ДЗВІН“ у Київі

випустило в 1919 році такі

твори В. Винниченка:

- ОМ I. Краса і сила та інші оповідання.
- ОМ II. Голота й інші оповідання.
- ОМ III. Боротьба й інші оповідання.
- ОМ IV. Кузь та Грицунь і інші оповідання.
- ОМ V. Історія Якимового будинку й інші оповідання.
- ОМ VI. Рівновага. (Роман з життя емігрантів.)
- ОМ VII. По-Свій. (Повість.)
- ОМ VIII. Божки. (Продовження повісти „По-Свій.)
- ОМ IX. Босяк і інші оповідання.
- ОМ X. Хочу й інші оповідання.
- ОМ XI. Записки Кирпатого Мефістофеля й інші оповідання
- ОМ XII. Олаф Стефензон і інші оповідання.
- ОМ XIII. Молода кров і інші песи.
- ОМ XIV. Брехня й інші песи.
- ОМ XV. Панна Мара й інші песи.

Головний склад Товариства „ДЗВІН“ у Київі,
Бесарабська площа ч. 2.

ТОВАРИСТВО „ДЗВІН“

має контору і головний склад видань у Києві,
Бесарабська площа число 2.

Хто хоче замовляти більшу кількість книг і підручників для продажу, шкіл та бібліотек, має звернутись з замовленнями по такій адресі:

Київ, Бесарабська площа ч. 2, Товариство „Дзвін“.

Приймаються замовлення на складання бібліотек для урядових інституцій, земств, товариств, початкових і середніх шкіл. Бібліотеки складаються під доглядом педагогів і знавців сеї справи.

Замовлення виконуються по можливості скоро й акуратно.

Книгарням і земствам звичайний опуст (знижка).

Пересилка на рахунок покупця.

Книгарня Т-ва „ДЗВІН“ у Києві

має до продажу всі українські книжки, які вийшли і виходять в Україні і за кордоном. При книгарні постійна вистава новин літератури. Замовлення виконуються негайно.

Адреса книгарні:

Київ, В. Володимирська ул. ч. 48, Книгарня Т-ва „Дзвін“.

Українська Книгарня Т-ва „ДЗВІН“ у Харкові

має на складі всі видання „Дзвону“ і „Української Школи“ і є головним складом для Слобідської України.

Книгарня „Дзвін“ у Харкові має в продажу всі українські книжки, які виходять на Україні і за кордоном.

Всі підручники для шкіл нижчих і середніх можна одержувати з Харківської книгарні „Дзвін“.

Замовлення виконуються негайно.

Адреса:

Харків, Петровський пров. 18, Українська книгарня „Дзвін“.

Ціна 20-гривень.